JAARBOEK VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE TE LEIDEN

2020 – 2021

jaarboek20-21.indd 1 23-5-2022 08:44:49

JAARBOEK
VAN DE MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE
TE LEIDEN

2020 – 2021

LEIDEN
MAATSCHAPPIJ DER NEDERLANDSE LETTERKUNDE
2022

jaarboek20-21.indd 3 23-5-2022 08:44:49

Beschermheer
Zijne Majesteit Willem-Alexander Koning der Nederlanden

jaarboek20-21.indd 5 23-5-2022 08:44:49

INHOUD

VERHANDELINGEN

Jaap Goedegebuure, Jaarrede:
De macht van de onschuld. Over Ondineke, Mieke Maaike en andere Lolita's 11
Adriaan Duiveman, Elise Mathilde Essayprijs 2021:
Vloeibare grenzen 21
Fien Veldman, Joost Zwagerman Essayprijs 2021:
Not really making it 27

LEVENSBERICHTEN

Johannes Josephus Adrianus van Bakel, door Peter-Arno Coppen 39
Salvador Edmond Bloemgarten, door Bob Reinalda 50
IJnte Botke, door Herman Maring 59
Fons van Buuren, door Lex van de Haterd 67
Jeanine De Landtsheer, door Dirk Sacré, Marcus de Schepper en Harm-Jan van Dam 77
Cornelia Willemijn Fock, door Titus M. Eliëns 88
Jan Albert Gruys, door Marieke van Delft 101
Cindy Kerseborn, door Abram de Swaan 111
Liesbeth Koenen, door Marc van Oostendorp 118
Frits Niessen, door J.K.T. Postma 126
Eric Henk Pool, door Laurens Winkel 137
Pieter Jozias Verkruijsse, door Berry Dongelmans 141
Ger Verrips, door Ingrid Vander Veken 158
Petrus Johannes Antonius Winkels, door Lucien Custers en Hein van der Bruggen 162

JURYADVIEZEN EN TOESPRAKEN

Academische Jaarprijzen 2021
Advies van de Commissie Academische Jaarprijzen 171

Elise Mathilde Essayprijs 2021
Juryrapport 175
Joost Zwagerman Essayprijs 2021
Juryrapport 177
Kruyskampprijs 2021
Advies van de Commissie van voordracht 182
Kruyskampprijs 2021
Dankwoord van Paul Van Hauwermeiren 185
Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs 2021
Advies van de Commissie voor schone letteren 188
Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs 2021
Dankwoord van J.V. Neylen 191
Dr. Wijnaendts Franckenprijs 2021
Advies van de Commissie van voordracht 194
Dr. Wijnaendts Franckenprijs 2021
Dankwoord van Charlotte Van den Broeck 196

VERSLAGEN EN BIJLAGEN

Verslag van de jaarvergadering 2021 te Leiden 199
Bijlage Besturen en commissies per 30 oktober 2021 202

jaarboek20-21.indd 8 23-5-2022 08:44:49

VERHANDELINGEN

jaarboek20-21.indd 9 23-5-2022 08:44:49

jaarboek20-21.indd 10 23-5-2022 08:44:49

DE MACHT VAN DE ONSCHULD

OVER ONDINEKE, MIEKE MAAIKE EN ANDERE LOLITA'S

JAARREDE DOOR DE VOORZITTER, JAAP GOEDEGEBUURE

Ruim dertig jaar geleden karakteriseerde Arnold Heumakers de literatuur als een domein waar ongestraft 'onleefbare waarheden' verkondigd mochten worden.[1] Maar sinds de opkomst van #MeToo, Black Lives Matter, de toenemende weerstand tegen de zogeheten *cultural appropriation*, en tenslotte de *cancel culture* die al deze *dos* en *don'ts* met een dikke accolade bundelt, zijn de tijden drastisch veranderd. Aan de lang vanzelfsprekend geachte soevereiniteit van het literaire domein wordt stevig getornd, niet zozeer door streng christelijke moraalridders en reactionaire fatsoensrakkers van het soort dat in de jaren vijftig en zestig ach en wee riep over het zogenaamd taboedoorbrekende werk van auteurs als Blaman, Reve en Wolkers, maar, heel opvallend, in de eerste plaats door academische professionals en culturele experts, door literatuurcritici en hoogleraren literatuurwetenschap. Zo kwam ik in *De groene Amsterdammer* van 18 augustus 2021 een beschouwing tegen van Yegór Osipov. Met allerlei slagen om de arm leek die te pleiten voor een verbod op films waarvan de makers, Roman Polanski om maar een bekend voorbeeld te noemen, zich aan grensoverschrijdend gedrag hadden bezondigd. In hetzelfde weekblad had chef boeken Marja Pruis een tamelijk lovende bespreking van Oek de Jongs roman *Zwarte schuur* al eerder voorzien van de verzuchting dat ze het maar voor lief nam dat de hoofdpersoon een 'onvervalste macho was'.[2]

Dit zijn een paar actuele voorbeelden van Nederlandse bodem. In de Verenigde Staten zijn schijnbaar rotsvast gecanoniseerde schrijvers al eerder van hun voetstuk gestoten, met Shakespeare als het meest prominente geval. Aan de andere kant van de grote plas gaan steeds meer literatuurdocenten er toe over om de Engelse bard uit het curriculum te verwijderen, vanwege schandvlekken op zijn blazoen als racisme, *white supremacy*, misogynie, 'toxic masculinity' en '*classism*'.[3]

jaarboek20-21.indd 11 23-5-2022 08:44:49

Terug naar de Nederlandse stemmen in het debat. Onder de kop 'Kwaadaardige boeken' plaatste Mathijs Sanders op 1 september 2021 een opiniestuk op neerlandistiek.nl waarin hij stelde dat de tijd voorbij was waarin de esthetische autonomie een scherm was waarachter de schrijver zich veilig kon terugtrekken. Nabokov zou vandaag de dag niet meer wegkomen met het excuus dat de pedoseksuele misdadiger Humbert Humbert, verteller van de roman *Lolita*, geheel voor eigen rekening sprak. Sanders: 'De kwestie is actueel: wat te doen met onwelgevallige boeken, met teksten die jou en mij niet bevestigen in hoe wij zelf in de wereld staan, die ons (maar wie zijn wij?) confronteren met abjecte standpunten, die soms niet eens expliciet in het werk worden veroordeeld? Maken we ons als lezers niet medeplichtig aan de kwaadaardigheid van wat we lezen en kopen? Hoe (als docent, als leerling, als lezer) het midden te vinden tussen autonomie en *cancel culture*? Brengen kwaadaardige boeken de geestelijke gezondheid onherstelbare schade toe, of bereiden ook die boeken ons voor op het leven? Ligt daar niet juist een grote opdracht voor de neerlandistiek?[4]

De oproep aan het slot mag ook wat mij betreft gelden als een behartigenswaardig voornemen. Maar in de nog tamelijk redelijke bewoordingen van Sanders klinkt ook een zeker ongemak door. Moeten we degenen die Céline, Kellendonk en Nabokov eigenlijk in de ban zouden willen doen stiekem niet een klein beetje gelijk geven? Horen we de seksist Wolkers, de macho Geeraerts, de racist Reve en de antisemiet Kellendonk eigenlijk niet te cancelen? Zijn *Turks fruit* en *Gangreen* niet eerder proeven van ontoelaatbare grensoverschrijding, belastende bewijsstukken in een veelomvattend en wereldwijd proces tegen besmettelijk machismo? Kunnen we Louis Paul Boons pornografische roman *Mieke Maaike's obscene jeugd* nog wel lezen als autonome en dus moreel onschadelijke literatuur?

De suggestie dat je het erotische en pornografische oeuvre van Boon, om me nu maar even tot hem te beperken, zou moeten bannen is niet bij mij opgekomen, maar bij een medewerker van het Vlaamse dagblad *De Standaard*, en wel in een artikel van 11 januari 2020. Jaren eerder, op 29 februari 2008, berichtte dezelfde krant dat een tentoonstelling van een selectie uit Boons zogeheten 'fenomenale feminatheek', een gigantische collectie van veelal naakt en nogal uitdagend gefotografeerde vrouwen en meis-

jaarboek20-21.indd 12 23-5-2022 08:44:49

jes[5], op last van de Antwerpse provincieraad werd afgelast omdat er ook 'kinderporno' te zien zou zijn.

Het sterk aangezette erotische aspect van Boons oeuvre is het hoofdonderwerp van deze lezing, en dan vooral waar het raakt aan de eeuwige kwestie van goed en kwaad. Wie zich ook maar even in zijn werk heeft verdiept, weet dat Boon daar een leven lang door gefascineerd was – misschien moet ik zelfs zeggen geobsedeerd. Het kwaad verschijnt bij hem bij wijze van moord en doodslag, zoals in de krantenknipsels die de mannelijke hoofdpersoon van de novelle *Menuet* en, nadrukkelijk in samenhang met de erotiek, ook in de roman *De paradijsvogel.* In het algemeen worden Boons personages gedreven door een diepgewortelde behoefte om de orde te verstoren en chaos te stichten, zoals dat bijvoorbeeld het geval is in de handel en wandel van schelmen, oproerkraaiers, contestanten en revolutionairen. Kwaad kan bij Boon ook goed zijn, zoals blijkt uit zijn onverholen sympathie voor outlaws als Jan de Lichte, de bende van de Zwarte Hand en Reinaert de Vos. Kwaad manifesteert zich per definitie in de schemerzone, daar waar het onkruid groeit en bloeit, om het op zijn Boons te zeggen – de zone ook tussen de onschuld van het kind en de erfzonde van de volwassenheid. Die zone is het domein van het pubermeisje, een door Boon geïdealiseerde gestalte die haar belichaming krijgt in personages als Ondineke uit *De Kapellekensbaan*, de kleine Eva uit de Kromme Bijlstraat, het anonieme meisje in *Menuet*, Mieke in *Memoires van de Heer Daegeman*, en nog tal van anderen. Boon riep hun gestalten niet alleen op in zijn verhalend proza, maar ook in zijn schilderijen en tekeningen. En hij legde een enorme collectie foto's van het type aan, onderdeel van zijn feminatheek.

Een voor een zijn die meisjes niet alleen de wegbereidsters van de vrijgevochten, manipulatieve en bij tijd en wijle doortrapte Mieke Maaike, maar ook de vleesgeworden droomgestalte waar de erotische dagdromen van Boons dubbelgangers zich aan vasthechten. Veelbetekenend is een passage in *De Kapellekensbaan* waarin het personage van de zich 'boontje' noemende schrijver bezoek krijgt van professor spothuyzen, een letterkundige die zich teweerstelt tegen de eis als zou het in de literatuur per definitie moeten gaan over 'het schone en verhevene'. Het gaat er bij hem niet in 'dat een gewone mens in een normale wereld een verlangen kan koesteren om zich te begraven in een onwerkelijke wereld met papieren

jaarboek20-21.indd 13 23-5-2022 08:44:49

schijngestalten. Ik verlang van een schrijver dat hij mij in zijn werk aantoont welke erotische afwijkingen aan zijn hart liggen te knagen – want nogmaals, een normale mens leeft en doet en kijkt niet om, maar in de kronkelgangen van zenuwzieke hersenen speelt de erotiek haar noodgedwongen fantasierijke parten – maar weg met hem als hij zich een masker voorbindt en over "het schone en verhevene" begint te schrijven.'[6]

Nog voor hij dit advies krijgt heeft boontje al laten weten dat hij naar voorbeeld van Bosch, Breughel en Goya de werkelijkheid alleen maar naar waarheid kan beschrijven als hij de 'normale' wereld kan spiegelen in het beeld van een 'abnormale', 'fantastische' wereld.[7]Daar hoort de erotische droom als vanzelfsprekend bij, zoals de droom van een exotisch vruchtbaarheidsritueel die op het conto komt van een tweede alter ego van Boon, de journalist johan janssens.[8]

Ik maak hier een overstap naar het gedachtengoed van Georges Bataille, de Franse filosoof die in zijn kwaliteit van antropologisch en religiewetenschappelijk geïnspireerd denker altijd met veel vrucht valt te raadplegen bij verkenningen van het literair vormgegeven kwaad. Anders dan professor spothuyzen heeft Bataille het niet over afwijkingen, maar over het overschrijden van grenzen tussen de profane wereld van het hier en nu, de wereld van orde, conventie, fatsoen en regelmaat, en de sacrale wereld waar de erotiek en het geweld een plaats hebben, de wereld die Louis Paul Boon met een toenemende hardnekkigheid exploreerde. Wat Boon en Bataille met elkaar verbindt is de behoefte, serieus bedoeld dan wel bij wijze van provocerende grap, om de grensoverschrijding[9] aanschouwelijk te maken met onversneden pornografische vertellingen, al dan niet in lijn met het werk van de grote pionier in het genre, markies de Sade.

Mieke Maaike's obscene jeugd mag misschien als een bagatel en een door velen ook als onfatsoenlijk ervaren zijsprong gelden, naar zijn intenties gerekend is Boons erotische picareske ook een uiting die past bij de aanbevelingen van professor spothuyzen. Dat geldt ook voor ander verhalend werk dat Boon in zijn laatste jaren schreef, de luchtig inzettende, maar somber eindigende idylle *Zomerdagdroom*, en de *Memoires van de Heer Daegeman* en *Eros en de eenzame man*, twee inktzwarte romans waarin de erotische fantasieën omslaan in een nachtmerrie, met het meisje in de rol van genadeloze vamp.

jaarboek20-21.indd 14 23-5-2022 08:44:49

Boons verbeelding van deels naïeve en onschuldige, deels geraffineerd manipulatieve 'kindmeisjes' bevat nogal wat elementen en motieven die we terugvinden in het werk van voorgangers, in de eerste plaats natuurlijk Nabokovs befaamde en altijd nog controversieel geachte roman *Lolita*.[10] Bij monde van zijn verteller Humbert Humbert zet Nabokov de twaalfjarige Dolores Haze neer als het vleesgeworden idaaltype van de *nymphet*, even demonisch als onschuldig, even liefdevol als berekenend, even plat als verheven. De *nymphet* is een femme fatale in wording, en daarmee verwant aan zekere vrouwengestalten uit de zwart romantische literatuur, de schone dame zonder genade zoals Mario Praz ze met een aan Keats ontleende frase heeft gecategoriseerd in zijn standaardwerk *La carne, la morte e il diavolo nella letteratura romantica*, beter bekend als *The Romantic Agony*. In de verhouding tussen de femme fatale en de mannen die zij aan zich onderwerpt is de rolverdeling duidelijk: zij beveelt en beslist, hij gehoorzaamt en onderwerpt zich, in veel gevallen omdat het voldoet aan zijn lustgevoel. Het bekendste voorbeeld is natuurlijk de roman *Venus im Pfelz* van Leopold von Sacher-Masoch, de naamgever van het masochisme, maar dat ene voorbeeld valt gemakkelijk aan te vullen met tientallen anderen. Je hoeft geen psycholoog of seksuoloog te zijn om te zien dat het hier gaat om een ultieme mannenfantasie. Toch zijn er ook vrouwelijke auteurs die daar in meegaan, zoals bijvoorbeeld de Française Rachilde in haar uit 1884 daterende roman *Monsieur Vénus*.

Boons verbeeldingen van de *nymphet* zijn, hoewel niet rechtstreeks beïnvloed, toch sterk verwant aan het iconisch geworden personage van Nabokov. Ondineke, het naamloze meisje uit *Menuet*, en bovenal Mieke Maaike combineren onschuld met diabolische streken. Ze strooien hun slachtoffers zand in de ogen, lokken ze in hun val en weten ze aan zich te onderwerpen. Op een idyllische manier, en in een welhaast zuurstokachtig kleurenpalet zette Boon deze situatie in de verf toen hij in 1973 het verhaal *Zomerdagdroom* schreef, een jaar na *Mieke Maaike's obscene jeugd* en net als die roman een onvervalst staaltje pornografische mannenfantasie. Hoofdpersoon is een Prins genaamde zestienjarige knaap die als een mannelijke Alice in een erotisch wonderland terecht komt, ten huize van een wulpse seksgodin en haar vijf losbandige dochters. Met de oudste, de twaalfjarige – what is in a name – Wonder krijgt onze Prins een seksuele relatie. Bovendien ontbrandt aan de ontdekking van de lust ook zijn kunstenaarschap, zelfs nu dat naast extase ook existentiële angst met zich meebrengt.

jaarboek20-21.indd 15 23-5-2022 08:44:49

Dat we hier dankzij Boons innerlijke ervaring, om het met Bataille te zeggen, zijn beland in een domein voorbij goed en kwaad moge blijken uit de vermelding dat het vlees van deze oermoeder in de beleving van Prins is geschapen door God én de Duivel. Het is de paradijselijke wereld van de – in feite niet zo heel erg onschuldige – kindertijd, het '*kingdom by the sea*' waar de dichter Edgar Allan Poe zijn idylle met Annabel Lee situeerde, Annabel Lee in wie Nabokovs Humbert Humbert het prototype van zijn *nymphet* belichaamd zag. Via Lolita hoopt deze pedoseksuele maniak terug te kunnen keren tot de droomtijd van zijn jeugd.

We zijn hier bij de beslissende knoop in het spinnenweb waaraan ook Boon zijn verhaaldraden ontleende. Als zijn mannen geobsedeerd zijn door een *nymphet*, dan is dat omdat ze hartstochtelijk terugverlangen naar hun eigen kind zijn, maar dan wel voor zover die levensfase nog niet werd bedorven door angst en schuld. Het soevereine universum dat de oudere man zich schept in zijn fixatie op het aanbeden kindmeisje kan de trekken krijgen van een erotisch paradijs, een *Blue Lagoon* om het te zeggen met de titel van een kitscherige cultfilm, maar ook van een andere, aan de dagelijkse werkelijkheid ontheven wereld, een die wordt gemarkeerd door dood en vergetelheid, door onthechting en mystieke extase. Die droom wordt opgeroepen in de verbeelding van de componist Sierk Wolffensberger, hoofdpersoon van P.F. Thomése's roman *De weldoener*. Ook hij komt onder de bekoring van een pubermeisje, weliswaar niet van twaalf maar van achttien jaar, maar toch in alle opzichten verwant aan Nabokovs *nymphet* en haar romaneske zusjes. Om te verduidelijken hoe Thomése zich voegt naar de Lolita-topos citeer ik een kernpassage uit *De weldoener*, de roman die zijn titel mogelijk heeft te danken aan een kwaliteit die Humbert Humbert zichzelf toekent:

> Hij merkt dat hij zich, nu al, aan haar heeft overgeleverd. Neem mij mee op de paden van je jeugd, zingt de oude dichter, laat mij de bloempjes weder plukken die ik dacht verlept te zijn. Achter in zijn geheugen, op een plek die ook geweten wordt genoemd, houdt zich een bijna volwassen zoon verborgen alsmede een vrouw met wie hij zowat een kwarteeuw samen is. Ook herinnert hij zich iets over muzieklessenaartjes die zouden zijn klaargezet. Maar dat leven lijkt als zo ver weg, lijkt al van een ander, van iemand die hij nu eenmaal af en toe moet nadoen. Er sluimert in hem steeds, reeds levenslang, de drift tot verscheuren,

jaarboek20-21.indd 16 23-5-2022 08:44:49

> verbranden, een dikke streep onder alles te zetten en uit de vlammen te herrijzen als de mooie vogel die hij in wezen is. De prachtigheid van de vernielzucht, de verpletterende afbraak, het onverwachte uitzicht als je plotseling een schutting, een muur neerhaalt. Zonder vernielzucht geen schoonheid, geen aanbidding zonder sadisme. Als er niet op tijd iets kapot wordt gemaakt, kan er nooit iets van waarde ontstaan.[11]

Beertje, de suicidale *nymphet* in Thomése's roman, is 'een meisje dat zo mooi is als de dood', zoals Jeroen Brouwers het zegt in zijn novelle *Zonder trommels en trompetten*. In die hoedanigheid is ze, net als Tadzio, de efebe in Thomas Manns *Der Tod in Venedig*, een geleidster die haar oude aanbidder voorgaat bij het overschrijden van een grens, in dit geval de grens tussen leven en dood. Dat niet alleen mannelijke auteurs daar weet van hebben[12], blijkt wat mij betreft uit de recente Nederlandse roman *Mijn lieve gunsteling* van Marieke Lucas Rijneveld. Die haakt de normoverschrijdende affaire van een oudere man en een pubermeisje nadrukkelijk aan bij Nabokovs klassieker, niet alleen wat het verloop van de intrige betreft, maar ook qua vertelperspectief.

Mijn lieve gunsteling is vormgegeven als één ononderbroken monoloog, afkomstig van de verteller, met het meisje van zijn dromen als aangesprokene, en 'de magistraten' tegenover wie hij zijn pedoseksuele gedrag moet verantwoorden als derde partij. Daarmee is de roman biecht én apologie, net als Nabokovs *Lolita*, met dit verschil dat Humbert Humbert terecht staat voor moord en Rijnevelds ik-figuur voor ontucht met een minderjarige.

Naar goed literatuurwetenschappelijk gebruik mogen we deze verteller, de veearts die in Rijnevelds eerste roman *De avond is ongemak* al een minder frisse bijrol vervulde, 'onbetrouwbaar' noemen. Het is via zijn specifieke perspectief dat we de jonge heldin van de geschiedenis in beeld krijgen. Net als de oorspronkelijke Lolita komt ze over als een ambivalent karakter, deels kinderlijk onschuldig, deels geraffineerd en manipulatief. Ze laat zich niet alleen verleiden maar verleidt zelf net zo hard. Toch doen we er goed aan te blijven bedenken dat het de verteller is die haar zo neerzet. Mocht ze dezelfde zijn als de hoofdpersoon van *De avond is ongemak*, dan weten we dat de duistere krochten van de ziel haar zeer vertrouwd zijn. Behalve door Freud laat ze zich ook leiden door Hitler en de

jaarboek20-21.indd 17 23-5-2022 08:44:49

aan drugs ten onder gegane zelfmoordenaar Kurt Cobain. Ze verbeeldt zich zelfs dat ze op 9 september 2001 een van de Twin Towers binnen gevlogen is, met eigen vleugels en op eigen kracht.

De stijl van *Mijn lieve gunsteling* onderstreept dat de verteller ons een sterk gekleurd verhaal voorschotelt. Ook nu de liefdesaffaire min of meer achter de rug is en alleen nog maar voor de rechtbank moet worden afgewikkeld, staat zijn verhaal in het teken van een obsessie die met de nodige bewustzijnsvernauwing gepaard gaat. Naar Nabokovs voorbeeeld is de spreektrant delirerend, gekruid met krasse metaforen en plastische details, zonder pauzes voortijlend, en ronddraaiend in een gesloten circuit waarvan de polen Waan en Luciditeit heten. Maar dat delireren is ook gedrenkt in literatuur en lyriek, want onze man én zijn meisjesidool zijn goed thuis in de internationale canon, die niet alleen Nabokov maar ook T.S. Eliot, Rilke, Gerard Reve en Roald Dahl omvat. Daarnaast wordt er frequent geciteerd uit de Psalmen en horen we echo's van het Hooglied, teksten die bijdragen aan een *couleur locale* die duidelijk wijst naar de Hollandse Biblebelt als plaats van handeling. Met dat laatstgenoemde stukje intertekstualiteit wordt een flink uitroepteken geplaats bij de hachelijke betrekkingen tussen religie en erotiek. Misschien mag je, gelet op de persoonlijkheid van de verteller, behalve van pedoseksuele geaardheid ook wel van godsdienstwaanzin spreken.

Waar, zouden we met Bataille en Heumakers kunnen zeggen, hoort deze onleefbare waarheid anders thuis dan aan de overzijde van de grens tussen de alledaagse, 'profane' werkelijkheid en de 'sacrale' wereld waartoe de 'innerlijke ervaring' een ingang biedt? Hoe schokkend het vanuit de normaliteit ook mag én ook moet zijn, toch benoemt de verteller van Manon Uphoffs roman *Vallen is als vliegen*, handelend over een Minotaurus genoemde vader die zich schuldig maakt aan het seriële misbruik van zijn jonge dochters, de donkere kamer die ze in haar herinnering betreedt als ontzagwekkend, heilig zelfs. Het is een plek die in zijn toverachtigheid iets gemeen heeft met het konijnenhol waar Alice op weg naar Wonderland doorheen kruipt, maar meer nog met 'een somber op een heuvel gelegen kerk of kathedraal' waar 'nooit iets anders heeft kunnen bestaan dan het opperst gezag en een diep weten van de nabijheid van God, of in ieder geval van een direct met het hogere (en lagere) verbonden wezen.'[13]

jaarboek20-21.indd 18 23-5-2022 08:44:49

Om misverstanden te voorkomen (je weet het vandaag de dag nooit waar en wanneer je eigen schandpaal wordt opgericht) is het misschien dienstig om luid en duidelijk te zeggen dat ik de erotische obsessie met het kindmeisje, zoals die in de genoemde romans wordt verbeeld, beschouw als pathologisch, net als – om maar een verhelderend zijpad in te slaan – de geestesgesteldheid van moordenaar Willem Termeer, ik-figuur in Emants' roman *Een nagelaten bekentenis*, of de dipsomanie van A.F.Th. van der Heijdens advocaat van de hanen. Maar dat hoeft niet te betekenen dat een deel van Louis Paul Boons werk achter slot en grendel zou moeten, zoals dat in de Verenigde Staten en Frankrijk een aantal jaren ook het geval was met Nabokovs *Lolita*. Uiteindelijk kan ik het alleen maar eens zijn met Jamal Ouariachi waar die zich recentelijk keerde tegen het verbannen van zogeheten 'besmette kunst': 'Besmet werk moeten we in de openbaarheid houden, al was het maar om erover te kunnen blijven denken en praten.'[14] Zelf zeg ik het liever met een variant op een bekend adagium van Nietzsche. We zouden aan de ruwe botsing met het leven ten onder gaan als we de fictie niet hadden om de onleefbare waarheden een plaats te geven, niet om er op die manier mooi van af te zijn, maar om ze onder ogen te kunnen zien als iets wat onverbrekelijk bij het leven hoort, ons leven.

NOTEN

1. Arnold Heumakers, *Onleefbare waarheden*, Baarn 1990.
2. 5 september 2019.
3. https://www.dailymail.co.uk/news/article-9263735/Woke-teachers-cut-Shakespeare-work-white-supremacy-colonization.html
4. https://neerlandistiek.nl/2021/09/kwaadaardige-boeken/
5. Zie voor de inhoud Louis Paul Boon, *Fenomenale feminatheek / Eens op een zomeravond / Mieke Maaike's obscene jeugd / Zomerdagdroom (Verzameld werk 16)*, Amsterdam 2004.
6. Louis Paul Boon, *De Kapellekensbaan / Eros en de eenzame man / Wapenbroeders / Het nieuwe onkruid / 90 mensen*, Amsterdam 1990, p. 94.
7. o.c., pp. 29-30.
8. o.c., pp. 148-149.
9. Zonder Bataille te noemen gaat Bernard Kemp hier uitgebreid op in, naar aanleiding van Boons verhalende gedicht *De kleine Eva uit de kromme bijlstraat* ('De kleine

jaarboek20-21.indd 19 23-5-2022 08:44:49

Eva, nymphet & bruidje; een onderzoek naar de thematische lagen van Boons gedicht' in *Maatstaf* 28, 1980, pp. 131-141).

10. Zie G.J. van Bork, *Over* De Kapellekensbaan *en* Zomer te Ter-Muren *van Louis Paul Boon*, Amsterdam 1977, p. 73. e.v. Van Bork wordt op dit punt bestreden door Dorian Cumps ('Gedaanteverwisselingen van Louis Paul Boons Ondine: van de romantiek tot het ondinisme, in *Neerlandistiek in contrast; handelingen van het zestiende colloquium neerlandicum*, 2007, p.106.

11. P.F. Thomése, *De weldoener*, Amsterdam 2010, p. 55.

12. Ik noem hier nog *Dood meisje* (Amsterdam 2000) van Geerten Meijsing. Zijn hoofdpersoon zet het door hem aanbeden zeventienjarige meisje neer in 'tableau' dat dankzij 'de babyachtige indruk van onbedorvenheid' een 'onmiskenbaar obsceen karakter' krijgt. 'Een Balthus zou het hem niet nadoen'. (pp. 38-39) Niet toevallig wordt er de laatste jaren, vooral in de Verenigde Staten, op aangedrongen om Balthus' schilderijen waarin de ontwakende seksualiteit van jonge meisjes is verbeeld niet langer tentoon te stellen.

13. Manon Uphoff, *Vallen is als vliegen*, Querido, Amsterdam, 2019, p. 93.

14. *Trouw*, 28 augustus 2021.

jaarboek20-21.indd 20 23-5-2022 08:44:49

ELISE MATHILDE ESSAYPRIJS 2021

VLOEIBARE GRENZEN

DOOR ADRIAAN DUIVEMAN

Het zwarte gat van de cameralens staart me aan, ik ben mijn tekst weer kwijt, en mijn laarzen zuigen zich vast in de modder. Wetenschapscommunicatie brengt je als historicus op bijzondere plekken, zoals schoolaula's vol gapende tieners, of muffige archiefzaaltjes met luisteraars die je verhaal nog bijna zelf hebben meegemaakt. Nu sta ik in de Noordoostpolder, op een boerenerf, met een waadpak in een vijver.

Ik vertel in de camera over de amfibische cultuur van onze voorouders en over de 'poldertaal' waarmee we over waterbeheer spreken. De 'amfibische cultuur' is een concept van waterstaathistorica Petra van Dam. Met terpen, boten en noodzolders konden boeren hun koeien en kinderen snel in veiligheid brengen tijdens een watersnood. Dat ging zo tot diep in de negentiende eeuw, maar deze amfibische cultuur is nu vergeten. Nederlanders zien de geschiedenis van waterbeheer als een strijd tegen zee en rivieren. Niet dat dat verhaal zo nieuw is. Dichters en schrijvers vertellen het al sinds de zestiende eeuw.

Een kunstwerk zou tijdens mijn betoog worden 'geactiveerd', zo had de ontwerper achter de opnames bedacht. Het moment is daar. Achter me stapt kunstenares Maaike Fransen in het bruingroene water. Ze is het kunstwerk. Ze is een eendbootmens.

Of een mensbooteend? Of een eendmensboot?

Het kostuum van Fransen – een mix van duikerspak, opblaasboot en watervogel – is een conceptueel kunstwerk. De kunstenares en ik zijn aan elkaar gekoppeld door een paar hippe ontwerpers en architecten. Voor de digitale Dutch Design Week maken zij de reeks *Polder TV*. De serie wordt ook uitgezonden op Omroep Flevoland, in de avondcarrousel. De kijkers in Dronten en Lelystad kunnen het zich dus een hele avond afvragen. Bootmenseend? Menseendboot?

1

Als je denkt aan waterwerken, dan denk je aan de Oosterscheldekering, de Maeslantkering of de Afsluitdijk. Je denkt aan beton en staal, en het

jaarboek20-21.indd 21 23-5-2022 08:44:49

zilte nat dat ertegen opspat. In vergelijking lijkt de Pannerdense Kop niet veel: basaltblokken om een krib middenin de rivier, met een piepklein vuurtorentje erop. Volgeladen binnenvaartschepen slepen zich er traag langsheen. Ze steken maar net boven het water uit. Op Google Maps is de Pannerdense Kop een 'toeristische attractie', maar zelfs op deze warme herfstdag is er maar één fietser. Toch, voor de Nederlandse delta is dit punt essentieel. De Pannerdense Kop scheidt de Rijn. In 1771 tekenden Nederlandse provincies en het Pruisische Kleef een akkoord over hoe de kop eruit moest zien. Tot op de dag van vandaag verdeelt de krib het water tussen Waal en Nederrijn: 3:1. De Pannerdense Kop bepaalt hoe Nederland eruitziet.

Tien minuten fietsen vanaf de Kop en je staat voor de Sint Laurentiuskerk in Kekerdom. Haar smalle Gotische ramen steken af tegen de bonkige steunberen. Het gebedshuis is gemaakt van de rode bakstenen die al eeuwen aan de Waal worden gebakken van rivierklei. De Sint Laurentius is de enige kerk in Nederland die buitendijks staat. Wanneer de Millingerwaard overstroomt staat de kerk onder water, net als de graven binnen en op het kerkhof. In 1995 gebeurde dat nog. Op een kast in de sacristie is te zien hoe hoog het water stond, want de onderkant is verkleurd. De parochianen kozen ervoor om deze schade te laten zitten. Water hoort immers bij het leven buitendijks.

Op een witgestucte boerderij naast de kerk staat in sierlijke, zwarte letters NATURA SPECULUM CREATORIS: de natuur is het spiegelbeeld van de Schepper. In de schittering van de Waal zie je Gods hand. Maar is dat nog wel zo? De Waal is inmiddels getemd door de mens, met onder andere het waterwerk dat aan haar oorsprong ligt. Wat spiegelt die Pannerdense Kop?

II

In 1895 publiceerde de Duitse theoloog Hermann Gunkel het boek *Schöpfung und Chaos in Urzeit und Endzeit*. Het boek is al meer dan een eeuw oud, maar theologen, Bijbelwetenschappers en letterkundigen zijn er nog lang niet over uitgepraat. De centrale these van Gunkel is simpel. Als je Genesis, Openbaringen en een aantal andere Bijbelboeken naast Mesopotamische scheppingsmythen legt, dan zie je hetzelfde verhaal: een god strijdt met chaos, verslaat het monster, en schept daaruit orde. Scheppen is orde uit de chaos slaan.

jaarboek20-21.indd 22 23-5-2022 08:44:49

Onderzoekers die Gunkel volgden vonden dit soort *Chaoskampf*-verhalen in allerlei klassieke mythen, van de oude Egyptenaren tot Ovidius. In Genesis is de strijd niet zo expliciet, maar het strijdmotief duikt ook op in andere plekken, zoals in Job en Psalmen. De chaos is daar niet alleen een draak of zeeslang, maar ook het domein van het monster: de Oerzee. Het oneindig strekkende water met zijn duistere diepten belichaamde in scheppingsmythen de ultieme wanorde. De zee biedt geen stabiliteit. Mensen kunnen er alleen tijdelijk verblijven, en nooit zonder gevaar.

Filosoof Bernard Nieuwentijt schreef in 1715 een pleidooi om 'ongodisten' te overtuigen van het bestaan van God. Als ze goed om zich heen keken, zo beweerde hij, moesten ze wel in de Schepper geloven. Immers, zonder Hem hadden ze überhaupt niet in Nederland kunnen rondlopen. Kijk maar naar de duinen. Menselijk leven in de delta was te danken aan de 'Groot en Aanbiddelyk Ingenieur dese landen' die hen met de zandbulten 'heeft willen fortificeeren, tegen een geduurigh haar bestormenden en bovenden bedenken magtigen Aanvaller': de zee. Nieuwentijt verhaalt een *Chaoskampf*.

Nieuwentijts chaosstrijd was vooral metaforisch. In de Nederlandse Republiek doceerden de dominees dat God *ex nihilo* schiep, dus uit het niets. Het idee dat God de zee moest verslaan om orde te scheppen was ongehoord. Immers: als Hij alles schiep, had Hij ook het water geschapen, en je kan niet tegen je eigen creatie knokken. Maar nu God niet de held was die het water versloeg, zagen mensen zichzelf als de helden van hun eigen *Chaoskampf*. Zij waren diegenen die de chaos van water bedwongen en temden.

In een cartouche van een kaart van het hoogheemraadschap Kennemerland (eind zeventiende eeuw) houdt een mysterieus vrouwfiguur twee mannen met een rood lint geketend. Deze gevangenen zijn Neptunus en een riviergod. Aan de voeten van Neptunus liggen, naast zijn gebroken drietand, vier kinderhoofdjes: de windrichtingen. Het rode lint is ook in hun monden gepropt. Dit was hoe de functionarissen van het Kennemerland zichzelf zagen. Zij hadden de natuur gekneveld. Een engeltje houdt een bouwtekening van een sluis omhoog, een ander allegorisch figuur draagt een miniatuurmolen. In deze cartouche is duidelijk waaraan de Kennemerlanders hun autoriteit ontlenen: techniek.

De geknevelde zee, rivier en windrichtingen in de cartouche laten zien dat de techniek niet zachtzinnig was. Er zat een gewelddadig randje aan, in ieder geval in de verbeelding. Advocaat en amateuringenieur Nicolaas

jaarboek20-21.indd 23 23-5-2022 08:44:49

Listingh schreef in 1705 een technologisch traktaat voor verbetering van de Diemerdijk bij Amsterdam. Het boekje gaat over bouwmaterialen, de perfecte hoek van de helling en hoe men riet moest planten. Het is niet per se spetterend leesvoer. Toch maakt Listingh in de eerste bladzijden van het traktaat duidelijk dat dit alles onderdeel was van een groot, episch verhaal: de strijd tegen het water. In dit gewapende conflict, zo stelt de advocaat, zijn dijken als fortificaties, en de zee is de vijand. En hijzelf? Hij was een 'zee-soldaat'.

III

Ruim twee eeuwen later. Halifaxen vliegen over verduisterd Nederland met 6.000 kilo aan bommen aan boord. Ze zijn op weg naar het Ruhrgebied. Wellicht werkte geograaf en historicus Ruud Cools ondertussen achter geblindeerde ramen aan zijn boek. Hij is er in de Tweede Wereldoorlog mee begonnen. *Strijd om den grond in het lage Nederland* kwam uit in 1948, maar de oorlogssfeer is er nooit uit verdwenen. Alles in het boek is een strijd.

Na een paar bladzijden IJstijd introduceerde Cools de eerste hoofdpersonages in zijn verhaal. Het waren de terpenbouwende Friezen. De geograaf eindigde zijn boek met een pleidooi voor de herpoldering van de Wieringermeer. Duitse soldaten hadden deze polder op 17 april 1945 met twee explosies in de Wieringermeerdijk onder water gezet. Dit was een drama voor Cools, die de polder beschouwde als 'onze grootste, modernste en technisch meest geperfectioneerde overwinning op de zee'.

Het verlies illustreerde toch ook een centrale les in zijn geschiedenis. Cools besluit zijn boek met de woorden *Luctor et emergo*, *nunc et semper*: ik worstel en kom boven, nu en altijd. De zege is nooit definitief. 'In permanentie ligt de zedelijke kracht van dien strijd,' betoogde Cools, die een 'onafgebroken inspanning van lichaam en geest' vergde 'om het verworvene te handhaven en te veredelen'. Nederlander-zijn betekende altijd werken voor je land. De grenzen van land en water waren veranderlijk, maar in de constante grensbewaking vond Cools de stabiliteit voor de Nederlandse identiteit.

Toch is *Strijd om den grond* niet cyclisch. De geschiedenis van de inwoners van de Nederlandse delta was niet een herhaling van zetten. De Friese terpbewoners waren defensief, zo beweerde Cools. Ze vluchtten op hun kunstmatige heuvels wanneer het water weer eens over het

jaarboek20-21.indd 24 23-5-2022 08:44:49

land stroomde. In de eeuwen die volgden zetten kloosterlingen en de eerste waterschappen het offensief in. Ze bouwden dijken, ze wonnen land. Maar de overwinningen bleven tijdelijk. Overstromingen toonden, zo schrijft Cools, dat 'de strijdende gemeenschap zich nog bevond op de onderste sporten der technische ladder'. Ze hadden nog maar 'eenvoudige wapenen': spaden, vorken en brancards om klei op te vervoeren. Toch trok Cools vanaf dat moment een stijgende lijn. Dijken werden sterker, molens maalden polders droog. Deze technologie toonde in de zestiende eeuw 'de opgang van ons volk', en daar stopte het niet. Zijn laatste hoofdstuk was getiteld: 'De zege van het heden'.

IV

Terwijl we verder stijgen op Cools technische ladder daalt onze bodem. Doordat we onze landen bemalen en leegpompen, trekken we vocht uit de veengrond, waardoor deze krimpt. Dit heet 'inklinken'. Daarnaast zorgt het indijken van land ervoor dat er geen overstromingen meer voorkomen die slib achterlaten. De bodemdaling is al eeuwen aan de gang, maar het probleem wordt door de zeespiegelstijging nog urgenter.

In zijn boek *Why things bite back* heeft technologiehistoricus Edward Tenner het over het 'wraakeffect': wanneer je eenmaal een uitvinding hebt gedaan om een probleem op te lossen, komt er altijd een ander probleem voor terug. Zo werkte het met ons bedijken en bemalen ook. We kunnen niet anders dan doorpompen, meer techniek ontwikkelen of zelfs een nieuw eiland voor de kust maken. En er is nog één andere oplossing. Maar die oplossing gaat echt pijn doen.

In de *NRC* van 5 december 2018 betoogde een groep geologen dat we delen van Nederland moeten opgeven. We moeten meer waterige chaos toestaan binnen de grenzen van ons ordentelijke Nederland. In het klein werd dit al gedaan in het Ruimte voor de Rivierprogramma, waarbij weilanden overloopgebieden werden bij hoogwater. Volgens de wetenschappers in de *NRC* was dit nog maar het begin. Toch, dit soort projecten stuit op veel weerstand bij burgers. Naast economische belangen speelt een culturele factor hierin een essentiële rol: het past niet in het verhaal dat wij over Nederland vertellen. Land teruggeven aan het water voelt als het wuiven met de witte vlag naar onze aartsvijand.

Waterstaatsorganisaties spraken in brochures en tv-spotjes niet meer over 'strijd', maar over 'werken met water' en 'leven met water'. De cam-

jaarboek20-21.indd 25 23-5-2022 08:44:49

pagnes hebben maar weinig effect. In krantenbanken komt 'strijd tegen het water' nog vele malen meer voor, en 'leven met water' nauwelijks. We kunnen maar moeilijk afstand doen van onze nationale *Chaoskampf*. Grenzen die zijn bevochten zijn moeilijk te verschuiven. Zeker als de grenzen zelfs vloeibaar worden. Zeker als we geen goddelijke controle meer over hen hebben met onze Pannerdense Kop. Dan krijg je de watergrens op de kast in de sacristie van de Sint Laurentiuskerk in Kekerdom.

Mijn ouders belden me bezorgd op na de uitzending van *Polder TV*. 'Wat is ze nou? Wat stelt dit nou weer voor?!' Die vragen stelden veel vrienden me ook, maar dan schaterlachend. Kunstenares Fransen had ze allemaal, peinzend of grinnikend, aan het denken gezet. Zij had de chaos omarmd in plaats van bevochten, zoals de boeren in de negentiende-eeuw dat ook moesten doen. Want als je moet leven tussen water en land, dan zijn de grenzen ook niet altijd duidelijk. Dat leer je van een booteendmens. Of menseendboot. Of eendbootmens.

Dit essay vloeide voort uit mijn promotieonderzoek binnen het NWO *Vici-project Dealing with Disasters* onder leiding van prof. dr. Lotte Jensen. Ik bedank Jilt Jorritsma voor zijn behulpzame commentaar.

jaarboek20-21.indd 26 23-5-2022 08:44:49

JOOST ZWAGERMAN ESSAYPRIJS 2021

NOT REALLY MAKING IT

DOOR FIEN VELDMAN

1.

In het voorjaar van 2002 staat Valérie huilend op het schoolplein van de Menno van Coehoornschool in Leeuwarden. Je zou Valérie het tegenovergestelde van een schoolpleinmoeder kunnen noemen: ze komt zelden naar de school van haar dochter, dus haar aanwezigheid valt onmiddellijk op. Ze draagt een leren broek ook al schijnt een felle lentezon. De waarnemend directeur van de school, Joop, vangt haar op en probeert te begrijpen wat Valérie, volkomen overstuur, wil zeggen. Haar Nederlands is niet goed, ze is Braziliaans en nog geen drie jaar in Nederland. Na een tijdje wordt het Joop duidelijk: Valéries twaalfjarige dochter, Barbara, leerling in groep acht, is vermist.

Barbara is een meisje met glanzend, donkerrood haar bij wie je, als ze lacht, veel tandvlees ziet. Ze haalt 'de' en 'het' vrijwel altijd door elkaar en wil nooit zeggen waar ze woont. Ze heeft altijd geld bij zich, af en toe een stapel munten in een papieren rol, zoals winkeliers die voor hun kassa gebruiken. Ze geeft haar vrienden cadeautjes: potloden, stickers, Mister Bubble aardbeilollies. Soms een euro.

De Menno van Coehoornschool staat in de Vlietzone, een gebied ten oosten van het stadscentrum van Leeuwarden, waar ook de Zeeheldenbuurt deel van uitmaakt. In die volksbuurt, waar veel kinderen uit de klas wonen, komt een klein jaar eerder, in de zomer van 2001, een grote zedenzaak aan het licht. Tien kinderen, tussen de twee en vijftien jaar oud, zijn seksueel misbruikt en mishandeld door twee stellen uit de buurt. De gezinnen van de slachtoffers verhuizen bijna allemaal. De daders worden veroordeeld tot celstraffen variërend van anderhalf tot zes jaar met tbs en dwangverpleging. In 2002 staan daarom negen van de 78 huizen in de buurt leeg. Eén huis is beklad met het woord 'pedo' in gele verf.

De school wordt in de gaten gehouden door de Onderwijsinspectie, maar niet heel regelmatig. Ten tijde van Barbara's vermissing is groep acht toe aan de zevende invaldocent. Deze docent, meester Jaap, is een grijze man met een baard en geliefd bij zijn achtstegroepers, omdat hij ze laat doen waar ze zin in hebben. Meestal is dat op de schoolcompu-

jaarboek20-21.indd 27 23-5-2022 08:44:49

ter chatten met vreemde mensen op ChatPoint, ruziemaken, of voetballen op het grasveld naast het schoolplein. Deze docent doet zelf ook waar hij zin in heeft: op diezelfde schoolcomputer, die in de ruime hal van de school staat, zichtbaar voor iedereen die langskomt, bekijkt hij samen met een jongen uit groep zeven een pornowebsite. Meester Jaap wijst de naakte vrouwen aan die hij het lekkerst vindt.

Groep acht bestaat aan het begin van het jaar uit 18 leerlingen, aan het eind uit 15. Barbara is dit schooljaar het derde meisje dat niet meer naar school terugkeert. De eerste twee zijn Wendy en haar beste vriendin Priscilla. Wendy's stem is altijd schor en ze moet eigenlijk een bril dragen om het bord te kunnen lezen, maar dat vindt ze lelijk. Ze is dit jaar begonnen met roken. Priscilla is verlegen. Ze tekent soms met pen 'E.V.E.', een afkorting voor eigen volk eerst, op haar arm. Ze kerft ook een keer met een scheermesje een hakenkruis in haar been en wrijft er vervolgens inkt over. Haar vader spuit pepperspray in Priscilla's ogen als hij boos op haar is. Priscilla lacht erbij als ze dat vertelt.

Wendy is een paar weken geleden van school gestuurd. Er is iets gebeurd met Priscilla's zestienjarige broer, 's avonds laat, in het speeltuintje naast het schoolplein. Priscilla komt als gevolg van dit incident ook niet meer naar school. Er is overigens ook weinig reden toe: de Citotoets is al geweest en een eindmusical zit er voor deze klas niet in. Groep acht wordt gezien als onhandelbaar.

Ik zit in deze klas en woon in deze buurt. Het huis met 'pedo' erop geklad staat op de hoek van mijn straat. Een tijdje vóór Barbara's vermissing, voordat Wendy en Priscilla van school zijn, als de klas nog intact is, probeert de tijdelijke directeur de uitslag van de Citotoets uit te leggen. Er zijn maar weinig kinderen in de klas die weten wat welk schoolniveau inhoudt. Hij houdt een uitslagenformulier bij wijze van voorbeeld omhoog, zijn vinger over de naam van de leerling, de score zichtbaar. Als die vinger een beetje verschuift, ziet een jongen uit de klas dat het mijn score is. Ik kan op basis van die score naar het gymnasium, maar ik krijg het advies om naar een school te gaan waar mijn vrienden ook naartoe gaan, een school waar ik me meer op mijn plek zal voelen.

Mijn vrienden, dat zijn Samantha en Jurjen. Samantha en ik zijn bevriend vanaf groep één, Jurjen komt er een paar jaar later bij. Samantha heeft aan het begin van groep acht alle rekenboeken uit terwijl de rest van de klas nog op het niveau van groep vijf en zes rekent. Alle meisjes uit de klas willen verkering met Jurjen. De jongens uit de klas noemen hem, in

jaarboek20-21.indd 28 23-5-2022 08:44:49

de kleedkamer voor de gymles, een manwijf. Eigenlijk hoort Barbara ook bij ons groepje, we hebben onze tafels in de klas tegen elkaar aangeschoven in een kwartet, maar sinds haar verdwijning heb ik het idee dat we geen vriendinnen meer zijn. Tijdens het definitieve schooladviesgesprek, aan het eind van het jaar, zegt de directeur er expliciet bij dat het niet alleen leuker, maar ook beter voor mij zou zijn om samen met mijn vrienden naar de middelbare school te gaan. Om niet alleen te gaan.

2.

In het najaar van 2002, een paar weken na de start van het schooljaar, belt een bezorgde vader van een meisje uit klas 1b van het Piter Jelles Gymnasium in Leeuwarden de moeder van de twaalfjarige Birgit, die in dezelfde klas zit. Het gymnasium is een categoriaal gymnasium, opgericht in 1856, met een schoollied in het Latijn en op het moment van dit telefoontje ongeveer 550 leerlingen. Deze vader belt omdat hij gehoord heeft dat Birgit een nieuwe vriendin heeft gemaakt en hij maakt zich zorgen. Die vriendin, dat ben ik. Birgit en ik gaan vaak samen naar de stad, of we bakken brownies met een Dr. Oetker-browniemix waarbij je alleen water hoeft toe te voegen. We kijken films en tv-series, lezen *Fancy*, en eten popcorn uit de magnetron. De bezorgde vader waarschuwt Birgits moeder. Hij zegt dat het beter zou zijn als Birgit niet meer met mij omgaat; het zou eerlijk gezegd nóg beter voor haar zijn om in plaats van met mij, met *zijn* dochter om te gaan.

In diezelfde periode realiseer ik mij dat mijn T-shirts te kort zijn. Andere meisjes uit de klas dragen een hemd onder hun kleren: alleen mijn buik is zichtbaar. Ik ben hierop gewezen door de docent Nederlands, meneer S., een man die ik vanaf het moment dat hij aan de onderkant van mijn shirt trekt en zegt dat ik niet zo bloot in de klas moet zitten, haat. Meneer S. geeft ook aardrijkskunde. Wanneer we het onderwerp stadsindeling behandelen, bespreekt hij de stadsdelen en de sociaal-economische klasse van hun bewoners. Als het gaat over welgestelde buitenwijken, klinkt het meer dan eens: 'Daar woon ik!'. Als hij op de kaart mijn buurt aanwijst, blijft het stil. Mijn klasgenoot, Barend, doorbreekt die stilte en zegt: 'Hé Fien, daar woon jij toch?' Mijn moeder schrijft er later dat jaar een Sinterklaasgedicht over met de strofe

jaarboek20-21.indd 29 23-5-2022 08:44:49

en al wist je het misschien nog niet /
jij woont in een achterstandsgebied

Iets later, in hetzelfde schooljaar, hang ik rond in een speeltuintje met mijn klasgenoten Robin en Barend, met wie ik inmiddels beste vrienden ben geworden. Robin is een van de weinige van mijn klasgenoten die, net als ik, alleen met zijn moeder woont. Ik zit op een schommel. Barend zegt tegen ons: 'Jullie zijn de armste mensen die ik ken.' Ik weet niet hoe kapitaalkrachtig Robin en zijn moeder zijn, maar ik ga er op dat moment vanuit dat ze bij hem thuis armer zijn dan bij mij. Ik vind ons helemaal niet arm, ik ken veel armere mensen. Dat neemt niet weg dat Robin en ik de armste mensen zijn die Barend kent.

3.

Economisch onderzoeksbureau SEO publiceerde afgelopen jaar de Kansenatlas: een kaart van Nederland waarop de kansenongelijkheid per postcodegebied te zien is. De Erasmus School of Economics publiceerde de soortgelijke Kansenkaart. Hoe roder de kaart kleurt, hoe sterker de toekomst van een kind afhankelijk is van het inkomen van diens ouder(s). Oftewel: hoe moeilijker het is je sociaal-economische milieu te ontgroeien.

Voor kinderen uit gezinnen met een laag inkomen is deze afhankelijkheid een probleem. Zij hebben bijvoorbeeld significant meer kans om een te laag schooladvies te krijgen, later in hun leven weinig te verdienen, in de bijstand te raken en eerder gezondheidsproblemen te krijgen. Een laag schooladvies zorgt namelijk vaak voor een laag opleidingsniveau, en dat opleidingsniveau leidt vervolgens tot een laag welvaartsniveau. De directeur van SEO, Bas ter Weel, noemt het onderwijs daarom 'de grootste motor van de ongelijkheid'.

Deze verschillen tekenen zich al bij elf- en twaalfjarigen af, omdat docenten in groep acht te vaak schooladvies naar milieu geven, en niet naar competentie. In sommige regio's gebeurt dat vaker dan in andere. Op de Kansenkaart zie je precies waar kinderen het vaakst een te laag advies krijgen: vooral de Bible Belt en Noord-Nederland, met name Friesland, kleuren rood. In sommige gemeenten in Noordoost-Friesland wordt een meerderheid van de kinderen ondergeadviseerd.

Door deze kansenongelijkheid neemt de sociale mobiliteit in Neder-

jaarboek20-21.indd 30 23-5-2022 08:44:49

land af. Sociaal-economische verschillen worden groter in plaats van kleiner, en het wordt steeds moeilijker om van de ene sociaal-economische positie naar de andere klimmen. Kansenongelijkheid ontstaat niet alleen door onderadvisering en de gevolgen ervan, maar ook door onder andere een kleiner wordend sociaal vangnet en de flexibilisering van de woningen arbeidsmarkt. Die flexibilisering pakt namelijk in het vergaande voordeel uit van huizenbezitters, mensen met een vast contract, en mensen met (toegang tot) kapitaal. Daarnaast levert, door het huidige belastingstelsel, vermogen meer op dan arbeid: hoe hard je ook werkt, je zal een vermogende ander niet in kunnen halen. *NRC* noemt dit gebrek aan sociale mobiliteit in een redactioneel commentaar 'de rot in onze maatschappelijke ladder'.

In maart 2019 controleer ik het hout van alle raamkozijnen van het oude gebouw waarin ik woon. Van buiten zie ik alleen kleine scheurtjes in de witte verf, maar als ik die verf van het hout krab en vervolgens met een schroevendraaier in de zachte plekken wroet, blijkt het hele kozijn verrot.

4·

Opwaartse sociale mobiliteit gaat gepaard met doen alsof: met suggereren dat je tot een bepaalde klasse behoort waar je eigenlijk niet toe behoort. *Fake it 'til you make it*. Die uitspraak schijnt zijn oorsprong te vinden in een liedje van Simon & Garfunkel met de titel 'Fakin' it'. Paul Simon schreef het in de zomer van 1967, '*during some hashish reverie*'. Ze zingen:

I've just been faking it /
Not really making it.

5·

Samantha's dagboek uit 2002 is leeg, op één pagina na. Ze schrijft het na de dood van de zesde invaldocent van groep acht. Deze man, meester Jan, is in tegenstelling tot zijn opvolger Jaap, niet populair in de klas. Hij bepaalt dat de leerlingen niet meer in groepjes mogen zitten. Ieder bureau moet apart staan. In de hoek van het klaslokaal is een mintgroene deur waarachter een trap zit die niemand gebruikt, met een overloop waar de Sinterklaasspullen worden bewaard en waarnaast precies ruimte is voor

jaarboek20-21.indd 31 23-5-2022 08:44:49

een tafel en een stoel. Daar stuurt meester Jan leerlingen naartoe die vervelend zijn. Er hangt ook een dartbord: iemand heeft er een tekening van meester Jan op geprikt, in de roos. Een meisje uit groep zeven zegt dat meester Jan haar een keer, in dat halletje, in haar bil heeft geknepen. Samantha schrijft:

Meester Jan is na 3 maanden gelukkig weg. Nou hebben we Meester Jaap. Die is heel erg leuk. En die wil ik houden tot volgend jaar. Meester Jan is ook overleden eerst kreeg hij een zware Epilepsieaanval op straat en in het ziekenhuis kreeg hij een hartaanval. Ze wisten toen niet wie hij was en gingen met de foto van hem langs de deuren. Barbara is van school. Ze is op een vrijdagavond uit het raam gesprongen en is naar de vegelingenbuurt gegaan en heeft tot maandag bij 3 jongens geslapen.

(...)

Toen heeft de politie haar gevonden onder een bed.

(...)

Ze heeft een gebroken enkel en pols (Daar zit nu een pen in) en dat kwam omdat ze uit het raam was gesprongen.

6.

Op de avond van 11 september 2001, we zitten net in groep acht, gaan Jurjen en ik naar onze wekelijkse jiu-jitsules. Onze band is wit, net als ons pak. Wat we al hebben geleerd: jiu-jitsu is geen vechtsport, het is een zelfverdedigingskunst. Elke les start met een begroetingsritueel: alle leerlingen moeten op een rij staan aan de rand van de mat. De sensei, Frank, staat tegenover ons. Wanneer hij een teken geeft, knielen we – linkerknie eerst – en sluiten we onze ogen om, zoals sensei Frank het zegt, 'onze geest leeg te maken'. Hij buigt en wij plaatsen beide handen gelijktijdig op de mat en buigen ook. We passen de snelheid van de buiging aan op die van sensei Frank. Daarna mogen we weer staan, rechtervoet eerst. We groeten sensei Frank en elkaar door onze handen op onze bovenbenen te leggen en staande een buiging te maken.

Na deze openingsplechtigheid oefenen we wat te doen als iemand je

jaarboek20-21.indd 32 23-5-2022 08:44:49

van achter om je middel vastgrijpt: heel hard met je knokkels over de bovenkant van zijn hand gaan. Hoe harder, hoe beter: dat is zo pijnlijk dat hij vanzelf los zal laten. Als iemand je van voren probeert aan te vallen, kun je hem met de zijkant van je vlakke hand, met grote kracht, schuin onder zijn neus raken. Als je dat hard genoeg doet, schiet er een stukje kraakbeen in zijn hersens en is hij op slag dood.

Jurjen en ik zijn niet erg goed in jiu-jitsu. We beschouwen de verdedigingstechnieken meer als choreografie: we doen alsof we jiu-jitsu doen. We mogen daarnaast als enige twee leerlingen geen koprollen maken, omdat Jurjen zijn haar zwart heeft geverfd en ik dat van mij roze, en de haarverf af zou kunnen geven op de grijze mat in de dojo. Na de les zien we op het tv'tje in de hal van Sportschool de Leeuw hoe de torens van het World Trade Center steeds opnieuw instorten terwijl we wachten op Jurjens moeder, die ons op komt halen.

7·

Barbara's adres is aan het einde van groep acht geen geheim meer. In het voorjaar fiets ik er een keer toevallig langs en zie ik haar buiten staan, naast een vreemde man die haar fiets, een groen met paarse Piet Pelle, naar binnen tilt. Zijn gouden kettinkje glinstert in de zon. Barbara woont in de rosse buurt van Leeuwarden, die bestaat uit één straat: een kade aan de rand van het stadscentrum. Haar huis staat tussen de Moulin Rouge, Tom's Bar en Eroscentrum Love 'n' Joy in. Het woord bordeel ken ik nog niet. Het duurt een tijdje voordat ik Barbara durf te vertellen dat ik weet waar ze woont.

De eerste keer dat Jurjen, Samantha en ik voor de deur staan, doet Barbara de deur open in een grijze joggingbroek. Achter de deur begint de trap meteen. Boven staan haar moeder en de man met het gouden kettinkje in de keuken, Valérie bakt patat. In de met rood tapijt bedekte woonkamer staan twee zalmroze leren banken en flikkert het licht van een grote tv terwijl niemand kijkt. Links van de tv wordt de hele wand in beslag genomen door een massief houten bar. Er hangen flessen sterke drank ondersteboven in flessenhouders die boven de toog zijn gemonteerd. We eten patat en msn'en in de slaapkamer van Barbara's moeder. Het raam van waaruit Barbara later zal springen, zit aan de voorkant van het huis, naast het uithangbord met 'Kamers te huur'.

Aan het begin van de zomervakantie, nadat ze gevonden is, besluiten

jaarboek20-21.indd 33 23-5-2022 08:44:49

Jurjen, Samantha en ik Barbara op te zoeken. We gaan eerst naar het huis van haar moeder. Valérie geeft ons een zorgvuldig geschreven briefje met Barbara's nieuwe telefoonnummer. Ze woont tijdelijk bij haar oom en tante in een dorp op een half uur fietsen van Leeuwarden. Als we er aankomen krijgen we een zakje bolognesechips. Er hangt een enorme Braziliaanse vlag boven de bank, Brazilië wint een paar dagen later het WK. Barbara's oom en tante hebben een groot huis en een nest puppy's. Barbara's arm zit nog in een mitella.

8.

Op de laatste schooldag voor de zomervakantie wordt in plaats van een schoolmusical, een afscheidsavond voor groep acht georganiseerd. We zitten in de hal van de school. Ouders zijn ook welkom. De klas is verre van compleet. Theo, mijn klasgenoot en overbuurjongen, is er ook. Theo is een ielige, grappige jongen die zich, vanwege zijn vele blauwe plekken, nooit hoeft om te kleden bij gym. Hij komt soms met piekerige plukken haar op school: dan heeft zijn vader hem de avond van tevoren, in beschonken staat, kaalgeschoren. Op de schoolfoto van groep acht trekt Theo een gek gezicht en steekt hij zijn tong uit. Zijn moeder, Anita, wordt in het *Algemeen Dagblad* van 4 augustus 2001 geïnterviewd. De zedenzaak is net geopenbaard, de daders zijn opgepakt. Er staat:

> *'Zelfs als ze worden vrijgelaten, zal ik ze van mijn leven niet meer vertrouwen. Nooit, maar dan ook nooit wil ik ze nog zien,' zegt buurtbewoonster Anita (38). 'De kinderen die hiermee te maken hebben gehad zijn getekend voor het leven.' Haar zoon (12) kwam wel eens over de vloer bij een van de verdachten, P. D. 'Een enkele keer ook zonder mij. De schrik sloeg me om het hart toen ik het hoorde. We hebben onze zoon meteen langdurig uitgehoord. Godzijdank is er niets gebeurd', verzucht ze.*

Op de afscheidsavond gebeurt er niet veel, behalve dat de waarnemend directeur, Joop, een toespraak houdt. Hij spreekt over het afgelopen jaar, over de moeilijkheden die sommige leerlingen hebben moeten doorstaan, en over de volgende stap: we ruilen onze bekende omgeving in voor een nieuwe school, nieuwe vrienden, een nieuwe wereld. De achtstegroepers horen de toespraak gedwee aan. Anita is als enige ontroostbaar.

In 2006 fuseert de Menno van Coehoornschool met twee andere scho-

jaarboek20-21.indd 34 23-5-2022 08:44:49

len in de buurt. Vier jaar later heeft de school nog 45 leerlingen. De exploitatie van het gebouw wordt daarom te duur. In april 2010 besluit het bestuur van het openbare basisonderwijs in Leeuwarden de Menno van Coehoornschool te sluiten.

jaarboek20-21.indd 35 23-5-2022 08:44:49

LEVENSBERICHTEN

jaarboek20-21.indd 37 23-5-2022 08:44:49

JOHANNES JOSEPHUS ADRIANUS VAN BAKEL

Nuenen 11 december 1927 – Nijmegen 25 december 2021

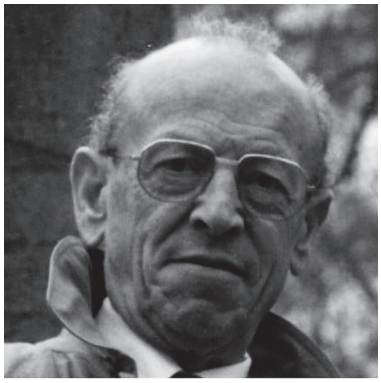

Elke les die Jan van Bakel gaf in zijn gehele carrière, van leraar Nederlands tot hoogleraar Historische taalkunde en computerlinguïstiek, was in feite een levensles, en elk persoonlijk gesprek met Jan ging uiteindelijk over betekenis, en de zin van alles in het leven. Met name de oorlogsjaren die hij op het seminarie Beekvliet doorbracht, en de roerige jaren 1958-1993 op de Nijmeegse universiteit, waar de verhoudingen tussen hoogleraren, wetenschappelijk medewerkers en studenten opnieuw werden gedefinieerd, waren voor hem worstelingen waar hij met gemengde gevoelens op terugkeek, en waar hij in die gesprekken vaak aan refereerde.

Jan van Bakel werd op 11 december 1927 in Nuenen geboren als tweede van tien kinderen van kousenfabrikant Antoon van Bakel en Anna van Dijk. Op het schilderij *Weefgetouw met wever* van Vincent van Gogh meende hij later met grote stelligheid zijn grootvader Martinus van Bakel te herkennen. Deze anekdote is illustratief voor de wijze waarop Jan altijd een betekenis wist te halen uit een schijnbaar toevallig samenraapsel van feiten: de tijd en plaats waar de wegen van Vincent van Gogh en Martinus van Bakel elkaar gekruist zouden kunnen hebben, het feit dat Van Bakel in die tijd daadwerkelijk een wever was, bepaalde gelaatstrekken, andere details in het schilderij. Alle op zichzelf beschouwd weinigzeggende

jaarboek20-21.indd 39 23-5-2022 08:44:50

feiten, maar in hun samenhang bekeken leverden ze een bijzondere betekenis op. In elk geval inspireerde hem dit tot het pseudoniem Vincent de Wever dat hij koos bij de publicatie van enkele gedichten in 1953 en 1954.

Zijn levensloop, die hij grotendeels zelf heeft opgetekend op de website die hij na zijn emeritaat bijhield (www.janvanbakel.nl), lijkt een aaneenschakeling van toevalligheden. Als 12-jarige werd hij in 1940 ingeschreven aan het seminarie te Beekvliet, waar hij jarenlang worstelde met een roeping die hij zich opgedrongen voelde. Uiteindelijk wees hij die zelf af, maar hij voltooide in 1946 wel op eigen verzoek nog het staatsexamen gymnasium-a met zijn jaargenoten.

Hoewel hij daarna aanvankelijk een studie economie in Tilburg overwoog (met het oog op een toekomstige loopbaan in de kousenfabriek van zijn vader), wilde het toeval dat hij zich door een vriend liet overhalen om in Nijmegen Nederlands te gaan studeren. Daar bezocht hij onder andere de colleges taalkunde van L.C. Michels en de colleges letterkunde van Gerard Brom. Bij de laatste schreef hij zijn hoofdscriptie voor het doctoraal, over modernistische poëzie in Vlaanderen van 1916 tot 1928. De achttien pagina's kritische aantekeningen van Brom waren voor de jonge doctorandus aanleiding om de scriptie van 169 getypte bladzijden geheel te verscheuren. De aantekeningen plaatste hij later op zijn website, met een nog steeds enigszins verbolgen commentaar.

Bij Michels, van wie hij uiteindelijk een hogere pet op had, schreef hij een scriptie over de vaktaal van de Brabantse klompenmakers, die – ook daar was van enig vooropgezet plan geen sprake – enkele jaren in de la bleef liggen.

Na zijn studie werd hij, voornamelijk omdat dit het normale vervolg was op een universitaire studie Nederlands, leraar Nederlands in Zeist en later in Den Haag en Doetinchem. In 1953 schreef hij zijn eerste gedichten als Vincent de Wever, waarvoor hij in 1953 een eerste prijs won op de Groot-Kempische Cultuurdagen. In de jury zat onder andere de bekende hoogleraar/dichter Anton van Duinkerken. Ondertussen – en dat was achteraf de belangrijkere gebeurtenis in zijn leven – was hij getrouwd met Gon van Heumen, die hij op een bevrijdingsfeest in 1949 ontmoet had, en van wie hij zijn gehele verdere leven onafscheidelijk zou blijven.

Weer min of meer bij toeval liet hij zich in 1957 door een vriend overreden om de binnenkort afscheidnemende Michels 'een lol te doen' en het materiaal uit zijn scriptie over de Brabantse klompenmakerstaal uit

jaarboek20-21.indd 40 23-5-2022 08:44:50

te werken tot een proefschrift. 'Je bent een gevaarlijke gek voor jezelf als je het niet doet', schreef zijn vriend hem. Op 18 juni 1958 promoveerde Jan van Bakel bij Michels op de dissertatie *De Vaktaal van de Nederlandse Klompenmakers*.

Van Bakel voelde zich aanvankelijk niet zo thuis in de wetenschap, maar het werk aan zijn dissertatie deed hem zich toch verdiepen in de dialectologie, als gevolg waarvan hij na zijn promotie nog een aantal artikelen schreef over het dialect van zijn geboortedorp Nuenen. Dit trok de aandacht van de Nijmeegse hoogleraar Weijnen (de opvolger van Michels) die hem vervolgens benaderde of hij geen zin had in een onderzoeksproject ter voorbereiding van het Brabants woordenboek. Van Bakels kritische opvattingen over de methodologie van de dialectologie, die hij in de loop van zijn promotieonderzoek had ontwikkeld, verzetten zich eerst tegen het idee van een woordenboek als een willekeurige verzameling dialectweetjes. Maar omdat het woordenboek een thematische ordening zou krijgen, die de mogelijkheid opende tot een systematische verzameling van met elkaar in verband gebrachte feiten, hapte hij toch toe. Nog voor het beoogde einde van het voorbereidingsproject werd hij aangesteld als wetenschappelijk medewerker aan de Nijmeegse universiteit, waar hij tot 1993 onafgebroken aan verbonden zou blijven.

In de jaren 1960 was de positie van wetenschappelijke medewerkers aan de universiteit een onduidelijke. Ze werden in eerste instantie ingezet als hulpjes van de hoogleraren, die het in alle opzichten voor het zeggen hadden, maar geleidelijk aan ontwikkelden zich democratischer structuren. Of liever: werden deze bevochten, als voorafschaduwing van wat zich later rond de zeggenschap van de studenten zou afspelen.

In een kroniek over de geschiedenis van de studentenvereniging Nederlands *Het Gilde achter 't Vercken* blikte Jan van Bakel nog eens uitvoerig op al deze woelingen terug. Waar hij zich met name hartgrondig aan had geërgerd was de wijze waarop in een aaneenschakeling van conflicten de hoogleraren en bestuurders studenten en medewerkers tegen elkaar zouden hebben uitgespeeld door de ene of de andere partij in het geheim toezeggingen te doen. Dergelijke autoritaire machinaties ervoer hij later ook in de werkwijze van subsidieverstrekkers en het hele ambtelijke apparaat dat geleidelijk aan rond de wetenschap ontstond. In een lezing na zijn emeritaat beschreef hij dit als volgt: 'Iedereen mag daar meezwatelen zonder de minste kennis van zaken en achter de schermen vangt de strijd der scholen aan. Een autoritair bestuur neemt later de beslissingen.'

jaarboek20-21.indd 41 23-5-2022 08:44:50

In de loop van al die strubbelingen deden zich weer een aantal toevalligheden voor. Nog voordat het werk aan het Brabants woordenboek was afgerond kreeg Jan het idee om de resultaten van zijn dissertatie uit te werken tot een *Kleine Atlas van de Klomperij in Nederland en Vlaams België*, en in het kader van zijn werkzaamheden als docent aan het MO (wat destijds ook al zeer gebruikelijk was voor universitaire wetenschappelijk medewerkers) werd hij door uitgeverij Wolters uitgenodigd om de populaire maar verouderde spraakkunst van Rijpma & Schuringa, die inmiddels door taalkundigen scherp bekritiseerd werd, grondig te bewerken. 'Alleen als ik ermee mag doen wat ik wil,' was Van Bakels eis. Die eis werd ingewilligd, en twee jaar later verscheen een nieuwe bewerking van Rijpma & Schuringa, die in tien jaar nog vier herdrukken mocht beleven.

Ter voorbereiding op de bewerking van die spraakkunst had Van Bakel de hedendaagse schrijftaal nader bestudeerd door van de zaterdaguitgave van een paar dagbladen alle zinnen uit te knippen en in een kaartsysteem onder te brengen. Samen met een student-assistent karakteriseerde hij die zinnen binnen het beschrijvingssysteem van de spraakkunst. Dat trof hem als een zodanig exacte exercitie dat het idee bij hem postvatte dat dit ook door een computer gedaan kon worden.

Men moet zich voorstellen dat het computergebruik aan het einde van de jaren zestig op de universiteiten, en zeker binnen de geesteswetenschappen, nog nauwelijks bestond. De meeste universiteiten hadden maar één computer, waarop wetenschappers – hoofdzakelijk bètawetenschappers – mondjesmaat tijd konden reserveren. In Nijmegen nam die computer een hele verdieping van het bètagebouw in beslag, en nog moesten grotere programma's op ponskaarten aangeleverd worden om 's nachts uitgevoerd te worden, omdat de machine dat overdag allemaal niet tegelijk aankon. Toen het met meerdere gebruikers tegelijkertijd werken via beeldschermen mogelijk werd, was Van Bakel een van de eersten die zijn grammaticale analyse door middel van een interactief programma uitvoerde. Een van de systeemprogrammeurs schijnt toen tegen een collega te hebben geroepen: 'Hee, kom 'ns kijken, Van Bakel is een *compiler* voor het Nederlands aan het maken!'

In de jaren daarna pionierde Van Bakel op allerlei gebieden met het digitaliseren of automatisch verwerken van teksten (wat later *alfa-informatica* of *digital humanities* is gaan heten). Zo gaf hij in 1978 een collectie *Soldatenbrieven uit de Napoleontische tijd* uit, die rechtstreeks vanuit de digitale bestanden gedrukt werd, wat in die tijd nog een unicum was. Ook

jaarboek20-21.indd 42 23-5-2022 08:44:50

experimenteerde hij met statistisch onderzoek op gedigitaliseerde historische teksten, waarover hij later weleens mismoedig opmerkte dat de statistiek hem nooit enig nieuw inzicht in die teksten had kunnen bieden.

In 1976 was hij benoemd tot lector Historische taalwetenschap en empirie, een lectoraat dat in 1979 automatisch overging in een hoogleraarschap, nu met als leeropdracht Computerlinguïstiek. Als docent bij de vakgroep Nederlands gaf hij aanvankelijk taalkundig onderwijs, waaronder Gotisch, fonologie en historische fonologie. Maar toen Gotisch van het programma verdween introduceerde hij een keuzevak computerlinguïstiek voor de derdejaars. Dit werd in het begin van de jaren tachtig zo populair dat hij het uitbouwde tot een doctoraalbijvak en een afstudeermogelijkheid, en nog iets later tot een geheel zelfstandige bovenbouwopleiding (te vergelijken met een hedendaagse masteropleiding). Van Bakel stelde bovendien een eigen wetenschappelijk medewerker aan (Piet Rolf), om binnen de Letterenfaculteit een infrastructuur op te zetten voor computergebruik: er werd een printerkamer gemaakt, met ook een ponskaartenlezer om grote computerjobs aan te leveren, en er werd een terminalkamer ingericht met twaalf beeldschermen die via een kabel verbonden waren met de computer aan de overkant van de straat. Ook werden er – zeer tot ongenoegen van de oudere hoogleraren die een meer contemplatieve manier van wetenschap bedrijven voorstonden – twee ponsmachines op de gangen geplaatst, die een enorme herrie produceerden en daarom uiteindelijk toch weinig gebruikt werden. Al handhaafde Van Bakel in zijn inleidende cursus (misschien met sardonisch genoegen) nog een aantal jaren de opdracht om ten minste één computerprogramma op ponskaarten in te leveren.

In de tweede helft van de jaren tachtig zocht Van Bakel aansluiting bij twee andere eenheden met een technologisch karakter: het instituut Fonetiek van Wilhelm Vieregge en Louis Boves, dat zich onder andere bezighield met spraaktechnologie, en de onderzoeksgroep van Jan Aarts, die in de bovenbouw van de opleiding Engels corpustaalkundig onderzoek deed. Gezamenlijk benaderden zij Kees Koster van informatica om een nieuwe, volledige opleiding op te zetten met als thema de taal- en spraaktechnologie. Om het idee te vermijden dat het alleen maar om de technologie (het zogeheten *engineering*) zou gaan, werd deze opleiding *Taal, Spraak & Informatica* gedoopt. Het onderwijs bestond, behalve uit cursussen taal- en spraaktechnologie aan de alfafaculteit en cursussen informatica aan de bètafaculteit, ook uit cursussen psychologische functie-

jaarboek20-21.indd 43 23-5-2022 08:44:50

leer bij de onderzoeksgroep van Gerard Kempen aan de gammafaculteit. Daarmee was deze opleiding inhoudelijk in feite de eerste interfacultaire samenwerking op dit gebied. Tot een echte interfacultaire opleiding is het nooit gekomen, overigens voornamelijk door bestuurlijke ingewikkeldheden. De direct betrokkenen, waaronder Van Bakel, zouden hier meteen ingestapt zijn.

Ook landelijk werd het computerlinguïstische pionierswerk van Van Bakel opgemerkt. Samen met onder andere Hugo Brandt Corstius van de Universiteit van Amsterdam en Jan Landsbergen van het Philips Natuurkundig Laboratorium maakte hij een tijd deel uit van een stuurgroep bij ZWO (dat later NWO zou gaan heten, toen het Zuivere werd ingeruild voor het Nederlandse). Die stuurgroep had als taak het taal- en spraaktechnologisch onderzoek in Nederland op de kaart te zetten. Ook daar stak Van Bakel zijn ergernis over de wijze waarop de subsidiegelden uiteindelijk werden verdeeld niet onder stoelen of banken. In een brief aan het ZWO-bestuur haalde hij in dit verband een Zuid-Amerikaans spreekwoord aan: 'Vecht niet met de man met de karabijn'. Later vertelde hij mij dat hij dit spreekwoord zelf had verzonnen, maar dat het zijn gevoelens op dat moment goed verwoordde.

Het onderzoek bij de opleiding computerlinguïstiek was in meerdere opzichten een gezamenlijke activiteit. Van Bakel werkte graag samen met zijn onderzoekers, en ook doctoraalstudenten liet hij bij voorkeur een klein stukje toevoegen aan het grote ontleedsysteem dat hij aan het ontwikkelen was. Dat systeem bestond uit het oorspronkelijke ontleedprogramma op basis van Rijpma & Schuringa, genaamd AMAZON (voor **A**uto**ma**tische **z**ins**on**tleding), dat een vorm van structuralistische, syntactische ontleding van Nederlandse zinnen nastreefde, en uit een daaropvolgende tweede module, CASUS genaamd (naar het begrip *semantische casus*, wat in de Chomskyaanse taalkunde *thematische rol* heette), waarin de syntactische analyse semantisch verrijkt werd. Beide modules bestonden oorspronkelijk uit grote computerprogramma's in de destijds relatief moderne programmeertaal SPITBOL (voor **Sp**eedy **I**mplemen**t**ation of SNOBOL4, wat weer stond voor **S**tri**n**g **O**riented and Sym**bo**lic **L**anguage), die in Amerika speciaal voor tekstverwerking ontwikkeld was. Later werd AMAZON omgezet in een zogeheten 'affixgrammatica', die met behulp van een door Kees Koster ontwikkelde *compiler* (of eigenlijk *parser generator*) kon worden omgezet in een efficiënte *parser*. Hoewel dit in die tijd allemaal *cutting edge technology* was, is deze methode in de afgelo-

jaarboek20-21.indd 44 23-5-2022 08:44:50

pen decennia grotendeels voorbijgestreefd door meer op statistiek gebaseerde *machine learning* technieken. In 1984 beschreef Van Bakel zijn ontleedsysteem in het boek *Automatic Semantic Interpretation. A Computer Model of Understanding Natural Language*, dat bij Foris Publishers in Dordrecht verscheen.

In de loop van de jaren tachtig zag Van Bakel de universiteit in zijn ogen verworden tot (zoals hij het in een vlammend pamflet uit 1985 omschreef) een 'worstfabriek' waarin het geïnvesteerde geld in relatie moet staan tot de worst, en de kwaliteit van die worst (het onderzoek) afgemeten werd door gremia die zonder zich daarvoor te hoeven verantwoorden onzinnige maar kwantificeerbare criteria hanteerden. Daar kon je met hem desgewenst een flinke boom over opzetten.

Na zijn emeritaat in 1993 pakte hij zijn dialectologische werk weer op, aan de hand van materiaal dat hij nog had liggen van vroeger, en schreef hij onder andere een studie over de lokwoorden voor huisdieren in Nederland, in de reeks *Cahiers van het P.J. Meertens-instituut*, en een artikel over de dorsvloerbenamingen, dat hij zelf als zijn beste werk beschouwde. Verder wijdde hij zich aan de ontwikkeling van een computerprogramma voor het genereren van dialectkaarten (Carto) en een digitaal planetarium, waarmee je voor elk tijdstip, vanuit elk punt op de aardbol een sterrenkaart kon genereren (Astro). Daarnaast bleef hij actief als beeldend kunstenaar. Vanaf 1964 had hij zich naast zijn wetenschappelijke werk bekwaamd in de beeldende kunst, en had hij in die hoedanigheid tientallen bronzen beelden vervaardigd, waarvan hij er bij zijn afscheidscollege enkele exposeerde in de aula van de universiteit.

In 1999 begon hij aan zijn website, waar hij in de loop van de volgende vijftien jaar een belangrijk deel van zijn leven documenteerde, en een soort blog *avant-la-lettre* schreef over alles wat hem nog meer bezighield. Het *pièce de résistance* van die website was zijn *Libellus Stoico-Philosophicus* uit 2000, een traktaat waarin hij trachtte zijn levensfilosofie als een 'kleine filosofische katechismus' uiteen te zetten.

In het laatste stukje op die website, van 22 juli 2014, nam hij afscheid van zijn lezers. Hij schreef dat de aandrang tot het aanvullen van zijn website wegkwijnde door 'lekkages in mijn hoofd'. Elf jaar later overleed Jan van Bakel, op Eerste Kerstdag van het jaar 2021, in een vergevorderd stadium van de ziekte van Alzheimer.

jaarboek20-21.indd 45 23-5-2022 08:44:50

Persoonlijk heb ik Jan leren kennen toen ik in 1979 die derdejaars keuzecursus computerlinguïstiek bij hem deed. Hij werd toen door sommige studenten gevreesd, ik denk omdat hij bij discussies altijd onder je huid kroop en je aansprak op je diepste overtuigingen. Studenten die zonder werkelijke belangstelling zijn cursussen volgden omdat die nu eenmaal deel van het curriculum uitmaakten, of omdat ze alleen maar een papiertje wilden halen, waren bij hem aan het verkeerde adres. Die sloeg hij uit het lood door bijvoorbeeld 600 tentamenvragen met bijbehorende antwoorden beschikbaar te stellen en te zeggen dat het tentamen uit een selectie van 40 van die vragen zou bestaan. 'Als je niet echt wilt begrijpen waar het over gaat kan het mij niets schelen of je het boek van buiten leert of de antwoorden op die vragen,' zei hij dan.

Ook zijn manier van college geven was in dat opzicht compromisloos. Bij een cursus historische fonologie hanteerde hij een handboek, dat hij in het eerste college kort besprak. 'Hier staat alles in wat je voor dit college moet weten,' zei hij. 'Je kunt mij elke week alle vragen stellen die je wilt, als ik ze de middag voor het college om vijf uur maar in mijn postvakje vind.' De week daarop besprak hij in twintig minuten de drie vragen die schriftelijk waren ingediend, hij vergewiste zich bij de vragensteller nog ervan dat hij de vragen naar bevrediging had beantwoord, en liep daarna doodgemoedereerd de collegezaal uit, 150 studenten in verbijstering achterlatend. Voor enkele studenten (ik zat erbij) was dit een levensveranderende ervaring.

De docent Van Bakel was een meester in het creëren van cognitieve frictie bij zijn leerlingen en studenten. Hij kon smakelijk vertellen dat hij aan zijn leerlingen op de school in Den Haag eens had gevraagd of ze het niet toevallig vonden dat je altijd alles vindt op de laatste plaats waar je zoekt. Het had even geduurd voordat het kwartje viel.

Jan kon gepassioneerd met je discussiëren, maar hij deed dat nooit om zelf gelijk te krijgen. Het ging hem erom dat jij kon verantwoorden wat je beweerde. Studenten die dat begrepen liepen met hem weg. Verschillenden van hen hebben mij later verteld dat Jan van Bakel als een van de weinige universitaire docenten hun de ogen heeft geopend voor het besef dat zij zelf verantwoordelijk waren voor hun eigen leerproces. Je kon bij hem letterlijk alles ter discussie stellen, maar hij was allergisch voor ongefundeerde vooroordelen en ongeïnteresseerdheid in de relevantie van de studie. Als student, vond hij, had je de plicht om de docent te bevragen. Niet andersom.

jaarboek20-21.indd 46 23-5-2022 08:44:50

In 1981 vroeg hij mij voor een onderzoeksproject over de automatische semantische en syntactische analyse van de zelfstandignaamwoordgroep, en later als medewerker van de nieuwe opleiding computerlinguistiek en het samenwerkingsverband dat zou resulteren in de opleiding Taal, spraak en informatica. Ik was daarmee zijn eerste promovendus, zijn zoon Bas was enkele jaren later de laatste.

In de jaren vanaf 1981, en ook na zijn emeritaat, heb ik talloze discussies met Jan uitgevochten over taalkunde. De Chomskyaanse generatieve grammatica vond hij in veel opzichten methodologisch maar een opgeblazen theorie, die op ondeugdelijke gronden de banden met de klassieke en structuralistische taalkunde te rigoureus had doorgesneden. Van een Chomskyaanse boomstructuur zei hij eens: 'Die kun je uitprinten en aan je muur hangen, en er dan vol bewondering naar kijken als naar een prachtig kunstwerk, maar wat is nu de werkelijke betekenis?' Het idee van een autonome syntaxis was voor hem onbestaanbaar. 'Je kunt geen structuur definiëren zonder betekenis', zei hij dan. 'Elke structuur is gemotiveerd door betekenis'.

Ook na zijn emeritaat heb ik avonden lang met Jan gesproken. Over van alles, maar vaak spiraalde het gesprek toch naar zijn ervaringen en frustraties uit het verleden: zijn seminarietijd, de hoogleraren met de absolute macht, de ongefundeerde scholenstrijd in de taalwetenschap en de verambtelijking van de universiteit. Toen ik me bij een van die discussies liet ontvallen dat ik het jammer vond dat in mijn studietijd het vak Gotisch al verdwenen was, riep hij uit: 'Dan kom je toch elke maandag na je werk hiernaartoe? Dan praat ik je wel daarover bij!' Met als gevolg dat ik een aantal maanden elke maandag na vijf uur een paar uur met Jan in de Gotische Bijbel heb zitten lezen. Want hij was niet zo van de dichtgetimmerde lessen. Het was beter om een concreet probleem aan te pakken en dan te zien wat je tegenkwam. Daar maakte ik een andere Jan van Bakel mee dan de hoorcollegedocent. Hoewel hij een enorme feitenkennis bezat, en uiteraard uit het hoofd het Gotisch kon lezen en duiden, greep hij toch steeds naar de een of andere spraakkunst (bijvoorbeeld zijn 'Hempeltje' – Prof. Dr. Heinrich Hempel, *Gotisches Elementarbuch* – of die mooie strakke Le Roux en Le Roux) of liefst meerdere etymologische woordenboeken (want Franck-van Wijk gaf altijd meer cultuurhistorische informatie en Kluge was daarentegen nauwkeuriger, en De Vries was in al zijn beknoptheid weer wonderlijk uitgebreid). 'Je moet nooit slimmer proberen te zijn dan de feiten', zei hij dan altijd. Waarmee

jaarboek20-21.indd 47 23-5-2022 08:44:50

hij bedoelde dat je niet in de valkuil moest trappen dat je te snel dacht te snappen hoe het zat, want het was altijd verstandiger om het nog even ergens anders na te zoeken.

Achteraf denk ik dat Jan van Bakels leven in het teken stond van de verzoening van de chaos van de feiten met de betekenis die een theorie daaraan kan geven. Illustratief is in dat verband de wijze waarop hij zelf de ontdekking van zijn aangeboren passie voor boetseren beschreef, toen hij begon te werken met een boetseerdoos die zijn oudste dochter met Sinterklaas had gekregen: 'Niets heeft mij zo gefrappeerd als die ontdekking. [...] Boetseren is voor mij zoeken naar het éne beeld dat alles zal verwezenlijken.' Hier spreekt volgens mij vooral de fascinatie dat de op zichzelf betekenisloze elementen van de klei een bijzondere betekenis kunnen krijgen door een bewust aangebrachte ordening.

Diezelfde fascinatie zie je terug in zijn opvattingen over dialectologie. Het willekeurig verzamelen van dialectweetjes in een woordenlijst had weinig betekenis (hij placht hierin de grote dialectoloog Weijnen zelfs enigszins te bekritiseren). Alleen het volgens een welbeschreven methodologie systematisch verzamelen en ordenen van die feiten kon een inzicht opleveren. Dat die ordening van de feiten belangrijk voor hem was, is ook geïllustreerd door het cartografische programma dat hij na zijn emeritaat schreef, en zelfs zijn planetarium, waar de juiste theorieën toegepast op tienduizenden feitjes werkelijke voorspellingen opleverden van de stand van de sterren en planeten op een zeker moment.

Anderzijds was elke theorie betekenisloos zonder een duidelijke relatie ten opzichte van de feiten. Zijn kritiek op de Chomskyaanse taalkunde richtte zich vooral op de wijze waarop soms feiten ontkend of terzijde geschoven werden, onder de argumentatie dat de theorie nu even belangrijker was. Dat had in zijn ogen iets autoritairs, dat hij sinds zijn seminarietijd al verafschuwde.

De feiten moeten dus betekenis hebben, maar betekenis kan op haar beurt alleen verantwoord worden door de feiten. Dat gold voor alles waar Jan zich mee bezighield. Naar mijn idee is dit ook de belangrijkste betekenis die hij in het leven van talloze studenten en collega's heeft gehad. Zijn wetenschappelijke oeuvre is misschien klein, maar de impact die hij op de ontwikkelingen in de computerlinguïstiek, het onderwijs in de taalwetenschap in Nijmegen, en op de individuele levens en opvattingen van studenten en collega's heeft gehad, is des te groter.

Toen hij mij in de jaren tachtig vroeg of hij mij mocht voordragen als

jaarboek20-21.indd 48 23-5-2022 08:44:50

lid van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (hij was zelf al lid sinds 1962), prees hij dit lidmaatschap onder andere aan met de woorden: 'Dan krijg je tenminste als je dood bent een mooi levensbericht in het jaarboek'. Dat was ongetwijfeld enigszins gekscherend bedoeld, maar ik denk dat er zeker een serieuze ondertoon in zat. Echter, het blote chronologische rangschikken van gebeurtenissen en prestaties uit zijn leven zou hij zelf zeker betekenisloos hebben gevonden. Het gaat erom die feiten zo te ordenen dat het éne beeld duidelijk wordt dat alles verwezenlijkt.

PETER-ARNO COPPEN

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

De Vaktaal van de Nederlandse Klompenmakers, dissertatie Nijmegen 1958. (ook: in: *Taalkundige Bijdragen van Noord en Zuid*. Assen 1958.)
'Kleine Atlas van de Klomperij in Nederland en Vlaams België', in: Bijdragen en Mededelingen van de Dialectencommissie XXVI. Amsterdam 1963.
Woordenboek van de Brabantse Dialecten, afl. 1, Opera Thodisca. Assen 1967. (met A. Weijnen)
Rijpma-Schuringa, *Nederlandse Spraakkunst*, 21e druk bewerkt door Dr. Jan van Bakel, Groningen 1968. (22e druk 1969, 23e druk 1971, 24e druk 1972, 25e druk 1978).
Automatische Syntactische Analyse van Nederlandse Teksten, Nijmegen 1970 (Universitair Rekencentrum KU).
Vlaamse Soldatenbrieven uit de Napoleontische Tijd. Brugge/Nijmegen 1977.
'Methodologie van de Computerlinguïstiek', in: *Gramma* 7 (1983), pp. 100-113.
Automatic Semantic Interpretation, A Computer Model of Understanding Natural Language. Dordrecht 1984.
Lokwoorden voor huisdieren in Nederland, Cahiers van het P.J. Meertens-Instituut Nr. 8, 1996 (136 pp.)
'Dorsvloerbenamingen, Cultuurhistorische interpretatie van een taalkaart', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie & Dialectologie*, LXIX (1997) pp. 85 – 141.

jaarboek20-21.indd 49 23-5-2022 08:44:50

SALVADOR EDMOND BLOEMGARTEN

Schaerbeek 11 oktober 1924 – Amsterdam 29 oktober 2017

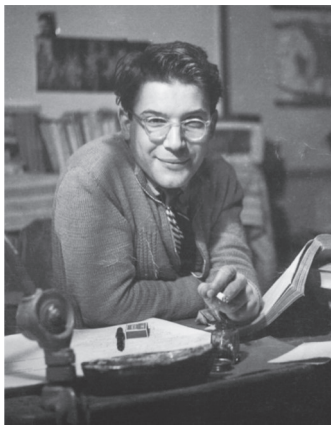

Foto: archief familie Bloemgarten

Zingen en van muziek genieten deed Salvador Bloemgarten van jongs af aan. Andere activiteiten kwamen pas later. Zo trouwde hij tegen zijn vijftigste, verdedigde hij zijn proefschrift tegen zijn zeventigste en zette hij zich rond zijn negentigste aan het schrijven van zijn memoires. Ook met publiceren was hij laat. Afgestudeerd bij de Amsterdamse historicus Jan Romein in 1953, dateert Bloemgartens eerste wetenschappelijke publicatie uit 1967 en zijn eerste boek uit 1978. Dat boek was *Herinnering aan Joods Amsterdam*. Filmmaker Philo Bregstein en Bloemgarten hadden dit samengesteld met behulp van de interviews die zij hadden afgenomen voor Bregsteins in 1975 op de televisie uitgezonden film 'Op zoek naar Joods Amsterdam'.

De twee hoofdthema's in Bloemgartens historisch werk zijn de joodse emancipatiegeschiedenis in Nederland in de Franse Tijd, en de vanaf eind negentiende eeuw gevoerde strijd voor emancipatie van het joodse proletariaat. Naar eigen inzicht hadden zijn historische publicaties betrekking op twee breukvlakken (naar het begrip van Romein), namelijk de door de Franse Revolutie getekende overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw en de door de socialistische arbeidersbeweging gekenmerkte overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw. Zijn

jaarboek20-21.indd 50 23-5-2022 08:44:50

tweede onderwerp behandelde hij in artikelen over sociaaldemocratische arbeidersorganisaties, met veel aandacht voor joodse leiders, en in zijn proefschrift over de bekende diamantbewerkersvoorman en politicus Henri Polak (1868-1943). In 1987 werd Bloemgarten gevraagd op een symposium te spreken over zijn relatie tot het jodendom. Na enig aarzelen expliciteerde hij zijn 'joodse identiteit als assimilant' eerst op het symposium, daarna in *De Gids*. Voor Bloemgarten, die joods met kleine letter schreef, hadden het jood-zijn en het Nederlanderschap na de Duitse bezetting gaandeweg meer betekenis gekregen, omdat hij was gaan behoren tot 'de groep joden die op het ogenblik in Nederland de meerderheid vormt: zij die niet meer lid zijn van een joods kerkgenootschap, niet in exclusief joodse kringen verkeren en voor wie het jood-zijn op een of andere manier toch iets betekent'.[1]

Salvador Edmond Bloemgarten werd in 1924 in Schaerbeek bij Brussel geboren, waar zijn vader een handel in jute zakken had opgezet. Het gezin was kort tevoren uit Maastricht naar België verhuisd. De ouders spraken Limburgs dialect met een zachte g en hielden meer van carnaval dan van de joodse godsdienst, al werden de drie zoons ter wille van een grootmoeder wel besneden. Als geassimileerde joden hadden zij joodse gewoontes, maar geen godsgeloof. De familie was muzikaal en zong graag. Bloemgartens grootvader behoorde tot de oprichters van het mannenkoor de Mastreechter Staar en zijn vader zong met plezier elke kerstnacht in de Brusselse basiliek. Ook Bloemgarten was een begaafd zanger. Toen de handel in jute zakken als gevolg van de economische crisis terugliep, verhuisde het gezin in 1932 naar Amsterdam, waar de moeder als verkoper van loten werkte. Bloemgarten verbleef verschillende maanden in Maastricht bij een jeugdvriendin van zijn moeder die hem tot het katholieke geloof wilde bekeren en naar de kerk liet gaan, waar hij genoot van de gregoriaanse gezangen.

In Amsterdam liep het huwelijk van de ouders stuk en leefden moeder en kinderen van de steun. Bloemgarten volgde het meerjarig programma muziekkennis op de Volksmuziekschool van Willem Gehrels, waar hij als talentvol gold. Zijn cijfers op de lagere school waren zo goed dat hij in 1936 zonder toelatingsexamen naar het Vossius Gymnasium kon. Daar waren zijn prestaties echter zwakker. Alleen bij geschiedenisleraar Jacques Presser, wiens verhalen hem boeiden, voelde hij zich op zijn gemak en kreeg hij een hoger cijfer. Het besluit van de Duitse bezetter uit

jaarboek20-21.indd 51 23-5-2022 08:44:50

november 1940 om alle joodse ambtenaren te ontslaan raakte vijf Vossius-docenten. Vierdeklasser Bloemgarten vond dat joden en niet-joden de door de Duitsers aangebrachte scheiding moesten weerspreken en sloot zich aan bij de door Lucas van der Land en Bart Romein georganiseerde proteststaking van vijfde- en zesdeklassers. Hij ging over naar de vijfde klas, maar moest deze volgen op het in september 1941 ingestelde Joods Lyceum, waar hij nog tot juli 1942 onderwijs kreeg, ook van Presser. Omdat hij zich eenzaam voelde regelde zijn moeder pianoles bij de celliste en dirigente Frieda Belinfante. Haar wekelijkse lessen waren voor hem een feest.

Toen de Duitsers in juli 1942 de eerste oproepen verstuurden voor arbeidsdienst van joden in Polen en een geïnformeerde kennis meldde dat het gezin hoog op de lijst van te deporteren steuntrekkers stond, regelde de moeder onderduikadressen. Voor Bloemgarten volgde een lange, bewogen onderduikperiode op verschillende plaatsen. Zijn oudere broer Rudi, die er niet joods uitzag, onderhield de contacten tussen de ondergedoken familieleden. Bij zijn bezoek in maart 1943 maakte hij duidelijk een verzetsactie van uitzonderlijk gewicht te verwachten. Dit bleek de aanslag op het Amsterdamse bevolkingsregister, waaraan Rudi zelf meewerkte. De Duitsers arresteerden Rudi en fusilleerden hem in juli. Na zijn arrestatie werd ook hun moeder gepakt, die er vanuit haar onderduik nog in geslaagd was haar jongste zoon uit de Hollandsche Schouwburg te halen. Zijzelf werd in mei 1943 in Sobibor vergast. Bloemgarten en zijn jongere broer waren in 1944 samen ondergedoken, het laatst bij een boer nabij Olst, waar de Canadezen hen op 13 april 1945 bevrijdden (hun zuster bleek in België te hebben overleefd).

Bloemgarten bedacht later dat de onderduikperiode voor hem niet uitsluitend ellende met zich mee had gebracht, maar dat zijn geestelijke horizon aanmerkelijk was verbreed door het contact met mensen uit de meest diverse milieus. Direct na de bevrijding voelde hij zich echter een 'in emotioneel opzicht dichtgeslagen figuur, mensenschuw en overtuigd van eigen minderwaardigheid'.[2] In juni keerde hij terug naar Amsterdam, waar oud-klasgenoten blij waren dat hij de oorlog had overleefd. Maar zijn broer Rudi, ouders, grootouders en andere familieleden leefden niet meer. Zijn vader bleek in november 1943 in Auschwitz vergast. Ook ging hij langs bij Presser, die hem vroeg wie er nog waren. Belinfante hielp Bloemgarten aan nieuwe kleren en regelde een toelage uit een fonds voor oorlogsslachtoffers. Zij zette de pianolessen voort (muziek als therapie),

jaarboek20-21.indd 52 23-5-2022 08:44:50

maar merkte dat zijn lichaam zo verkrampt was dat zelfs zingen hem grote moeite kostte. Een tante meldde hem aan als student bij de Gemeente Universiteit.

Profiterend van het Koninklijk Besluit dat wie de hoogste klas van zijn school had bereikt het einddiploma kreeg, koos hij voor sociale geografie, maar ontdekte na enkele weken dat hij, dankzij Presser, meer van geschiedenis hield en stapte naar die studierichting over. Zijn universitaire studie was ook een toevlucht. Hij ging in therapie maar maakte de psychoanalyse niet af. De behandeling hielp hem van zijn mensenschuwheid en verlegenheid af en bij hoogleraar Jan Romein, die hem het plezier in historisch bronnenonderzoek zou bijbrengen, voelde hij zich volledig op zijn gemak. In 1949 slaagde hij voor zijn kandidaatsexamen. Dankzij een vriend kreeg hij begin 1951 een baan bij de Bibliotheca Rosenthaliana, die was ondergebracht bij de Amsterdamse universiteitsbibliotheek. Conservator Leo Fuks zocht een werkstudent die bereid was voldoende Hebreeuws te leren om boektitels te kunnen lezen en voor bezoekers publicaties uit het magazijn te halen. Bloemgarten kende geen Hebreeuws, maar Romein stemde in met vervanging van het vak kunstgeschiedenis, wat tot studievertraging leidde. Intussen maakte Fuks hem bekend met de in zijn instituut aanwezige bronnen over joodse geschiedenis. Uit stukken daarin maakte de nieuwsgierige Bloemgarten op onder welke ingewikkelde omstandigheden de vooral in Amsterdam talrijke joodse gemeenschap, incluis het overwegend straatarme proletariaat, in 1796 in staatkundig opzicht gelijkberechtigd werd met de christelijke bevolking van Nederland. Met zijn scriptie over de Amsterdamse joden tijdens de eerste drie jaar van de Bataafse Republiek studeerde hij in 1953 af bij Romein, met theoretische geschiedenis (Romeins vinding) als hoofdvak. Toen Bloemgarten halverwege de jaren zestig merkte dat een promovendus zijn scriptie zonder bronvermelding gebruikte, breidde hij de tekst uit en zag deze in drie afleveringen gepubliceerd in *Studia Rosenthaliana* (1967-1968).

In de winter van 1954-1955 vervolgde Bloemgarten zijn geschiedenisstudie met een Franse beurs in Toulouse, waar hij tevens genoot van zanglessen bij het plaatselijk conservatorium. Voor zover dit een poging was Nederland te verlaten, zoals zijn zuster en broer deden, mislukte die. Het onderzoek in Toulouse leverde te weinig op. Terug in Nederland stelde zijn vroegere leraar Grieks, Jo Melkman, hem aan bij het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* als opvolger van Renate Rubinstein. Hoewel

jaarboek20-21.indd 53 23-5-2022 08:44:50

hij bedongen had niet te hoeven schrijven, omdat hem dit moeilijk afging, dwong zij hem op haar laatste dag een artikel over de schilder Marc Chagall in te leveren, wat hij deed. Daarna vergaderde hij wekelijks met redactiesecretaresse Hanny Michaelis, die hij nog van het Vossius kende. Begin 1956 werd hij bureauredacteur bij het weekblad *Vrij Nederland*. Hij kon goed opschieten met hoofdredacteur Mathieu Smedts, maar vertrok na anderhalf jaar, omdat hij zich vanwege zijn langzame werktempo ongeschikt achtte voor het journalistieke werk.

Muziekrecensies schrijven ging hem beter af, gezien zijn brede muziekkennis, gevoel voor muziek en behoefte terstond zijn mening te geven. Hij begon met recensies in het *Nieuw Israëlitisch Weekblad* in 1956 en werd twee jaar later gevraagd door Norbert Loeser, muziekrecensent van het *Algemeen Handelsblad*, voor diens krant, later *NRC Handelsblad*, waarvan hij van 1968 tot 1992 muziekmedewerker was. Volgens collega-recensent Leo Samama had hij een hoge morele verantwoordelijk en wist hij kundig een compliment aan een punt van kritiek te verbinden. Soms zong Bloemgarten in een liberale synagoge en begeleidde hij als bariton voorzanger en tenor Hans Bloemendal bij joodse bruiloften.

In 1957 werd Bloemgarten parttime leraar geschiedenis aan de Hogere Burger School voor Meisjes in Utrecht. Orde houden was niet zijn kracht, maar hij kreeg de meisjes mee nadat hij tot hun verbazing een les zingend had volbracht. Vanaf 1962 tot 1983 (toen hij vervroegd uittrad) was hij met enkele onderbrekingen voor onderzoek leraar geschiedenis aan het Amsterdams Spinoza Lyceum. Hier bekoorde hij zijn leerlingen met aandacht voor de actualiteit en mildheid: wie een onvoldoende haalde, kon de repetitie overdoen tot het resultaat naar wens was. In 1974 trouwde hij met Joka Barends, lerares Frans, die bezig was haar antiquariaat Colombine op te zetten. Begin jaren zeventig had Bloemgarten het nog vage plan bij hoogleraar nieuwste geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, Frits de Jong Edz., te promoveren op Henri Polak en diens Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB). Doorslaggevend voor zijn verdere ontwikkeling als historicus was zijn kennismaking met Philo Bregstein in 1974. Deze had eerder een televisiefilm over Presser gemaakt ('Dingen die niet voorbijgaan') en zocht een adviseur voor zijn film 'Op zoek naar Joods Amsterdam' die in 1975, dertig jaar na de oorlog, vertoond zou worden. Bregstein vond in Bloemgarten de man die hem met zijn parate kennis en gedocumenteerde, levendige verhalen vertrouwd maakte met de vele facetten van het vroegere joods

jaarboek20-21.indd 54 23-5-2022 08:44:50

Amsterdam, al had Bloemgarten moeite met Bregsteins filmformat. Als cineast wilde deze geen of nauwelijks archiefmateriaal gebruiken maar liever het naoorlogse Amsterdam tonen, waarbij de woorden van de geïnterviewde, nog levende personen het verleden moesten oproepen. Door Bloemgartens aanhouden zag Bregstein zich gedwongen meer archiefmateriaal te gebruiken dan hij had gewild, al hield hij goeddeels vast aan zijn opvatting. De film kwam in 1975 op televisie en riep veel herinnering op aan vroegere tijden. Na de film draaide de verhouding tussen beide mannen om, omdat Bloemgarten de leiding nam bij de voorbereiding van het boek *Herinnering aan Joods Amsterdam*. Filmproducent Jan Vrijman had uitgeverij De Bezige Bij de vele voor de film gemaakte interviews laten uittikken. Deze teksten vormden de basis voor hun beider boek dat in 1978 uitkwam en duidelijk maakte welke aderlating Amsterdam had ondergaan door het wegvoeren van de joodse inwoners met hun uiteenlopende beroepen.

De samenwerking tussen Bregstein en Bloemgarten en het succes van film en boek stimuleerden Bloemgartens dissertatieonderzoek, al liet de afronding op zich wachten. Dankzij een subsidie kon hij in 1976 en 1977 bronnenonderzoek doen. Hij sprak over zijn onderzoek (in 1979 voor de Amsterdamse Werkgroep Arbeidersbeweging op het instituut van De Jong Edz.) en begon er artikelen over te publiceren in een tijd dat de sociale geschiedenis van de arbeidersbeweging veel belangstelling had. Nadat promotor De Jong Edz. in 1989 was overleden, werd diens opvolger Piet de Rooij promotor. Deze zorgde ervoor dat de grote hoeveelheid getypt manuscript digitaal beschikbaar kwam en drastisch werd ingekort. Bovendien slaagde De Rooy erin Bloemgarten vast te pinnen op het jaar 1993, vijftig jaar na Polaks overlijden. Op 19 oktober 1993 promoveerde Bloemgarten cum laude op *Henri Polak sociaal democraat 1868-1943* (Amsterdam 1993). Omdat Bloemgarten ANDB-voorman Polak – emancipator van het joodse proletariaat, medeoprichter van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij en het Nederlands Verbond van Vakverenigingen, cultuurverheffer en natuurbeschermer – overwegend een sociaal bewogen democraat vond, liet hij het gebruikelijke verbindingsstreepje in 'sociaal-democraat' weg. Het eerste exemplaar van het boek werd na de promotieplechtigheid in het oude ANDB-gebouw in de Henri Polaklaan ('De Burcht') aangeboden aan Johan Stekelenburg, voorzitter van de Federatie Nederlandse Vakbeweging. De biografie legt niet het accent op de persoon Polak (de bronnen daartoe waren tijdens de oorlog verloren

jaarboek20-21.indd 55 23-5-2022 08:44:50

gegaan), maar op diens veelzijdige werkzaamheden en zijn vermogen om ook onaangename realiteiten onder ogen te zien, waarmee hij geregeld beter en verder zag dan zijn medestanders. Tussen 1987 en 2000 publiceerde Bloemgarten in het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* negen korte biografische schetsen van overwegend joodse arbeidersleiders, maar ook van Jan Krelage, de organisator van socialistische arbeiderskoren. Als redacteur van het joods biografisch woordenboek-project kwam zijn parate kennis opnieuw van pas, al was hij moeilijk in te tomen bij namen van op te nemen musici. Het uit dit project voortgevloeide boek onder redactie van Rena Fuks-Mansfeld, *Joden in Nederland in de twintigste eeuw. Een biografisch woordenboek* (Utrecht 2007), bevat vier schetsen van zijn hand, niet van musici maar opnieuw van arbeidersleiders.

In zijn boek *Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823* (Amsterdam 2007) behandelde Bloemgarten, net als in zijn scriptie, de joodse emancipatiegeschiedenis in Nederland in de Franse Tijd. Met in Parijs gevonden documenten belichtte hij het werk van de eerste joodse volksvertegenwoordigers in Europa, de Nederlandse arts Lémon en koffiehandelaar Herman Bromet. Zij werden in 1797 afgevaardigd naar de Nationale Vergadering. Lémon speelde bovendien in 1798 een belangrijke rol bij de totstandkoming van de democratische Nederlandse grondwet. Ook in dit boek ligt, bij gebrek aan egodocumenten, het accent niet op de persoon maar op Lémons werk als armendokter voor de Asjkenazische gemeenschap in Amsterdam en als strijder voor emancipatie van de joodse volksklasse. Na de door Franse interventie gevormde Bataafse Republiek (1795) zette Lémon zich als secretaris van de toen gevormde joodse patriottenclub Felix Libertate in voor de verlening van burgerrechten aan de joden. Hij was medeondertekenaar van nota's en brieven aan de Nationale Vergadering. Na de officiële scheiding van kerk en staat in augustus 1796 volgde op 2 september het decreet over juridische gelijkberechtiging van joden met andere burgers van de Bataafse Republiek. Lémon vertaalde de Rechten van de Mens en de Burger in het Jiddisch maar maakte het zichzelf niet gemakkelijk, omdat de meeste joden Oranjegezind waren en de leiders van de joodse kerkbesturen conservatief. Zij waardeerden Lémons interventies niet en zijn latere streven tot afschaffing van het Jiddisch leidde tot veel protest. Als consequente republikein bleef Lémon zich in 1813 verzetten tegen de vorming van een monarchie onder leiding van de conservatieve Oranjes. Voor dit wat de gelijkberech-

jaarboek20-21.indd 56 23-5-2022 08:44:50

tiging van Nederlandse joden betreft vernieuwende boek ontving Bloemgarten in 2007 de eerste Dr. Henriette Boas Prijs.

Hierna stond Bloemgarten een reeks korte biografieën van onaangepaste personen voor ogen, niet noodzakelijk joden, maar het bleef bij het boek *Justus Swavings wondere bestaan* (Amsterdam 2015) over een avontuurlijk aangelegde patriciër en wereldreiziger die leefde van 1784 tot 1835. Bloemgarten was gefascineerd geraakt door de autobiografische geschriften van deze vergeten domineeszoon. Bij het ter hand nemen van Romeins boek *Op het breukvlak van twee eeuwen* (1967) realiseerde hij zich dat Swavings, net als Lémon en Polak, op een dergelijk breukvlak verkeerde. Met zijn ervaringen in Europa, het Westelijk Halfrond en de Kaapkolonie gaf Swavings de talloze algemene tegenstrijdigheden en eigenaardigheden weer die zich tijdens zijn leven en omzwervingen voordeden, ook al zette hij als autobiograaf de werkelijkheid soms naar zijn hand.

Na jarenlange aandrang uit de familie zette Bloemgarten zich in 2015 eindelijk aan het schrijven van zijn memoires. Hij beschikte over een fenomenaal scherp geheugen (en veel humor) maar trok als historicus ook de bronnen na. Het eerste deel van *Ik, Salvador Bloemgarten* (Amsterdam 2018) loopt tot 1935, het tweede tot 1947. Het boek bleef onvoltooid. Het eindigt met de beschrijving van de moeilijke periode van terugkeer uit de onderduik. Bloemgarten maakte de door zijn zoon Ruben bezorgde boekuitgave niet meer mee. Op 29 oktober 2017 overleed hij aan longontsteking, in het ziekenhuis nog bezig met de tekst. Met als aanleiding de presentatie van deze memoires organiseerde de voormalige Werkgroep Andere Tijden (waarvan hij in 1990 lid was geworden) op 11 oktober 2018 in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis een 'Hommage aan Salvador Bloemgarten'. Daar belichtten collega's en vrienden zijn historische en muzikale activiteiten en familieleden zijn sterke familieband. Zij sloten de bijeenkomst af met zang.

BOB REINALDA

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

'De Amsterdamse joden gedurende de eerste jaren van de Bataafse Republiek (1795-1798)', in: *Studia Rosenthaliana* 1/1 (januari 1967), pp. 66-96,

jaarboek20-21.indd 57 23-5-2022 08:44:50

1/2 (juli 1967), pp. 45-70 en 2/1 (januari 1968), pp. 42-65.
Herinnering aan Joods Amsterdam. Amsterdam 1978. (met Ph. Bregstein; als *Remembering Jewish Amsterdam*. New York 2004)
'Mijn baas Leo Fuks', in: *Studia Rosenthaliana* 26/1-2 (1992), pp. 5-8.
'De vlegeljaren van de amsterdamse joodse socialisten: 1890-1894', in: *Jaarboek van het Genootschap Amstelodamum* 78 (1986), pp. 135-176.
'De joodse identiteit van een assimilant', in: *De Gids* 150/6-7 (juli 1987), pp. 482-493.
Henri Polak sociaal democraat 1868-1943. Den Haag 1993.
Vijfenzeventig jaar AVVL in woord en beeld. Z.pl. 1994. (Arbeiders Vereeniging voor Lijkverbranding)
Joods Amsterdam in een bewogen tijd 1890-1940. Zwolle 1997. (met J. van Velzen)
'Een joodse straat in de Rivierenbuurt', in: M. Polak en G. van Herwijnen (red.), *Wim Polak, Amsterdammer en sociaal-democraat*. Amsterdam 2003, pp. 59-72.
Hartog de Hartog Lémon, 1755-1823. Joodse revolutionair in Franse Tijd. Amsterdam 2007.
Justus Swavings wondere bestaan. Wereldreiziger van 1784 tot 1835. Amsterdam 2015.
Ik, Salvador Bloemgarten. Memoires. Amsterdam 2018.

NOTEN

1. S. Bloemgarten, 'De joodse identiteit van een assimilant', in: *De Gids*, 150/6-7 (juli 1987), p. 482.
2. Op.cit. n. 1, p. 490.

jaarboek20-21.indd 58 23-5-2022 08:44:50

IJNTE BOTKE

Huizum 3 juli 1942 – Niehove 24 juni 2020

IJnte Botke leverde in 2006 een bijdrage aan het Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis. In het overzicht van auteurs achterin het Jaarboek staat een korte beschrijving bij zijn naam: 'Studeerde geschiedenis te Groningen, werkte in het onderwijs en publiceert voornamelijk over regionaal-historische onderwerpen.' Deze beschrijving is weliswaar buitengewoon accuraat, maar doet tegelijkertijd in het geheel geen recht aan zijn grote betekenis voor de geschiedschrijving van het Groninger platteland, en ook niet aan wat hij voor veel studenten heeft betekend. Wel geeft het zijn bescheidenheid zeer goed weer en zijn aversie om zichzelf te profileren. Gezien zijn grote productiviteit als historicus en tentoonstellingsmaker zou dit als een vorm van valse bescheidenheid of koketterie gezien kunnen worden, maar dat was bij Botke zeker niet het geval, het was hem geheel eigen.

IJnte Botke werd op 3 juli 1942 geboren te Huizum in een familie van tuinders die al vanaf het einde van de achttiende eeuw werkzaam was rondom Leeuwarden. Deze wereld zou in de tweede helft van de twintigste eeuw geleidelijk verdwijnen en hoewel zijn vader al geen tuinder meer was, groeide Botke op temidden van de nog bestaande tuinderijen.

jaarboek20-21.indd 59 23-5-2022 08:44:50

Na zijn eindexamen aan het Stedelijk Gymnasium in Leeuwarden begon Botke in 1961 met de studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Groningen. Aanvankelijk ging zijn interesse uit naar middeleeuwse geschiedenis, maar hij zou uiteindelijk afstuderen op een onderwerp uit de negentiende eeuw. Wellicht dat het volgen van het bijvak kunstgeschiedenis bij hoogleraar kunst- en cultuurgeschiedenis Henk Schulte Nordholt een rol heeft gespeeld bij het verruimen van de historische blik. In 1966-1967 verbleef hij dankzij een studiebeurs acht maanden in Rome. Deze maanden in Rome deden in hem een liefde voor de kunst en cultuur van Italië ontstaan die hij heel zijn leven zou bewaren en die hij met een buitengewoon aanstekelijk enthousiasme uitdroeg. In september 1967 studeerde Botke cum laude af.

Na zijn studie ging hij als adspirant-archivaris aan het werk bij het Rijksarchief in Groningen. Hier werd de kiem gelegd van Botke's tweede liefde, de regionale geschiedenis en in het bijzonder die van het Groninger platteland. Hij werd hierin gestimuleerd door de rijksarchivaris, J.W. Formsma, die ook na zijn pensioen nog veel over de geschiedenis van Groningen bleef publiceren en met wie Botke in contact bleef. Botke richtte voor het Rijksarchief de eerste tentoonstelling in die langer dan een dag bleef staan, in het trappenhuis van het archief aan de Sint Jansstraat, over de slag bij Heiligerlee. Na de pensionering van Formsma werd duidelijker dat het archief een te beperkte omgeving was voor een net afgestudeerd, ambitieus historicus. Het bood Botke niet genoeg ruimte voor eigen onderzoek en het vormgeven van de resultaten ervan. Hij zal zich door de beperkte taakopvatting van het archief opgesloten hebben gevoeld, alsook door de geslotenheid van de organisatie. Zo werd hij eens bij de opvolger van Formsma op het matje geroepen nadat hij als medewerker van het Rijksarchief koffie had gedronken met een medewerker van het Gemeentearchief.

Botke verliet het archief om als doctoraal-assistent aan de slag te gaan bij Ernst Kossmann, hoogleraar geschiedenis na de Middeleeuwen in Groningen. In deze periode organiseerde hij samen met Kossmann een groot congres ter ere van de honderdste geboortedag van Johan Huizinga en richtte hij in het Universiteitsmuseum een tentoonstelling over deze historicus in. In augustus 1972 stapte Botke over naar de net gestarte Nieuwe Lerarenopleiding Ubbo Emmius. Het nieuwe schoolstelsel dat door de Mammoetwet in leven was geroepen en in 1968 vorm kreeg, leidde ertoe dat de inhoud van het geschiedenisonderwijs opnieuw

jaarboek20-21.indd 60 23-5-2022 08:44:50

werd doordacht en vormgegeven. De Nieuwe Lerarenopleidingen dienden daarin een belangrijke rol te gaan spelen. Nieuw aan deze opleidingen was dat, in een voltijdse opleiding voor de tweede en derde graad, vak, vakdidactiek, onderwijskunde en pedagogiek geïntegreerd zouden gaan worden aangeboden. De in Limburg geboren, in Leiden afgestudeerde en in Harlingen als hbs-leraar werkzame Jo Huizinga was met de taak belast de geschiedenisopleiding van Ubbo Emmius in te richten. Jo Huizinga had Botke leren kennen toen hij tijdelijk als hoofdmedewerker bij de RUG was ondergebracht omdat de start van Ubbo Emmius met een jaar was vertraagd. De opleiding kreeg twee vestigingen, een in Groningen en een in Leeuwarden. Botke zou hier tot zijn pensionering in 2003 werkzaam blijven. In 1995 werd hij benoemd tot hoofddocent, een rol waardoor hij meer betrokken werd bij het hogeschoolbeleid en die niet echt bij hem paste. In het kader van een reorganisatie werd zijn functie kort daarna teruggebracht tot coördinator van de opleiding. Hierover was Botke niet erg rouwig, onderwijsbeleid en de daar bijbehorende politiek binnen een hbo-instelling had niet zijn grootste belangstelling.

Vanaf 1974 werd Botke voor een deel van zijn aanstelling uitgeleend aan de RUG. Voor die studenten die verder wilden kijken dan de meer politieke en geëngageerde geschiedenis die toen op de universiteit de toon zette, kwam hij daar op het juiste moment. Botke bood cultuurgeschiedenis aan toen niemand anders dit bij de studie Geschiedenis in Groningen deed. Met zijn themacollege's over Wenen rond 1900 en de Weimarrepubliek in de jaren twintig is hij voor hen zeer vormend geweest. Daarbij ging hij met deze studenten op reis, naar Florence, naar Zuid-Duitsland, maakte met hen tentoonstellingen en bracht hij de vreugde over om via verzamelen, beschrijven, schrijven en het zoeken van bijbehorende muziek tot beeldvorming te komen.

Excursies en het maken van tentoonstellingen waren werkvormen die heel goed pasten bij Botke's opvatting over wat onderwijs moest zijn, dat het belangrijk was de collegezaal uit en de wereld in te gaan, dat de verbondenheid van culturele, politieke, sociale geschiedenis het best op locatie valt te bestuderen, dat beeldvorming in een concreet product zou moeten uitmonden. Hierbij speelde dat Botke tijdens een bezoek aan de fysieke overblijfselen van het verleden bij studenten met zijn enthousiasmerend en beeldend taalgebruik een sterk gevoel van historische beleving wist op te wekken, maar uiteindelijk moesten studenten van hem de opgedane kennis op de een of andere wijze zichtbaar maken.

jaarboek20-21.indd 61 23-5-2022 08:44:50

Ook met de studenten van de tweedegraadsopleiding ging Botke veel en graag op excursie en met hen maakte hij eveneens tentoonstellingen, het liefst in combinatie met publicaties waaraan studenten meewerkten. In zijn tweede jaar bij Ubbo Emmius ging hij op een excursie met enkele studenten naar Münster en Osnabrück, vanaf 1976-1977 ging de reis naar Keulen, en een jaar later ook naar Trier. Vanaf 1980-1981 was er jaarlijks een studieweek in Aurich, Oost-Friesland. Hij had daarbij steeds een buitengewoon scherp oog voor details. De beschrijvingen van wat hij waarnam opende nieuwe werelden voor degenen die daar open voor stonden. Bij een Romeinse brug in Trier, in een barokkerk in Keulen, in een tentoonstelling van Duitse expressionisten in Emden, in de tuin van een Oostfries Schloss, in de doopsgezinde kerk te Aurich, in het Victor Hortahuis in Brussel, lopend door Venetië of staand op het Piazza del Popolo in Rome, met een paar steekwoorden kon Botke een wereld tevoorschijn toveren. Architectuur, beeldende kunst, schilderkunst, hofleven, etiquette, heiligen, details die heel beeldend met elkaar verbonden werden tot een groot associatief mozaïek.

Uit al deze excursiedoelen en onderwerpen blijkt ook zijn breedte wat betreft kennis en interesse, van Italië, Duitsland, oudheid, barok, negentiende eeuw en begin twintigste eeuw. Bij dit alles gingen kennis en beleving steeds heel erg samen. Voor mij was het eerst als student, en later als collega van Botke altijd weer een feest om samen met hem op excursie te gaan.

IJnte Botke was al met al een docent die andere facetten van geschiedenis liet zien dan die vaak aan lerarenopleidingen en scholen van voortgezet onderwijs werden onderwezen. Hij had weinig op met handboeken en overzichten. Geschiedenis was in de eerste plaats te vinden in het bijzondere, dat dan een onderdeel van een groter verhaal bleek te zijn. Daarbij was zijn blik breder dan wat in de meeste schoolboeken aan de orde kwam, die vooral maatschappelijk-politiek gericht waren, waarin afbeeldingen vooral ter illustratie dienden en van beleving weinig sprake was.

Esthetiek speelde bij Botke een grote rol in de waardering van dat wat werd bekeken en onderzocht, hij formuleerde vaak in begrippen als mooi, prachtig of juist als vervelend of storend en toonde daarbij een groot esthetisch gevoel. Hij had er plezier in om dit met studenten te delen. Typerend is een discussie met een student tijdens de les over een Mariabeeld dat stond afgebeeld in een handboek, en dat hij wat lomp vond. De stu-

jaarboek20-21.indd 62 23-5-2022 08:44:50

dent was het met deze waardering niet eens. Tot ze erachter kwamen dat beiden een verschillende druk hadden van het handboek en dat ze keken naar twee verschillende Mariabeelden.

Naast de excursies liet Botke zijn studenten historisch onderzoek doen tijdens het maken van tentoonstellingen en nam het resultaat daarvan op in publicaties die de tentoonstellingen begeleidden. Dit leidde tot een groot aantal kleinere en grotere tentoonstellingen, voor het Groninger Museum, het Universiteitsmuseum Groningen, het Veenkoloniaal Museum te Veendam, het Fries Museum te Leeuwarden, en vele andere locaties. Zo belichtte hij aan de hand van de jonker Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis de periode van het Ancien regime, revolutie en restauratie op het Groninger platteland, gaf hij met behulp van een streeknovelle, *Golden Kette*, *'n Grönneger dörpsverhaol* een beeld van de Oldambtster samenleving en wist hij met als voorbeeld de 'dikke' boer Geuchien Zijlma en zijn verwanten de opkomst van de Groninger boer in de periode 1775-1875 zichtbaar te maken.

Regionale geschiedenis werd zo een belangrijk onderdeel van de opleiding Geschiedenis bij Ubbo Emmius waarmee de opleiding zich wist te profileren, mede omdat Botke in zijn collega Harm van der Veen een enthousiast en gedreven mede-liefhebber trof. Hun gedachte was dat juist deze vorm van geschiedenis het mogelijk maakte voor studenten historische vaardigheden te oefenen. Dat was belangrijk omdat een goede leraar geschiedenis volgens hen altijd enige kennis had van het historisch bedrijf, en in staat was deze vaardigheden door te geven aan hun toekomstige leerlingen.

Botke was als docent virtuoos in zijn beeldend taalgebruik en daarbij associatief in zijn lesgeven, wat in combinatie met zijn grote eruditie en zijn liefde voor geschiedenis zijn lessen voor vele studenten buitengewoon inspirerend maakte, maar voor studenten die hem daarin niet konden volgen wellicht juist weinig toegankelijk. In combinatie met zijn opgewekte luidruchtigheid, ironie en soms scherpe grappen leidde dit ertoe dat die studenten die een warm bad van zorgzaamheid verwachtten een zekere afstandelijkheid ervoeren.

Als schrijvend historicus richtte Botke zich vooral op de geschiedenis van het Groninger en Friese platteland. Hierbij zal zijn tijd op het Rijksarchief en de invloed van Formsma een rol gespeeld hebben, maar ook zal van invloed zijn geweest dat hij met zijn vriendin in het wierdedorp Niehove ging wonen, in een prachtige Jugendstil-pastorie, die ze geza-

jaarboek20-21.indd 63 23-5-2022 08:44:50

menlijk met zorg opknapten, en waar hij zijn studieobject elke dag om zich heen kon ervaren. Rondom de pastorie legde hij ook een prachtige tuin aan, waarvan een lichte staat van verwildering de charme uitmaakte. Zijn vriendin, Trijnie Hartman, werd een aantal jaren later zijn vrouw. Samen kregen zij een dochter, Klazina.

Schrijven ging hem minder gemakkelijk af dan spreken. Hij werd daarbij geremd door zijn heel precieze wijze van werken, wilde geen uitspraken doen die niet direct een basis vonden in de bronnen. Waar hij de geruststellende gedachte koesterde dat als hij sprak zijn woorden voor altijd vervlogen in de lucht, was hij bij het schrijven zorgelijker. Net als bij zijn lesgeven was zijn methode vooral empirisch en wist hij door het beschrijven van het bijzondere te komen tot beeldvorming, hij had weinig op met historisch onderzoek waarbij thesen of modellen moesten worden geverifieerd, het liefst aan de hand van kwantitatief onderzoek, wat in de jaren tachtig en negentig de toon zette in de regionale geschiedwetenschap. Typerend is wat Botke schrijft over Goosen Geurt Alberda van Dijksterhuis, het onderwerp van zijn eerste grote tentoonstelling: 'Is een dergelijke man een tentoonstelling waard? Als persoon misschien niet, maar wel als een typische representant van de Groninger jonkers uit het eind van de achttiende en het aan begin van de negentiende eeuw.'[1] Botke was een meester van de beeldvorming, aan de hand van wat hij waarnam in de bronnen, over personen en hun bezit, hun leefwereld, hun levensstijl, hun herinneringen.

Een groot aantal publicaties resulteerde uiteindelijk in een omvangrijk, boeiend en belangrijk proefschrift waarin alles wat Botke had vergaard aan kennis een plaats kreeg. Hij liet zien dat de ontwikkeling van de boeren in de Groninger Ommelander kleistreken tussen 1760 en 1880 deel uitmaakte van het moderniseringsproces zoals dat in Nederland in deze periode plaatsvond. Deze boeren namen daarbij de opvattingen en idealen van de burgerij als voorbeeld waarbij zij zich ook de levensstijl van de burger aanmaten. In dit proefschrift komt veel samen. Zijn grote nauwkeurigheid in het beschrijven, zijn gevoel voor esthetiek, het grote plezier in het beschrijven van de bijzonderheden: een beeld van Amor of een folly in een tuin, een speeltafeltje van notenhout, Neptunus in een houten bovenlicht, manchetten, dasjes en handschoenen gekocht door een rijke boer in Parijs. Hierdoor ontstaat er een rijk beeld van een veranderende samenleving op het Groninger Hogeland.

Tijdens zijn schrijven over boeren van het Hogeland ontwikkelde hij

jaarboek20-21.indd 64 23-5-2022 08:44:50

ook een bijzondere band met de nazaten van deze boeren, op een voor hem typerende wijze van distantie en betrokkenheid. Dat bleek uit de bijdrage in de vorm van een rederijkerstoneelstuk van een aantal van hen bij zijn afscheid in 2003 als docent van NHL Hogeschool. Zij spraken over IJnte Botke met grote genegenheid waaruit bleek dat zijn gereserveerdheid een goede band met zijn historische bronnen niet in de weg had gestaan:

D[ame]. 'Hoe word jij aangesproken? Meneer? U? Jij? Noemt hij je bij de voornaam?

H[eer]. Nee, ja. Eerst was het heel lang U. Later, nadat we wat meer contact kregen geen U en geen jij en ook niet mijn voornaam. Nog later, toen hij vaker bij ons op de blauwe bank zat, werd het, je zult het niet geloven, werd het Piet, mijn voornaam. "En", vroeg ik, "en hoe noem ik jou?" Dat werd even moeilijk voor Ynte. "In het Fries word ik 'Iente' genoemd, in 't Gronings ... noem mij maar IJnte kwam er uitnodigend uit.

Eind jaren negentig werden de eerste verschijnselen van de ziekte van Parkinson duidelijk. Dit belette Botke niet om door te gaan met schrijven en publiceren. Met enige regelmaat verschenen er in artikelen van hem in regionale tijdschriften, en samen met hem stelde ik nog een tweetal boeken samen: *Doodstil. Dood en begraven in Groningen* (2007) en *Woellust en Welgelegen. Tuinen en tuinieren in Groningen* (2010). Daarna verscheen van hem alleen nog werk van de korte baan, zoals een serie artikelen over sigaren, piano's en wijn en de opvallende rijkdom van de Groninger boeren in *Stad & Lande, cultuur-historisch tijdschrift voor Groningen*.

HERMAN MARING

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

'Franc van der Goes, 1859-1939', in: *Jaarboek voor het democratisch socialisme*, 1 (1979) pp. 136-171.
B.H. Lulofs, 1787-1849. Een Pallas' zoon aan Gruno's Academie. Groningen 1982.
Jacobus Albertus Uilkens, 1772-1825. Predikant te Lellens en Eenrum, hoogle-

jaarboek20-21.indd 65 23-5-2022 08:44:50

raar in de Landhuishoudkunde te Groningen. Groningen 1984.
Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806) landbouwer te Zuurdijk. 'Zoo nuttig in zijne kring als landbouwer'. Groningen 1988.
Theodorus van Swinderen (1784-1851). Hoogleraar en schoolopziener. Gedenktekens door en voor hem gesticht. Groningen 1990.
De golden kette. Het Oldambt 1875. Paradijs van de boeren. Scheemda en Veendam 1994.
'"Van de boer hangt âlles of". De Groninger landbouwer in eigen en andermans ogen, 1800-1900' in: P. Th. F. M. Boekholt e.a. (red.), *Rondom de reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen*, 1594-1994. Groningen 1994, pp. 287-308.
Boer en heer. De Groninger boer, 1760-1960. Groningen 2002. (diss. Groningen)

NOOT

1. E.A.J. Boiten en Y. Botke, *Goosen Geurt Albeda van Dijksterhuis, 1766-1830*. Groningen 1981.

jaarboek20-21.indd 66 23-5-2022 08:44:50

FONS VAN BUUREN

Heemstede 6 november 1932 – Arnhem 31 augustus 2020

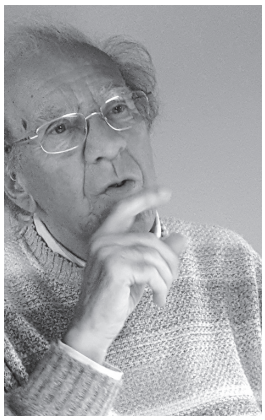

Fons van Buuren groeide op in een katholiek onderwijzersgezin. Zijn vader Petrus Wilhelmus van Buuren (1897-1966) gaf zijn werkzame leven lang les, eerst aan de hogere klassen van de lagere school en later op de ULO. Zijn moeder Grietje Konst (1894-1981), oudste uit een Fries gezin, gaf eveneens les en stond tien jaar voor de eerste klas, tot een jaar na haar huwelijk.

In het gezin van zeven kinderen was Fons de één na jongste. Vijf van hen hadden de zeldzame, aangeboren en erfelijke bindweefselaandoening osteogenesis imperfecta (OI), met als gevolg dat ze snel hun botten braken. De invloed hiervan was, naast natuurlijk de oorlogsjaren, allesbepalend. De kinderen werden beschermd opgevoed: buiten spelen mocht, maar niet op straat. Van de weeromstuit waren er wel veel gezelschapsspelen en boeken in huis. En het adagium 'altijd voorzichtig zijn' gold ook voor Fons en zijn zus Gré, die geen OI hadden. Fons beschreef het ouderlijk gezin altijd als hecht vanwege die aandoening; er was altijd wel iemand die iets had gebroken en die dus extra zorg nodig had.[1]

Op de lagere school, de St. Jozefschool, bij de Broeders van De la Salle in Heemstede, was Fons een goede leerling: niet fanatiek, maar het ging vanzelf. Hij wilde van jongs af aan al priester worden. Het mystieke, het

jaarboek20-21.indd 67 23-5-2022 08:44:50

geestelijke aspect trok hem aan. Altijd wilde hij priester spelen, en alles moest dan precies volgens de liturgie. De gewaden en attributen die hij daarvoor nodig had, waren door zijn tante Riek genaaid in alle liturgische kleuren. Zijn zus Tinie fungeerde meestal als misdienaar.

Op zijn twaalfde jaar, net na de oorlog, ging Fons naar het kleinseminarie van de Missionarissen van het Heilig Hart (*Missionarii Sacratissimi Cordis Iesu*, afgekort MSC), intern, voor 12 tot 18-jarigen, in Driehuis-Velsen. Hij was een ijverige, gemotiveerde en serieuze leerling, sterk in zowel alfa- als bètavakken. Nadat hij staatsexamen gymnasium had gedaan, begon hij in 1951 in het klooster van de MSC in Berg en Dal aan zijn noviciaat, de verplichte proeftijd voor kandidaat-kloosterlingen. Kort voor het einde van dat noviciaatjaar kreeg hij het gevoel dat hij daar niet thuishoorde. Gesprekken met zijn magister en met een priester-psycholoog in Amsterdam maakten hem duidelijk dat kloosterling toch niet zijn roeping was. De hang naar een soort van kloosterleven is hij echter altijd blijven voelen.

Na een korte periode van bezinning, besloot Fons in september 1952 Nederlandse taal- en letterkunde te gaan studeren aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Hij volgde colleges bij de hoogleraren. W.G. Hellinga (taalkunde) en Garmt Stuiveling (taalbeheersing en letterkunde). Van echte specialisatie was in die tijd voor studenten nog geen sprake; men kon wel accenten leggen, maar er was een algemeen studieprogramma voor iedere student. Hij is dan ook niet afgestudeerd in een bepaalde richting, al lag zijn belangstelling ook in zijn studietijd al bij de geestelijke letterkunde uit de Middeleeuwen.

Aanvankelijk woonde Fons nog thuis in Heemstede, maar na enige tijd ging hij op kamers wonen in Amsterdam, bij een hospita. Met het geven van bijlessen kon hij de huur betalen. Op de universiteit was hij wederom een serieuze student die zich vooral met zijn studie bezighield. Lid van een studentenvereniging werd hij niet en behalve lezen had hij eigenlijk nauwelijks hobby's. Wel begon hij al snel, van het zeer weinige geld dat hij had, met het verzamelen van boeken op boekenmarkten en in antiquariaten.

Nadat Fons zijn kandidaatsdiploma had gehaald, ging hij meteen een baan als leraar Nederlands zoeken. In een parttime aanstelling werd hij per 1 september 1955 benoemd op het R.K. Lyceum voor meisjes Sancta Maria te Haarlem. Drie jaar later werd hij aangesteld aan het Collegium Constantinianum (bij de Kruisheren) te Amersfoort. In hetzelfde jaar

jaarboek20-21.indd 68 23-5-2022 08:44:50

1958 verhuisde hij naar de stad waar hij werkte. Een paar maanden later trouwde hij met Jos Wolf en trok zij bij hem in. Krap een jaar later, op 11 december 1959, slaagde hij voor zijn doctoraalexamen.

Op het Constantijn College heeft Fons drie jaar met plezier lesgegeven. Maar hij zocht meer diepgang voor zijn lessen en voor zijn belangstelling voor de Middeleeuwen. Op 1 september 1961 werd hij benoemd als wetenschappelijk medewerker aan de afdeling Letterkunde van het Instituut voor Neerlandistiek van de GU van Amsterdam en was hij terug op de plek waar hij bijna tien jaar eerder aan zijn studie was begonnen. Hij doceerde aanvankelijk aan de traditionele wetenschappelijke opleiding, maar na enkele jaren gaf hij daarnaast les op de universitaire lerarenopleiding (voor het MO-A en MO-B-diploma), die bij wijze van experiment in 1958 aan het Instituut voor Neerlandistiek was toegevoegd. Pas na de groei van het aantal studenten, vooral voor de lerarenopleiding, kwam het Instituut ruim in de docenten te zitten en mochten docenten en studenten zich gaan specialiseren. Fons doceerde Middeleeuwen en Rederijkerstijd. Hij was een van de docenten van Herman Pleij.[2]

Toen Stuiveling in de loop van de jaren zestig het Documentatiecentrum Nederlandse Letterkunde (DNL) opzette, kwam er een afdeling met medewerkers en assistenten die knipselmappen, kaartenbakken, leggers met schrijversportretten et cetera aanlegden. Fons werd ook in het DNL te werk gesteld. In die jaren kwam er meer druk om aan projecten te werken, en daarop ook te promoveren. Hij dacht aan twee onderwerpen: Suster Bertken (toen al) en Geertrui van Oosten. Regelmatig was hij met deze onderwerpen bezig. Totdat Stuiveling voorstelde om met zijn letterkundestaf een tijdschriftenproject te beginnen. Zijn medewerkers zouden biografieën van tijdschriften maken, aangevuld met complete inhoudsoverzichten, bibliografische gegevens en registers. Fons zou het tijdschrift *De Gemeenschap* voor zijn rekening nemen en zijn met hem bevriende collega's Leo Mosheuvel en Bert Paasman respectievelijk *Forum* en *Vaderlandsche letteroefeningen*. Dit project zou in samenwerking met het DNL worden uitgevoerd. Uiteindelijk zijn er enige delen verschenen, maar niet de delen van Fons, Leo en Bert.[3] De twee eerstgenoemden vertrokken tussentijds naar Utrecht. Ze bleven overigens collega's want alle drie werkten ze in de jaren zeventig naast hun hoofdbaan in deeltijd enkele uren per week met hart en ziel op de Lerarenopleiding in Utrecht.[4]

In 1969 stapte Fons van Buuren over van Amsterdam naar de Universiteit Utrecht (sectie Middelnederlandse letterkunde bij het Instituut De

jaarboek20-21.indd 69 23-5-2022 08:44:50

Vooys). De 'revolutie' van 1968 en de chaos die daarvan het gevolg was, kwamen in Amsterdam op het Instituut voor Neerlandistiek hard aan. Met name bij de massavergaderingen, waarbij de studenten het voor het zeggen kregen inzake studieprogramma en college-onderwerpen, voelde Fons zich niet prettig. Maar belangrijker nog voor zijn overstap was de naam en faam van de Utrechtse mediëvistiek. Fons had een hoge pet op van het niveau in Utrecht, waar het Middelnederlands naar zijn eigen zeggen 'hoog opgestoten werd in de vaart der volkeren'.[5] Fons voelde zich in Utrecht al snel als in een warm bad. Hij kon meteen goed opschieten met Wim Gerritsen, die in het jaar daarvoor hoogleraar Middelnederlandse letterkunde was geworden, en met zijn directe collega's Hans van Dijk en (vanaf 1976) Orlanda Lie. Zij vormden een hecht team. Onder druk van het snel oplopende aantal studenten en de democratisering was er veel te regelen. Onder leiding van Wim Gerritsen en Guus Sötemann, die eveneens in 1968 tot hoogleraar was benoemd, maar dan van de sectie Nieuwere Nederlandse letterkunde, vergaderden ze vaak over de vernieuwing van het studieprogramma letterkunde.

Ook in de sectie Middelnederlands werd intensief met elkaar overlegd. In de loop van de jaren zeventig bleef deze sectie heel actief, o.a. met het maken van nieuwe cursussen en het bedenken van didactisch verantwoorde werk- en toetsvormen. Een van de belangrijkste didactische hulpmiddelen die Fons van Buuren samen met Wim Gerritsen en Bert Paasman ontwierp, was een handleiding voor systematisch-bibliografisch onderzoek op het gebied van de Nederlandse letterkunde. Vanaf de jaren zestig was niet alleen op het Instituut voor Neerlandistiek in Amsterdam hard gewerkt aan bibliografische overzichten en documentatie. Ook elders in binnen- en buitenland was er een ware documentatiedrift ontstaan, bijvoorbeeld in het Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag en in het Archief en Museum van het Vlaamse Cultuurleven in Antwerpen. Talloze wetenschappers maakten bibliografieën van en over auteurs en onderwerpen en waren bezig met met kaartenbakken en fiches. Er waren rijke verzamelingen, maar wat ontbrak, was een gids. In de jaren zeventig was nog geen sprake van computers, laat staan van internet. Voor een eenvoudige nota of scriptie moest je, afhankelijk van het onderwerp, verschillende bibliotheken, archieven of musea bezoeken. Wel waren er al enkele gidsen voor deelgebieden. In Amsterdam werkte Bert Paasman aan een bibliografisch apparaat en in Utrecht maakten Wim Gerritsen en Fons van Buuren hun eerste gestencilde gids.

jaarboek20-21.indd 70 23-5-2022 08:44:50

Begin jaren zeventig staken ze de koppen bij elkaar. Er moest een echte wegwijzer komen, een gids voor het zoeken en vinden van auteurs, werken, studies, motieven op het gebied van taalkunde, letterkunde, geschiedenis, nationaal en internationaal. Dat werd het VBG, het *Vermakelijk Bibliografisch Ganzenbord*. Om antwoorden op bepaalde veelvoorkomende onderzoeksvragen te krijgen kon je zogenaamde rondes spelen (vandaar de titel). In 1971 kwam de eerste druk uit, in 1983 de vijfde en laatste druk. De drie auteurs kwamen eens per week bijeen in het Instituut De Vooys om aanvullingen te bespreken voor nieuwe edities. Nieuwe hulpmiddelen, nieuwe drukken van naslagwerken moesten erin verantwoord worden. Ook aanwijzingen voor het gebruik van deze werken en over de beperkingen of tekortkomingen ervan moesten worden toegevoegd. In de tweede helft van de jaren tachtig was de digitalisering van het vak al zo ver dat een nieuwe boekuitgave niet meer lonend werd geacht door de uitgever Wolters-Noordhoff. Piet Verkruijsse heeft nog een poging gedaan het VBG op een cd-rom te zetten, maar de zoekmachines op het internet namen de taak van het VBG over.[6]

Fons van Buuren heeft vele lichtingen neerlandici in Utrecht geleerd om systematisch bronnenonderzoek te verrichten met behulp van het Vermakelijk Bibliografisch Ganzenbord. Het VBG werd overigens op alle Nederlandse (en enkele Vlaamse) universiteiten gebruikt. Voor menigeen was het zowel een onmisbare leidraad als taaie kost, zoals ik ook zelf heb mogen ervaren toen ik in de jaren zeventig Nederlands studeerde aan de GU in Amsterdam.

Toen Fons van Buuren in de jaren zeventig aan zijn proefschrift werkte, was er nog weinig onderzoek gedaan naar de laatmiddeleeuwse literatuur uit het graafschap Holland (1350-1450). Het was Wim Gerritsen die hem had gewezen op *Der minnen loep* van Dirc Potter, een centrale tekst uit die periode, maar nog vrijwel niet bestudeerd. De studie die Fons over deze middeleeuwse 'ars amandi' schreef is typerend voor zijn wetenschappelijke benadering, namelijk een middeleeuwse tekst begrijpen tegen de achtergrond van de eigen tijd. In deze cultuurhistorische benadering staan twee vragen centraal: wat staat er in de tekst? waarom staat dat er?[7]

Het bestuderen van een vrijwel onontgonnen middeleeuwse (christelijke) liefdesleer was Fons van Buuren op het lijf geschreven. Door zijn voortreffelijke kennis van het Middelnederlands kon hij een diepgaande tekstanalyse (close reading) verrichten en deze in veler ogen boeiende

jaarboek20-21.indd 71 23-5-2022 08:44:50

tekst toegankelijk maken voor onderzoekers en studenten. Het cultuurhistorisch onderzoek dat daarbij hoorde, verrichtte hij met precisie en geduld. Gecombineerd met zijn didactische kwaliteiten kon hij de meest ingewikkelde zaken op een glasheldere en aanstekelijke manier uitleggen.

Typisch Fons van Buuren is dat hij in zijn conclusies zijn eigen onderzoeksuitkomsten bekritiseert en bagatelliseert. De hoeveelheid door hem nieuw aan het licht gebrachte dingen 'laat natuurlijk veel te wensen over', schrijft hij op pagina 302 en meteen daarna noteert hij: 'Afgezien van het feit, dat het hier verrichte onderzoek op talrijke punten dient te worden gepreciseerd, moet het nog op heel wat meer punten worden aangevuld.' En dan volgt een hele lijst van 'desiderata' op het gebied van cultuurgeschiedenis, kerkelijk en wereldlijk recht, seksualiteit en zedengeschiedenis, poëtische techniek en verhaalbronnen en ga zo maar door.

Dankzij het proefschrift van Fons van Buuren kwam Dirc Potter tot leven en kon het onderzoek niet meer om deze middeleeuwse auteur heen. Zijn proefschrift heeft het startsein gegeven tot verder onderzoek naar de literatuur aan het Hollandse hof en is ook een van de drijfveren geweest voor Frits van Oostrom (eveneens gepromoveerd bij Wim Gerritsen) om hieraan een monografie te wijden: *Het woord van eer. Literatuur aan het Hollandse hof omstreeks 1400* (Amsterdam 1987). Van Oostrom verwijst in zijn 'Woord vooraf' naar stelling drie bij de dissertatie van Fons: 'De literatuur die is ontstaan in het graafschap Holland tussen ongeveer 1350 en 1450 verdient veel meer aandacht dan zij tot nu toe in de letterkundige geschiedschrijving heeft gekregen.' Voor Van Oostrom was deze stelling een belangrijke drijfveer motief om zijn studie te schrijven, vermeldt hij. Een van de promovendi van Frits van Oostrom, Sabrina Corbellini (thans hoogleraar in Groningen), verdedigde op haar beurt in 2000 een proefschrift over een ander werk van Dirc Potter, zijn *Bloeme der Doechden* (Bloemen der deugden). Ook nader onderzoek naar dát boek stond in het proefschrift van Fons bij zijn 'desiderata'. Het is mooi om te zien dat verschillende wensen van Fons later door andere wetenschappers zijn opgepakt. Hij zou er trots op mogen zijn, maar dat lag niet in zijn aard. Hij was bescheiden, zeker, maar het ging verder, het zat dieper. Enorme perfectionist als hij was, was hij nooit tevreden. Daarom was hij vaak ook lang bezig en zo kritisch dat hij zichzelf naar beneden kon halen. Het zat in zijn diepste vezels. Een tien was voor God, een negen voor de meester (dat was Wim Gerritsen) en hij kon hooguit een acht halen en daar zou hij dan maximaal zijn best voor moeten doen; meestal vond hij het minder.

jaarboek20-21.indd 72 23-5-2022 08:44:50

Fons van Buuren promoveerde op 18 oktober 1979 op *Der minnen loep van Dirc Potter. Studie over een Middelnederlandse Ars Amandi*. Hans van Dijk en Bert Paasman waren zijn paranimfen; laatstgenoemde was tevens ceremoniemeester op het feest in de avond. Collegialiteit en vriendschap, voor Fons lagen deze begrippen dicht bij elkaar, zijn hele leven lang.

Ook Hans van Dijk en Orlanda Lie, zijn directe collega's, promoveerden bij Wim Gerritsen. En dus ging het in hun wekelijkse vergaderingen en dagelijkse gezamenlijke lunches niet alleen over het reilen en zeilen van de afdeling, maar ook geregeld over het werk aan hun respectievelijke proefschriften. Ook persoonlijk en privé konden deze vier mediëvisten het uitstekend met elkaar vinden. Na hun pensionering hadden ze nog jarenlang maandelijks etentjes bij Djakarta, een restaurant in Utrecht, waarbij ze soms ook oud-collega's en studenten uitnodigden om te horen hoe het hun verging. Uit alles wat Hans van Dijk en Orlanda Lie mij geschreven en verteld hebben, blijkt dat zij niet alleen collega's waren, maar ook vrienden voor het leven.

Fons van Buuren wordt door zijn collega's en studenten beschreven als een uitstekende, loyale en zeer zorgvuldige collega en docent.[8] De warme belangstelling die hij voor de mensen om hem heen toonde, zijn betrokkenheid en zorgzaamheid lopen als een rode draad door de herinneringen aan Fons van Buuren. Bovendien was hij een groot kenner van het Middelnederlands en een vraagbaak voor iedere collega die worstelde met een moeilijke passage. Zijn expertise was veelzijdig, waardoor hij een veelgevraagd auteur was voor artikelen in de reeksen 'Utrechtse Bijdragen voor de Mediëvistiek' en 'Nederlandse Literatuur en Cultuur in de Middeleeuwen'. Daarnaast straalde hij passie voor zijn vak uit en beleefde hij intense vreugde aan de interactie met zijn studenten. Zijn hoorcolleges waren zo goed dat ze regelmatig werden beëindigd met een (daverend) applaus. Zijn doctoraalcolleges bracht hij zeer enthousiast en hij heeft menig student gemotiveerd om voor de specialisatie Middeleeuwen te kiezen. Niemand kon het Middelnederlands zo mooi voordragen als Fons van Buuren. Wie door zijn stem betoverd werd, kreeg het gevoel opeens *Van den vos Reynaerde* of *Hadewijch* te begrijpen. Studenten zochten graag zijn begeleiding, omdat hij niet alleen een groot didacticus was, maar ook een betrokken docent die hun waar nodig persoonlijke aandacht gaf. Ook na hun afstuderen zijn veel studenten contact met hem blijven houden.

Uit het bovenstaande kan de lezer de indruk krijgen dat Fons van Buu-

jaarboek20-21.indd 73 23-5-2022 08:44:50

ren vooral leefde voor zijn werk. Niets is minder waar. Al zijn collega's en vrienden bevestigen dat hij toch vooral leefde in en voor zijn gezin. Hij was een zeer liefdevolle echtgenoot en vader. Het geloof speelde een belangrijke rol in het leven van de echtelieden; daarbij ging het hun niet om het geloven op zichzelf, maar vooral om handelen op basis van dat geloof, met liefde voor mensen. Uitgangspunt daarbij waren voor hen de verhalen uit de Bijbel. De namen van hun kinderen zijn niet toevallig gekozen. Mirjam, Ester, Judit, Michaël en Rachel, kort achter elkaar geboren tussen 1960 en 1965. Allemaal Bijbelse namen én in Bijbelse spelling!

Na 25 jaar werkzaam te zijn geweest als wetenschappelijk (hoofd)medewerker aan de Universiteit van Utrecht ging Fons van Buuren in 1994 met vervroegd pensioen. Ter gelegenheid van zijn afscheid van de universiteit publiceerde hij in eigen beheer een kleine brochure (17 pp.) over astronomie en theologie in de Middeleeuwen onder de titel *Die scutter heeft dat licht den buc ghegeven*.

Zijn pensioen betekende geenszins het einde van zijn wetenschappelijke arbeid. Samen met vakgenoten en oud-studenten werkte hij aan boeken over de Utrechtse kluizenares Suster Bertken, aan een Middelnederlandse vertaling van de Latijnse *Disticha Catonis* (*Den Duytschen Cathoen*, Hilversum, 1998) en aan het zogenaamde Koopmansboekje (*Een koopman in Venetië*, Hilversum, 2001).

Zonder de beide andere projecten te kort te willen doen, was het belangrijkste en grootste project van deze drie toch wel het onderzoek van de teksten van Suster Bertken waaraan Fons van Buuren samen met José van Aelst en Annemeike Tan kort na zijn pensioen begon. Altijd al was hij geïntrigeerd geweest door deze kluizenares die zevenenvijftig jaar van haar leven vrijwillig doorbracht in een kleine cel, gemetseld tegen de muur van de Buurkerk in Utrecht. Gedrieën vonden zij een aantal zaken over Suster Bertken, die het wetenschappelijk onderzoek naar haar werk en haar betekenis echt vooruit hebben geholpen. Samen publiceerden zij *Mi quam een schoon geluit in mijn oren. Het werk van Suster Bertken*, Utrecht, 2007. De belangrijkste verdienste van Fons van Buuren voor deze studie was, dat hij de negen bewaard gebleven liederen en een kersttraktaat van Suster Bertken minutieus heeft geanalyseerd. Daarbij heeft hij aangetoond, dat Bertken niet zomaar wat liedjes maakte, maar dat haar teksten echt van bovengemiddelde literaire kwaliteit waren, dat ze uitstaken boven het maaiveld van het devote lied. En voor het kersttraktaat gold eigenlijk hetzelfde: daar was al het nodige over geschreven,

jaarboek20-21.indd 74 23-5-2022 08:44:50

maar hij heeft de belangrijkste vraag, waar nog niemand een antwoord op had kunnen vinden, beantwoord: wat was Bertkens inspiratiebron? Hij heeft aangetoond dat een geestelijk handboek van Gerard Zerbolt van Zutphen, een van de voormannen van de Moderne Devotie, haar inspiratiebron was. Dat heeft veel duidelijk gemaakt: ondubbelzinnig staat nu vast dat Bertken dicht stond bij de Moderne Devotie.

Ook voor het voortgangsproces en de werksfeer was Fons van Buuren belangrijk. In de ruim tien jaar dat de auteurs aan het boek hebben gewerkt, was hij de motor die alles op gang hield. Als ze stil dreigden te vallen, dan haalde hij hen altijd weer bij elkaar. Van elke bijeenkomst maakte hij een verslag, dat altijd de volgende ochtend vóór 9 uur in ieders mailbox zat. Hij was echt gedreven om het af te maken![9]

Vanaf ongeveer 2015 ging het geleidelijk minder goed met Fons en Jos. Beiden leden ze aan de oogziekte maculadegeneratie, ze konden steeds minder zien, Fons liep steeds slechter en Jos begon de eerste verschijnselen van dementie te vertonen. In de jaren daarna werden genoemde kwalen ernstiger. Fons zorgde met veel liefde en geduld voor Jos en toen hij dat niet meer alleen kon, kwam er thuiszorg. Pas in november 2019 kwam daar plotseling een eind aan, toen Fons in zijn eigen huis ten val kwam en zijn heup brak. Een terugkeer naar huis zat er niet meer in en Fons en Jos kwamen samen terecht in een zorgvilla in Arnhem, de stad waar drie van hun vijf kinderen woonden. Hoewel ze er uitstekend werden verzorgd, was het voor Fons moeilijk om als enige niet-demente oudere in het verpleeghuis plezier in het leven te blijven houden. De voortschrijdende macula maakte lezen en tv kijken voor hem onmogelijk. Vanaf maart, toen het coronavirus de kop op stak, was ook bezoek niet meer goed mogelijk en werden de contact- en gespreksmogelijkheden voor hem nog kleiner. Fons overleed op 31 augustus 2020. In de intieme afscheidsviering, waarbij al zijn wetenschappelijke vrienden aanwezig waren, voor zover nog in leven, bleek nog eens dat het gezin centraal stond in zijn leven. Door zijn (klein)kinderen werd hij met ontroerende teksten herdacht als liefdevolle echtgenoot, vader en opa. Jos overleed ruim twee maanden later op 15 november 2020. Haar rouwkaart opende met de tekst: ‘Degenen die ik liefheb, verlaat ik om degene die ik liefhad terug te vinden.’

LEX VAN DE HATERD

jaarboek20-21.indd 75 23-5-2022 08:44:50

NOTEN

1. Voor het verzamelen van de gegevens over jeugd en gezin dank ik hartelijk een van de dochters van Fons, Ester van Buuren, en zijn enige nog levende zus, Gré van Buuren.
2. De informatie over de tijd dat Fons wetenschappelijk medewerker was aan de GU van Amsterdam is gebaseerd op schriftelijke informatie die ik ontving van zijn collega aldaar, Bert Paasman.
3. Fons gaf de door hem verzamelde literatuur over De Gemeenschap, vele jaren later aan mij, nadat ik hem in 1991 had leren kennen, toen ik met mijn gezin in Amersfoort ging wonen, waar wij in de jaren daarna beiden actief waren in de St. Franciscus Xaverius kerk aldaar. In 2004 verscheen mijn eerste studie over *De Gemeenschap* met de titel *Om Hart en vurigheid*, zeer nauwgezet gecorrigeerd en van kritisch commentaar voorzien door Fons van Buuren, net als *De Waarheid hooger dan de leus*, het proefschrift, waarop ik vier jaar later ben gepromoveerd.
4. De COCMA (Centrale Opleiding Cursussen Middelbare Akten). Fons doceerde (op de dinsdagavond) zeer betrokken en inspirerend Letterkunde Middeleeuwen en Rederijkerstijd aan mo-b studenten, Bert Paasman 17e en 18e eeuw en Leo Mosheuvel 19e en 20ste eeuw.
5. Orlanda Lie, 'In memoriam Fons van Buuren', In: *Neerlandistiek*, *online tijdschrift voor taal- en letterkundig onderzoek*, geplaatst op 7 september 2020.
6. De tekst over het VBG is gebaseerd op mails die ik ontving van Bert Paasman.
7. Deze en de volgende drie alinea's zijn gebaseerd op een mail over het proefschrift van Fons die ik ontving van zijn naaste collega Orlanda Lie.
8. De navolgende karakterisering van Fons als collega en docent is gebaseerd op mails aan mij van Hans van Dijk, Orlanda Lie en José van Aelst, op het in noot 5 vermelde 'In memoriam' en op het 'In memoriam Fons van Buuren' van Bart Besamusca, Erwin Mantingh en Dieuwke van der Poel, In*: UU blog Nederlandse taal en cultuur*, geplaatst op 10 september 2020.
9. De beoordeling van de verdiensten van Fons m.b.t. het boek over Suster Bertken is een samenvatting van verschillende mails aan mij van collega-auteur José van Aelst.

jaarboek20-21.indd 76 23-5-2022 08:44:50

JEANINE DE LANDTSHEER

Mechelen 18 januari 1954 – Hove 18 januari 2021

Jeanine De Landtsheer – aan haar officiële naam, Jeannine, had ze een enorme hekel – vertoonde als jong meisje al wat heel haar leven zou typeren: een onuitputtelijke werkkracht, een verfijnd gevoel voor talen en muziek, en het vermogen om langdurige vriendschappen te koesteren. Ze werd geboren in Mechelen als dochter van Gerard De Landtsheer (1926-1976), ambtenaar bij Defensie, later in het bedrijfsleven, en Liliane Vergaelen (1928-2011), werkzaam bij de posterijen. Een zus (Anne) en een broer (Erik) maakten mee deel uit van het gezin. Op de lagere en middelbare meisjesschool bij de Mechelse Ursulinen las ze snel en mateloos over allerlei onderwerpen die haar boeiden. Haar zangstem kon zich volop ontwikkelen binnen het ervaren Angelakoor van de school. De talloze optredens en reizen van dit toen beroemde Vlaamse schoolkoor, van Mechelen tot Jeruzalem, bezorgden haar onvergetelijke ogenblikken. Het sprak voor zich dat de briljante leerling naar de universiteit zou gaan om verder te studeren. Voor haar was de keuze altijd duidelijk: *ad fontes*, naar de bronnen, de klassieke letteren. Zij koos ervoor om niet meteen naar het grote oude Leuven te gaan, maar eerst aan de kleine afdeling Klassieke Filologie van de jonge Antwerpse universiteit (U.F.S.I.A.) te studeren. Die afdeling werd bezield door de Plato-kenner Émile de

jaarboek20-21.indd 77 23-5-2022 08:44:50

Strycker, s.j. (1907-1978). Hij maakte haar diepgaand vertrouwd met de antieke wereld en de finesses van de filologie. Toen zij daarna voor de masteropleiding naar Leuven ging, koos ze voor haar licentiaatsverhandeling (te vergelijken met de huidige masterscriptie) uit 1975 niet voor literaire analyses of filosofische interpretaties, maar voor pure filologie, de tekstkritiek en datering van antieke historische bronnen in papyri en potscherven, waarbij ze werd begeleid door de papyroloog Edmond van 't Dack (1923-1997).[1]

Tijdens het laatste jaar van haar studie aan de KU Leuven (1974-1975), was Jeanine De Landtsheer praeses van Klio, de faculteitskring van classici en oudhistorici – de eerste vrouw in die functie.[2] Ook daar liet ze eigenschappen zien die in de volgende decennia steeds opnieuw aan het licht zouden treden. Energiek en dynamisch legde ze bij het begin van haar 'ambtsperiode' een volledig programma voor van de activiteiten die ze wilde organiseren. Muziek mocht daarbij niet ontbreken; Jeanine was een uitgesproken fan en een grote kenner van klassieke muziek, van de Renaissance tot vandaag, met een lichte voorkeur voor vocale muziek; haar leven lang volgde ze de Klassieke Radio Klara (een televisietoestel haalde ze nooit in huis), nam ze intensief deel aan het concertleven in de Singel in Antwerpen en het festival AMUZ (Festival van Vlaanderen/Antwerpen). Vaak kon je op het Leuvense klassiek seminarium Jeanine na kantooruren (die bestonden niet voor haar) duidelijk horen meezingen met een aria op de radio. Als praeses ijverde ze met succes voor de oprichting van het Klio-koor *Cantemus*, dat tot in de jaren '80 meer dan eens academische gelegenheden zou opfleuren. Obligaat waren ook culturele uitstappen – de liefde voor tentoonstellingen en musea zou haar altijd bijblijven. Ze vond dat afzwaaiende studenten een feestelijke afscheidsreceptie verdienden en zette zich daarvoor in – zoals ze later met een grote vanzelfsprekendheid haar steentje bijdroeg aan de recepties die in Leuven na de zogenaamde IJsewijn-lezingen aan de aanwezigen werden aangeboden. Ze haalde de vriendschapsbanden aan door in het Klio-lokaal pannenkoekenavonden te organiseren of wekelijks studenten op haar kot uit te nodigen voor een avondmaal en een babbel: ook later zouden 'werk' en leven bij haar bijna naadloos in elkaar overvloeien.

In 1975, ging Jeanine De Landtsheer aan de slag als lerares aan het Regina Pacis–Instituut in Hove, waar ze naast oude talen ook esthetica do-

jaarboek20-21.indd 78 23-5-2022 08:44:50

ceerde. Ze bouwde zelf de richting klassieke talen uit aan die school. De getuigenissen van oud-leerlingen memoreren de bevlogenheid van haar lessen, en haar ruime culturele belangstelling, die ze bovendien op de jeugd wist over te brengen. Wat graag linkte Jeanine haar schoolauteurs aan hun receptie in de literatuur, de beeldende kunsten, de muziek ook. Haar onuitputtelijke interesse in cultuur en haar zin om die door te geven brachten haar ertoe talloze studiereizen te begeleiden – naar Griekenland en Rome in het kader van de cultuurreizen van Fratelzon (1980-2011), van het Nederlands Klassiek Verbond, of als gids en begeleider van schoolreizen. De zomervakanties bracht ze het liefst in Griekenland door, waar ze groepen leerlingen rondleidde en een levenslange liefde voor land en taal ontwikkelde. In de maand juli zorgde zij vaak voor het jeugdhuis van Fratelzon op Santorini.

Ook nadat Jeanine De Landtsheer in 1992 haar carrière in het secundair onderwijs had ingeruild voor een leven als wetenschappelijk onderzoekster, genoot ze intens van het directe contact met jongeren en bleef ze graag doceren. Vooral in het tweede decennium van deze eeuw kreeg ze daar ruim de gelegenheid toe. In de opleiding Taal- en Letterkunde van de KU Leuven verzorgde ze tot in 2019-2020 het vak 'Latijnse literatuur I: interpretatie van Latijnse teksten' voor de eerstejaars, met wie ze bij voorkeur de epiek van Lucanus las en interpreteerde, tot grote voldoening van de studenten. Gelet op haar grote belezenheid werd ze ook betrokken bij de masteropleiding 'Westerse literatuur'; daarnaast verzorgde ze gastlessen binnen de 'Medieval and Renaissance Studies'. Zij trad tevens meermaals op als promotor of co-promotor van masterscripties binnen de Taal- en Letterkunde of Geschiedenis; zij begeleidde het liefst proefschriften over het humanisme in de Nederlanden of over de receptie van klassieke auteurs in de moderne letterkunde.

In de jaren tachtig van de vorige eeuw had Jeanine met haar bruisende energie zich al ontpopt als een graag geziene gastspreekster op studiedagen van classici, en waren haar didactische aanpak en expertise mondgemeen geworden. Als vanzelfsprekend werd zij dus aangezocht om mee gestalte te geven aan een reeks handboeken Latijn, die Standaard Uitgeverij met het oog op wijzigingen in het Vlaamse onderwijssysteem had toevertrouwd aan classicus en vertaler Eddy De Laet (1949-2014). Samen met andere leraren werkte Jeanine intensief mee aan de volumes *Auspicia* 1 en 2 en *Vestigia* 1 en 2; zij tekende vooral voor het luik 'cultuur'

jaarboek20-21.indd 79 23-5-2022 08:44:51

dat in de nieuwe leerplannen een prominente plaats had gekregen.[3]

Inmiddels had Jeanine een nieuwe passie ontdekt. Reeds tijdens haar studiejaren had zij kennisgemaakt met het humanisme en de Neolatijnse literatuur, het specialisme van de jonge Leuvense hoogleraar Jozef IJsewijn (1932-1998). Ze maakte deel uit van een groep studenten met wie IJsewijn in 1975 een studiebezoek bracht aan het Museum Plantin-Moretus in Antwerpen; in die voormalige patriciërswoning van de drukkers Christoffel Plantijn en zijn opvolgers de Moretussen had het goudhaantje van de uitgeverij, de Leuvense humanist Justus Lipsius (1547-1606), over een eigen studiekamer beschikt. Het museum werd ook Jeanines tweede biotoop. Met Lipsius zou zij zich vanaf het midden van de jaren tachtig intensief bezighouden: de integrale kritische editie van Lipsius' correspondentie rustte voornamelijk op haar schouders en Lipsius werd het brandpunt van haar wetenschappelijke activiteit – maar zeker niet het enige object. Het project kende een lange geschiedenis, waarvan de wortels eigenlijk tot de 17de eeuw reiken. Vanaf het begin van de twintigste eeuw werd de nood aan een kritische editie van Lipsius' briefwisseling steeds vaker geuit: dat brieven de sleutel zijn om leven en denken van Lipsius (en andere humanisten) te begrijpen werd ook aangetoond door de editie die P.S. Allen (1869-1933) vanaf 1906 uitbracht van de correspondentie van die andere reus van het humanisme in de Lage Landen, Desiderius Erasmus.[4] Na een lange aanloopperiode, waarin sommige onderzoekers het project voortijdig verlieten en anderen jong overleden, publiceerden Aloïs Gerlo (1915 – 1998) van de VU Brussel en Hendrik Vervliet (1923-2020) van Plantin-Moretus in 1968 hun langverwachte inventaris van Lipsius' correspondentie.[5] Daarmee was de basis gelegd voor de editie van 'Iusti Lipsi Epistolae' (*ILE*), 'De correspondentie van Justus Lipsius'. Het werk wordt uitgevoerd met steun van het NFWO, de Koninklijke Academie van België publiceert de delen. Het eerste volume verscheen in 1978.[6] Sindsdien werden nog tien delen uitgebracht.

Vanaf de vroege jaren tachtig van de vorige eeuw werd de groep van Leuvense Neolatinisten rond IJsewijn[7] meer en meer bij het project betrokken. IJsewijn zelf was op de keper beschouwd een eerder koele minnaar van Lipsius, maar hij was zich welbewust van diens internationale uitstraling; hij steunde het project dan ook voluit en als lid van het toezichtcomité van de Koninklijke Academie droeg hij zijn steentje bij. Het was IJsewijn die Jeanine De Landtsheer omstreeks 1983[8] suggereerde om in het project te stappen en een deel van de correspondentie uit te geven

jaarboek20-21.indd 80 23-5-2022 08:44:51

als dissertatie. Een meer dan gelukkig voorstel! De Landtsheer beschikte over de nodige troeven om die opdracht tot een goed einde te brengen: ze was meer dan gemiddeld beslagen in de antieke talen, waardoor ze vlot overweg kon met het idiosyncratische, vaak gezochte Latijn van Lipsius; ze was grondig vertrouwd met de Griekse en Latijnse literatuur, zodat ze antieke reminiscenties gemakkelijk herkende; gaandeweg bleek ook dat ze een bijzondere aanleg had voor paleografie: de spreekwoordelijk moeilijke hanenpoten van Lipsius' handschrift (en die van zijn correspondenten) las ze met verbazingwekkend gemak. Ze vond het allesbehalve onaangenaam om Latijnse werken uit de Renaissance door te lezen, op zoek naar expliciete of impliciete verwijzingen naar Lipsius. Onstuimig stortte ze zich op zijn volledige oeuvre. Mede aan de hand van de oude edities (die ze koesterde) raakte ze zo met hem vertrouwd dat ze elk detail uit Lipsius' leven en zijn hele kennissenkring paraat had, zoals vele collega's zich herinneren. Lipsius was haar *compagnon de route* geworden en tot op zekere hoogte, maar niet op een naïeve wijze, als het ware een familielid. Haar poes noemde zij Luppe, de Vlaamse variant van 'Lipsius'. Als een filologe *pur sang* stond De Landtsheer er altijd op *ad fontes* te gaan en de bronnen te bestuderen in de handschriften zelf – vooral in de Leidse universiteitsbibliotheek en het Museum Plantin-Moretus. Die studieverblijven leidden niet alleen tot vondsten van vergeten documenten en zelfs volledige werken van Lipsius (zoals de nog onuitgegeven *Diva Virgo Lovaniensis*, waarvan De Landtsheer in 1999 een Nederlandse vertaling publiceerde), ze stelden haar ook in staat codicologisch onderzoek door te voeren dat bijdroeg aan de oplossing van netelige kwesties, zoals de datering van heel wat brieven van haar humanist.

Nog vóór ze haar eigen doctoraat had afgerond, bracht ze met de jezuïet Jacques Kluyskens (1919-1993) een deel van 'Iusti Lipsi Epistolae' uit (V (1592), in 1991). Toen haar eigen proefschrift zijn voltooiing naderde, verkreeg ze voor het jaar 1992-1993 een bijzondere doctoraatsbeurs van het NFWO. Zo kwam ze voor de rest van haar carrière terecht in het door IJsewijn opgerichte Leuvense *Seminarium Philologiae Humanisticae*. In 1993 promoveerde ze bij IJsewijn op haar editie van de briefwisseling van 1593.[9] Het was voor haar inmiddels een uitgemaakte zaak dat ze haar Lipsius-expertise volop zou inzetten voor de voortzetting van het brievenproject. Formeel bleef ze nog verbonden aan haar school in Hove, maar ze werd gedetacheerd bij de KU Leuven. Daar werkte ze onstuitbaar aan de correspondentie van Lipsius, onder leiding van IJsewijn en,

jaarboek20-21.indd 81 23-5-2022 08:44:51

na diens emeritaat en vroegtijdige dood (1998), van zijn opvolger Dirk Sacré, in een reeks door het FWO gesubsidieerde projecten. De subsidiegever was niet altijd bereid of in staat het belang van een teksteditie te onderkennen, maar er kwam altijd een oplossing. Nadat ze zelf de pensioengerechtigde leeftijd had bereikt, bleef ze onverdroten doorwerken. Zo slaagde ze er binnen twee decennia in vier delen van de correspondentie als editor en twee als co-editor te publiceren; een zevende deel was bij haar overlijden nagenoeg voltooid. Daarnaast was de voorbereiding van de overige delen reeds vergevorderd.

De internationale waardering voor De Landtsheers fundamentele bijdrage aan het Lipsius-project bleef niet uit.[10] Als autoriteit op het gebied van Lipsius en de vroegmoderne epistolografie in het algemeen werd ze in 2014 gevraagd als vertegenwoordiger voor België in het door Europa ondersteunde COST-network 'Reassembling the Republic of Letters 1500-1800', waar ze meewerkte aan de integratie van het oeverloze materiaal van de Republiek der Letteren en de plannen voor digitalisering ervan. Ze nam aan verscheidene bijeenkomsten ervan deel, voor het laatst op Malta in het voorjaar van 2018. In Warschau werd ze vanaf 2005 betrokken bij de kritische editie van de omvangrijke briefwisseling van de humanist, dichter en diplomaat Ioannes Dantiscus (1485-1548).[11] De bijbehorende conferenties in Polen vormden maar een klein deel van de vele congressen die Jeanine De Landtsheer met grote animo bezocht en waar zij een zeer geziene gast en spreker was: die van de jonge, actieve Neolatinistengroep uit Cadiz in Alcañiz, twintig jaar lang in Tours bij de de werkgroep 'Epistulae antiquae', vaste aanwezige bij grote bijeenkomsten als die van de *Renaissance Society of America*, waar ze vaak over Lipsius, maar eveneens over Erasmus of over Neolatijnse poëzie sprak, en die van de *International Association for Neo-Latin Studies*. Daar zou zij op het congres bij de vijftigste verjaardag van de vereniging in haar thuisbasis Leuven in 2021 (door de pandemie uitgesteld naar 2022) een van de vijf plenaire lezingen hebben gegeven. Het dient gezegd: Jeanine De Landtsheer genoot met volle teugen van buitenlandse trips, of het nu om studieverblijven, gastlezingen, colloquia of congressen ging. In de steden waar ze even mocht toeven, snoof ze gretig cultuur op in de grote musea en was bijzonder in haar nopjes wanneer ze met collega's kon tafelen of uitvoerige gesprekken voeren met vakgenoten, die vaak vrienden werden, bij wie ze graag logeerde of die ze thuis ontving, wier kinderen of kleinkinderen ze vaak met boekpresentjes bedacht (Jeanine bleef zelf onge-

jaarboek20-21.indd 82 23-5-2022 08:44:51

huwd). Ze was ook oprecht bekommerd om het welzijn van buitenlandse gasten die voor een tijdje het Leuvense Seminarium aandeden en hielp hen om er zich vlug thuis te voelen.

Jeanine beperkte zich niet tot het uitgeven van de brieven, maar produceerde zowel detailstudies over Lipsius en zijn geleerde correspondenten en tijdgenoten als synthetische overzichten. In het eerste geval bijvoorbeeld over Lipsius en de klassieken, zoals zijn commentaren op Tacitus, gebruikmaking van Polybius, Seneca en anderen of van antieke inscripties en munten; en daarnaast mannen als Montaigne, de Leidse graecus Vulcanius, Lipsius' Leidse opvolger J.J. Scaliger, de Antwerpse bisschop en geleerde Torrentius en de botanicus Clusius. Haar bijzondere belangstelling voor de toenmalige wereld van drukkers en uitgevers blijkt uit innovatieve bijdragen over de uitgeverij van Plantijn, over de correspondentie van Antwerpse drukkers, zestiende-eeuwse drukkersprivileges, titelpagina's en dergelijke. Het verbaast niet dat ze een trouw lid was van de Vereniging der Antwerpse Bibliofielen en gulhartig een belangrijk deel van het redactiewerk van hun tijdschrift (*De Gulden Passer*) voor haar rekening nam. Met dezelfde hulpvaardigheid stond ze ook jarenlang de redactie van het jaarboek *Humanistica Lovaniensia* (Leuven) bij. Haar grotere overzichtsstudies over Lipsius werden vooral gepubliceerd in het kader van de herdenkingen en tentoonstellingen bij Lipsius' vierhondervijftigste geboortedag in 1997 en vierhonderdste sterfdag in 2006, die ze mee organiseerde, in haar drie biotopen: Leuven, Antwerpen en Leiden. Voor de eerste gelegenheid schreef zij een tour d'horizon van Lipsius' correspondentie en nam daarnaast zijn troostbrieven onder de loep. Het Leidse boek voor 2006 bestaat grotendeels uit De Landtsheers up-to-date en vlot leesbare biografie van de humanist, waarmee een heuse lacune werd opgevuld. Deze is na haar dood in het Engels vertaald en gepubliceerd.[12] Jeanine De Landtsheer verruimde haar onderzoeksveld verder door in te zoomen op de coryfeeën van de eerste generatie van humanisten die in de Lage Landen actief waren geweest, zoals Juan Luis Vives (1493 – 1540) en Desiderius Erasmus (1466 – 1536). Aan de kritische editie van Vives door haar vrienden Constant Matheeussen (1944-2002) en de Amerikaanse hoogleraar Charles Fantazzi droeg zij graag haar steentje bij. Trouwens, zij voelde zich nooit te beroerd om vooral jongere collega's in de Neolatinistiek of belendende vakgebieden genereus bij te staan met haar kennis, inzichten en documentatie. Wat Jeanine bijzonder aantrok in Vives en Erasmus was hun visie op de positie van vrouwen die

jaarboek20-21.indd 83 23-5-2022 08:44:51

afweek van 'idées reçues' van hun tijd. Voor dit thema dat in 'haar' Lipsius vrijwel nooit aan bod kwam – toen hij een keer in een brief schreef dat hij uitsluitend peetvader wilde zijn als het aanstaande kind een jongen zou zijn, was ze boos – was ze zeer gevoelig. Met sardonisch genoegen vertaalde ze dan ook later Erasmus' *Gesprek* (*Colloquium*) tussen 'de abt en de geletterde vrouw', waarin de laatste de vloer aanveegt met de domme, ongeletterde monnik. En als je haar echt woedend wilde maken, moest je suggereren dat de enige plaats voor de vrouw de keuken was, al kon ze zelf uitstekend koken en bakken. Van het bruisende taalfestijn waarop juist Erasmus zijn lezers vergast was Jeanine bijzonder gecharmeerd. Rond de eeuwwisseling begon ze intensief Erasmus in het Nederlands te vertalen. Het bleek gauw dat zij – die overigens een verwoede lezeres was van Nederlandse en Engelse historische romans en speurdersverhalen – hiervoor de geknipte persoon was: met haar ongebreidelde werklust slaagde ze erin om op relatief korte tijd gedurende het eerste decennium van deze eeuw grote delen van Erasmus' oeuvre accuraat en bijzonder leesbaar te vernederlandsen; in totaal gaat het om ongeveer 2000 bladzijden verdeeld over drie dikke boekdelen die bij Athenaeum – Polak & van Gennep in Amsterdam verschenen. Daarnaast publiceerde ze nog een paar losse bundeltjes van Erasmus, onder andere één met *Vrouwengesprekken*. Vooral met haar ruime selecties uit de *Gesprekken-Colloquia* (2001) en de *Spreekwoorden-Adagia* (2011), leverde ze huzarenstukjes af. Terecht werd haar vertaling van de *Adagia* met de Homerusprijs van het Nederlands Klassiek Verbond (2012) bekroond.[13]

Werken en publiceren was Jeanines leven, maar niet exclusief; zij compartimenteerde haar leven niet. Gedurende vele jaren was ze dienstbaar bij allerlei verenigingen. Maar vooral was zij ook een bijzonder sociaal mens, die vele vriendschappen sloot. Jeanine benaderde iedereen met open vizier. Professorale kapsones lagen haar niet, autoriteitsargumenten vielen bij haar op een koude steen en lokten eerder een licht rebelse reactie uit. Uit de gulheid van haar hart liet zij talloze, vooral jonge, onderzoekers genieten van haar kennis, wijsheid en warme menselijkheid. Haar openhartigheid en directheid in de omgang waren ontwapenend. Haar enthousiasme en arbeidsethos, maar ook haar eruditie, haar grote culturele bagage en haar *joie de vivre* dwongen bewondering af en werkten inspirerend. Haar generositeit en hulpvaardigheid tegenover collega's en vrienden overstegen de gebruikelijke maat.

jaarboek20-21.indd 84 23-5-2022 08:44:51

Geheel onverwacht overleed zij op haar 67ste verjaardag in haar woning, tussen haar geliefde boeken en haar computer met het bijna voltooide deel x van Lipsius' correspondentie. De rij olijfgroene banden van *ILE* zullen neolatinisten blijvend herinneren aan de werkkracht van een getalenteerde *mulier docta*, geleerde vrouw, die leven, werk en vriendschap harmonieus verenigde.

DIRK SACRÉ
MARCUS DE SCHEPPER
HARM-JAN VAN DAM

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

Marijke Crab & Ide François (eds.), *Jeanine De Landtsheer*, *The Life and Work of Justus Lipsius*, Gent (Lysa) 2021 (Colibri 1), pp. 25-37. Dit boek bevat niet alleen haar volledige bibliografie, maar ook haar belangrijkste Engelstalige artikelen, alsmede de Engelse vertaling (door Jan Machielsen) van haar biografie van Lipsius uit 2006.

(met J. Kluyskens), *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars V: 1592*. Brussel 1991
Iusti Lipsi Epistolae, *pars VI: 1593*. Brussel 1994
Iusti Lipsi Epistolae, *pars VII: 1594*. Brussel 1997
Iusti Lipsi Epistolae, *pars VIII: 1595*. Brussel 2004
Iusti Lipsi Epistolae, *pars XIV: 1601*. Brussel 2006
(met Sylvette Sué) *Iusti Lipsi Epistolae*, *pars IV: 1591*. Brussel 2012
Iusti Lipsi Epistolae, *pars X*: 1597 [te verschijnen]

NOTEN

1. *De* formulae imperatoriae *in papyri en ostraca van de vroege keizertijd (30 voor – 284 na Chr.) Onderzoek van de documentatie gepubliceerd tussen 1962 en 1975.*
2. Voor Jeanine De Landtsheer en Klio, zie Jeanine De Landtsheer, 'Faculteitskring Klio', in: *Bulletin van de Classici Lovanienses*, 3 (1974, nr. 2, 3; Ead., 'Klionieuws', *ibid*., 4 (1975), nr. 1, 9; Ead., 'Het jaar van de vrouw', in: *Zestig jaar Klio. Over monumenten en ruïnes?* Uitgegeven door Klio, faculteitskring van de studenten Oude Geschiedenis en Klassieke Filologie aan de Katholieke Universiteit Leuven (Leuven, 1996), pp. 25-

jaarboek20-21.indd 85 23-5-2022 08:44:51

26; Frederik Maertens, 'Klio: *quando peritura nemo scit*', in: Annette Hoeymans (ed.), *Tempus fugit, historia manet. 75 jaar Historische Kring te Leuven 1935-2010*. Leuven, 2010, ongepagineerd. [hoofdstuk 4]

3. E. De Laet, D. Brys, J. De Landtsheer e.a., *Auspicia* 1 (Antwerpen: Standaard Educatieve Uitgeverij, 1989); *Auspicia* 2 (*ibid.*, 1990); *Vestigia* 1 (ibid., 1989); *Vestigia* 2 (ibid., 1990). Met dank aan D. Brys, die bijkomende inlichtingen verschafte.

4. Voor de geschiedenis van het project 'Iusti Lipsi Epistolae' kan men o.a. consulteren: H.D.L. Vervliet, 'L'édition projetée de la correspondance de Juste-Lipse', in: *De Gulden Passer*, 43 (1965), pp. 9-16; M. Nauwelaerts, 'L'édition de la correspondance de Juste Lipse', in: J. IJsewijn en E. Kessler (eds), *Acta conventus Neo-Latini Lovaniensis. Proceedings of the First Congress of Neo-Latin Studies, Louvain 23-28 August 1971* (Louvain – München, 1973), pp. 433-436; A. Gerlo, 'Les études lipsiennes: état de la question', in: *Juste Lipse (1547-1606). Colloque tenu en mars 1987*, ed. A. Gerlo. (Bruxelles 1988), pp. 9-24; M.E.H.N. Mout, 'Zielsrust en wijsheid onder een lichte sluier van bescheidenheid: de uitgave van de briefwisseling van Justus Lipsius (1547-1606)', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, 122/2 (2007), pp. 161-180.

5. *Inventaire de la correspondance de Juste Lipse 1564-1606*. Anvers, 1968.

6. *Iusti Lipsi Epistolae* Pt. 1 (1564 – 1583) cura A. Gerlo, M.A. Nauwelaerts & Hendrik D.L Vervliet. Brussel, Paleis der Academiën, 1978.

7. IJsewijns leermeester H. de Vocht (1878-1962) had bij herhaling gewezen op het belang van Lipsius; zie bijv. De Vocht, 'De vierhonderdste verjaardag van Justus Lipsius (12-V-1948)', in: *Annuaire de l'université de Louvain*, 87 (1944-1948 [1953]), pp. 836-849; Id., *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550*, 4: *Strengthened Maturity* (Louvain, 1955), passim. Bovendien was Jozef IJsewijn sinds de vroege jaren zestig goed bevriend met Mgr. José Ruysschaert (1914-1993), scriptor aan en later vice-prefect van de Vaticaanse bibliotheek, die in Leuven bij De Vocht op Lipsius was gepromoveerd (zie zijn *Juste Lipse et les Annales de Tacite. Une méthode de critique textuelle au XVIe siècle*. Turnhout, 1949). Met Mgr. Ruysschaert zou Jeanine De Landtsheer in de late jaren 80 en de vroege jaren 90 nog contact onderhouden in Rome.

8. Cf. de lezing van Jeanine in Strasbourg, 1994, p. 347: "Maintenant que je m'occupe depuis une dizaine d'années de la correspondance de Juste Lipse"; en Jeanine in 'From Ultima Thule', 1997, p. 47: 'About fifteen years ago, J. IJsewijn suggested that I take part in the Lipsius project for the obtainment of the Ph.D.'.

9. in 1994 gepubliceerd als deel VI (1593) van ILE.

10. Zie bijv. Mout, 'Zielsrust en wijsheid', p. 167: 'Jeanine De Landtsheer, de voortreffelijke neolatiniste en verreweg de beste kenner van Lipsius' werken van dit ogenblik.'

jaarboek20-21.indd 86 23-5-2022 08:44:51

11. Een project van prof. Jerzy Axer, dr. Anna Skolimowska e.a. Met dank aan Anna Skolimowska voor verstrekte informatie.
12. Zie het overzicht aan het eind van dit levensbericht.
13. Desondanks heeft de uitgever (Singel uitgeverijen) alle zeven delen van de 'Erasmus-serie' verramsjt.

jaarboek20-21.indd 87 23-5-2022 08:44:51

CORNELIA WILLEMIJN FOCK

Soerabaya 25 juni 1942 – Den Haag 3 juni 2021

Toen Willemijn Fock in december 1959 als leerlinge van het Vrijzinnig-Christelijk Lyceum (VCL) in Den Haag op een klasseavond werd gevraagd waaraan haar toekomstige partner diende te voldoen, noemde zij drie randvoorwaarden. Hij moest zeeofficier zijn, over een avontuurlijke geest beschikken en artistiek zijn. Hoewel de wetenschappelijke carrière van Fock er mede de reden van is geweest dat zij ongetrouwd bleef, waren die voorwaarden veelzeggend over zowel haar vroegste jeugd als de toekomst die zij als zeventienjarige gymnasiaste voor zich zag.

Cornelia Willemijn Fock werd op 25 juni 1942 geboren te Soerabaya in het toenmalige Nederlands-Indië. De kleine Willemijn kwam vaderloos ter wereld omdat ruim drie maanden eerder haar vader, luitenant-ter-zee Bart Fock, was bezweken aan de verwondingen die hij had opgelopen tijdens de Eerste Slag in de Javazee bij de Japanse luchtaanval op torpedobootjager Hr. Ms. Van Nes. Er is weinig psychologisch inzicht voor nodig je voor te stellen dat het beroep van de vader die zij nooit heeft gekend, ook de professie van haar gedroomde echtgenoot zou moeten zijn. Avontuurlijk en artistiek, de andere twee desiderata die zij noemde, zijn eigenschappen die eveneens voor de wetenschappelijke

jaarboek20-21.indd 88 23-5-2022 08:44:51

carrière van Fock zelf hebben gegolden, zoals uit dit levensbericht duidelijk wordt.

De onfortuinlijke start die Willemijn bij haar geboorte maakte, zette zich in haar eerste levensjaren voort toen zij met haar moeder Ans Fock-Lely, haar vier jaar oudere zusje Erna en haar drie jaar oudere broertje Cees na de capitulatie van de Nederlandse strijdkrachten door de Japanse bezetter werd geïnterneerd. De mensonterende omstandigheden van de drie opeenvolgende kampen waarin het gezin verbleef en het chronische gebrek aan goede voeding zijn van grote invloed geweest op de gezondheid van de opgroeiende Willemijn. Eenmaal bevrijd, werd het gezin op 13 oktober 1945 vanuit Tandjong Priok met het ms Oranjefontein naar Melbourne gebracht waar het enige maanden kon aansterken alvorens naar Nederland te worden gerepatrieerd. Tijdens een tussenstop in Port Said (Egypte) ontstond een van de vroegste jeugdherinneringen van Willemijn toen aan boord van het schip een goochelaar verscheen die een paar gele kuikentjes uit zijn mouw tevoorschijn toverde, een goocheltruc die onuitwisbare indruk op de driejarige kleuter maakte. Aangekomen in Nederland werd het vaderloze gezin liefdevol in Den Haag opgevangen in het huis van de grootmoeder van moeders kant. Hier hebben zij een kleine vijf jaar doorgebracht voordat zij in 1950 in het Haagse Benoordenhout een eigen woning kregen toebedeeld. Willemijn groeide er op in een hecht gezin dat door zijn pijnlijke verleden sterk op elkaar was aangewezen.

Van 1954 tot 1960 doorliep Willemijn de middelbare school aan het VCL waar zij vanwege haar zwakke gezondheid vaak de lessen moest verzuimen. Na het succesvol behalen van haar schooldiploma gymnasium-b, vertrok zij voor een jaar naar Zwitserland, naar het Franstalige Leysin dat bekend stond om zijn gezonde leefklimaat. Een ideale omgeving om op krachten te komen, maar ook haar schoolfrans te verbeteren. Twijfelend of zij als betà een exacte studie zou volgen of een richting binnen de letteren, besloot Willemijn bij terugkeer in Nederland kunstgeschiedenis in Leiden te gaan studeren. Zoals uit het hiernavolgende blijken zal, een gelukkige keuze die het begin markeerde van een succesvolle carrière als wetenschapper.

De eerste jaren van haar studie waren vooral gericht op de bestudering van de beeldende kunst en archeologie, maar toen in 1964 prof. Th.H. Lunsingh Scheurleer als eerste hoogleraar Kunstnijverheid in Nederland

jaarboek20-21.indd 89 23-5-2022 08:44:51

werd aangesteld, verlegde de focus zich naar dit nieuwe specialisme. Tot zijn komst naar Leiden was Scheurleer verbonden aan het Rijksmuseum te Amsterdam waar hij hoofd was van de afdeling Beeldhouwkunst en Kunstnijverheid. Hij was een museumman in hart en nieren met een scherp oog voor het object maar ook zijn historische context, reden waarom hij door prof.dr. H. van de Waal naar Leiden werd gehaald. Een gouden greep die niet alleen de geschiedenis van het Kunsthistorisch Instituut in Leiden heeft bepaald, dat als enige universiteit in Nederland over een gewone leerstoel Kunstnijverheid beschikte, maar ook de toekomst van studente Willemijn. Want al snel na zijn aantreden werd zij door Scheurleer opgemerkt en in 1965 aangesteld als zijn studentassistente om te werken aan het onderzoek naar de boedelinventarissen van de Oranjes – een grootschalig onderzoeksproject dat Scheurleer al in 1956 had opgezet met rijksarchivaris dr. Sophie Drossaers en dat mede dankzij de inzet van Willemijn in de jaren 1974-1976 resulteerde in de driedelige reeks *Inventarissen van de inboedels in de verblijven van de Oranjes en daarmede gelijk te stellen stukken, 1567-1795*. Deze aanstelling was voor de bescheiden Willemijn niet vanzelfsprekend, zoals blijkt uit een interview met haar uit 2014, en ook een sprong in het ongewisse:

> Op een reisje naar Londen heb ik hem [= Lunsingh Scheurleer, TME] beter leren kennen en niet lang daarna heeft hij gevraagd of ik bij hem student-assistent wilde worden. Ik zei hem meteen dat ik vooral geïnteresseerd was in beeldende kunst en dat vond hij helemaal geen probleem. Hij had wel door dat ik iemand was die, wanneer ze zich ergens in ging verdiepen, het dan leuk zou vinden en dat gebeurde ook zo. Zodoende zat ik na mijn kandidaats op zijn kamer te werken en werd ik gewoon in het diepe gegooid. Op een bepaald moment legde hij alle getypte inventarissen van de Oranjes op mijn bureau (ca. honderd stuks!) en zei: "Dat moet uitgegeven gaan worden met annotaties, begin er maar eens aan." Er waren toen natuurlijk nog geen computers. Zo'n uitdaging was natuurlijk een fantastische leerschool!

Als uitvloeisel van dit onderzoek publiceerde Fock in 1969 in het tijdschrift *Oud Holland* het artikel 'Nieuws over de tapijten, bekend als de Nassause Genealogie', gewijd aan de beroemde tapijtreeks van Bernard van Orley. Dit artikel leverde haar meteen de eerste wetenschappelijke erkenning op, de Mr. J.W. Frederiksprijs, toentertijd een jaarlijkse on-

jaarboek20-21.indd 90 23-5-2022 08:44:51

derscheiding voor de beste publicatie op het gebied van de kunstnijverheid. Een jaar eerder was zij cum laude afgestudeerd en had zij haar promotieonderzoek aangevangen met als onderwerp de Delftse goudsmid Jaques Bylivelt, die werkzaam was aan het hof van de groothertogen van Toscane. Dit onderzoek beperkte zich overigens niet alleen tot Giovanni Biliverti, zoals de Delftenaar in Italië bekend stond, maar strekte zich ook uit naar andere goudsmeden en steensnijders die voor de Medici werkzaam waren. Dankzij een beurs van de Rotary kon Fock in 1968-1969 in Florence bronnenonderzoek doen, een avontuurlijk jaar waarin zij zich het zestiende-eeuwse Italiaans eigen maakte dat zij vermengde met de contemporaine Italiaanse spreektaal. In de paar lezingen die zij in Florence over typisch Nederlandse onderwerpen hield, viel haar nogal gedateerde taalgebruik bij de Italiaanse toehoorders bijzonder in de smaak. Terug in Leiden werd Fock aangesteld als wetenschappelijk medewerker Kunstnijverheid aan het Kunsthistorisch Instituut. In 1975 rondde zij haar promotieonderzoek af met het proefschrift *Jaques Bylivelt aan het hof van Florence, goudsmeden en steensnijders in dienst van de eerste groothertogen van Toscane*. Ook dit keer viel haar een cum laude ten deel en werd de dissertatie onderscheiden met de Karel van Manderprijs, een prijs die in 1958 in het leven is geroepen om een onderscheidende publicatie op kunst- of architectonisch gebied te honoreren.

Het moge duidelijk zijn dat primair bronnenmateriaal en archiefonderzoek voor Fock het vertrekpunt waren bij al haar verschillende onderzoeken. Om die reden bracht zij een groot deel van haar werkzame leven in archieven door waarin volgens haar de gegevens 'voor het oprapen lagen'. Tot welke opzienbarende vondsten archiefonderzoek kon leiden, illustreerde Fock in haar colleges aan de hand van het volgende voorval. Bij toeval stuitte zij in de Leidse archieven op een geschil tussen een meubelmaker en zijn opdrachtgever, een ruzie die zich in het zestiende-eeuwse Leiden afspeelde. De toenmalige beroepspraktijk was dat de meubelmaker zowel de ontwerper als de uitvoerder van zijn werkstuk was. In dit geval echter had de opdrachtgever zelf een ontwerp voor een tafel aangeleverd, wat hoogst uitzonderlijk was en in feite de overgang markeerde naar een nieuwe tijd, de renaissance, waarin ambachtsman en ontwerper twee verschillende beroepen werden. Als dit geschil, ontstaan door het verloren gaan van de oorspronkelijke tekening, niet in de archieven was vastgelegd, was dit vroegste bewijs van

jaarboek20-21.indd 91 23-5-2022 08:44:51

een nieuwe uitvoeringspraktijk niet aan de oppervlakte gekomen.

Een onderzoek waarin het exploreren van archieven centraal heeft gestaan, is het zogenaamde Rapenburgproject dat in 1969 door Lunsingh Scheurleer werd opgezet om de wooncultuur van het Rapenburg, de belangrijkste gracht van Leiden, in beeld te brengen. Samen met Scheurleer en de voor dit project speciaal aangestelde onderzoeker drs. A.J. (Bert) van Dissel heeft Fock deze diepgaande studie naar de bewoningsgeschiedenis van circa 65 woonhuizen aan het Rapenburg vormgegeven en doen uitmonden in de publicatie *Het Rapenburg. Geschiedenis van een Leidse gracht* die in de jaren 1986-1992 is uitgegeven. Een uitzonderlijk en vernieuwend onderzoeksproject, waaraan tal van studenten en wetenschappers van andere disciplines een bijdrage hebben geleverd en dat aan de hand van boedelinventarissen, bouwbestekken en ander schriftelijk bronnenmateriaal voor het eerst in de kunsthistorische geschiedenis de wooncultuur van de gewone burger heeft vastgelegd. Hoewel de uit maar liefst tien delen bestaande reeks onder het co-auteurschap van Lunsingh Scheurleer, Van Dissel en Fock is verschenen, is het vooral aan de niet aflatende energie van Fock te danken dat dit project tot een goed einde is gebracht. Zij heeft er zelfs niet tegenop gezien eigenhandig de index samen te stellen die ruim 19.000 namen telt en een boek op zich is geworden. Voor dit onderscheidende project kreeg Fock in 1990 de zilveren erepenning van de stad Leiden uitgereikt.

Toen Lunsingh Scheurleer in 1981 met emeritaat ging, sprak het voor zich dat Fock hem zou opvolgen. Als hoofd van de afdeling Kunstnijverheid heeft zij van 1982 tot aan haar pensioen in 2007 met hart en ziel het onderzoek naar en het onderwijs in de geschiedenis van de kunstnijverheid gestimuleerd en gepropageerd. Onder haar bezielende leiding groeide de afdeling uit tot een volwaardige sectie waarin alle facetten van de kunstnijverheid aan bod kwamen. Zo kende de afdeling specialisten op het gebied van de middeleeuwse kunstnijverheid, kostuumgeschiedenis en industriële vormgeving. Voor deze laatste discipline werd in 1996 zelfs de bijzondere leerstoel Geschiedenis van de Industriële Vormgeving in relatie tot de Kunstnijverheid in het leven geroepen, een hoogleraarspost die in universitair Nederland even uniek was als de leerstoel Kunstnijverheid. In deze periode zijn honderden studenten in de kunstnijverheid afgestudeerd en is een groot aantal promoties gerealiseerd met de meest uiteenlopende onderwerpen als bijvoorbeeld goud- en zilversmeden in het laatmiddeleeuwse Utrecht, het Hollandse pronkpoppen-

jaarboek20-21.indd 92 23-5-2022 08:44:51

huis, behangselschilderingen en de zijdelakennijverheid in Amsterdam en Haarlem.

Wat Fock aan de kunstnijverheid zo aantrok, was het feit dat kunstnijverheid een directe relatie heeft met het dagelijkse leven. De bestudering van de geschiedenis van de kunstnijverheid was voor haar het onderzoek naar de verschillende aspecten van onze materiële leefomgeving waarin de opeenvolgende generaties functioneren. Het gaat om de kleding die we dragen, de inrichting van onze huizen en de gebruiksvoorwerpen die ons ten dienste staan, tot huishoudelijke apparaten en de industriële vormgeving toe. De wooncultuur, de inrichting en het gebruik van het woonhuis, is continu aan veranderingen onderhevig, waarin zich de sociale status en aspiraties van de bewoners weerspiegelen. Juist in de kunstnijverheid spelen maatschappelijke ontwikkelingen, geplaatst in historisch perspectief, een grote rol naast functionele aspecten en artistieke opvattingen.

Zowel binnen als buiten de universiteit is Fock in tal van commissies, besturen en redacties actief geweest met als enig oogmerk de kunstnijverheid een eigen plaats te geven binnen de kunstgeschiedenis. Dat zij dit doel heeft weten te bereiken, bewijst het feit dat zij in 2003 werd benoemd tot lid van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen. Niet minder belangrijk is het erelidmaatschap dat Fock in 2019 werd toegekend door de Vereniging van Nederlandse Kunsthistorici. Want, (ik citeer uit de laudatio): 'Zonder haar gedrevenheid was het Nederlandse interieur – en alles wat daarin staat en hangt – nooit uit de schaduw gekomen'.

Tot de vele besturen waarvan Fock deel uitmaakte, behoren onder andere die van de Vereniging Rembrandt, het dr. Hendrik Muller's Vaderlandsch Fonds, de Stichting Mr. J.W. Frederiks Prijs en de Vereniging Hendrick de Keyser. Daarnaast was zij in tal van redacties vertegenwoordigd, zoals die van het *Leids Jaarboekje*, het *Leids Kunsthistorisch Jaarboek*, *Oud-Holland* en *Gentse Bijdragen tot de Interieurgeschiedenis*. Zij was coordinator van de sectie Historische Binnenruimten van de Onderzoekschool Kunstgeschiedenis in het kader waarvan zij jaarlijks in Leiden een studiedag organiseerde die was gewijd aan het onderzoek naar de wooncultuur in al haar facetten. Wanneer er belangrijke kunstaankopen werden gedaan waarover een gedegen advies diende te worden uitgebracht, maakten fondsen als de Mondriaan Stichting, het Prins Bernhard Cul-

jaarboek20-21.indd 93 23-5-2022 08:44:51

tuurfonds en de Vereniging Rembrandt veelvuldig gebruik van haar expertise.

Met name aan de Vereniging Rembrandt heeft zij vele adviezen uitgebracht. Zoals in 2017 toen het Kunstmuseum Den Haag een aanvraag indiende voor de verwerving van een vroeg zestiende-eeuwse noppenbeker van groenkleurig *Waldglas*, voorzien van tal van inscripties. Het bestaan van een dergelijke beker was haar onbekend, getuige haar gloedvolle advies waarin zij schrijft dat de aanvraag voor haar

> als een slag uit heldere hemel [kwam]. Hoewel ik vele malen in Leiden met studenten vooral de grote betekenis van juist onze opvallende drinkgewoonten in vroeger eeuwen heb besproken, kende ik dit fenomeen niet, naar ik nu begrijp mede door hun uiterst grote zeldzaamheid. Hun aantal schommelt internationaal nu rond de 5 (afhankelijk van de criteria). En overduidelijk is dat het exemplaar dat nu te koop is daaronder op afstand op de eerste rang komt. (...) Het is een unieke mogelijkheid om dit uiterst bijzondere object met zijn sterk Nederlandse verleden voor ons land veilig te stellen.

Dankzij onder meer de bijdrage van de Vereniging Rembrandt kon de bijzondere noppenbeker inderdaad voor Nederland behouden blijven.

Een andere verwerving waarin haar advies een overtuigende rol heeft gespeeld, is de aankoop van een paar toiletkoffers van de Franse meubelmaker André-Charles Boulle waarop het Rijksmuseum in 2009 zijn oog had laten vallen. Hiervoor bracht zij een bliksembezoek aan Londen waar de meubels werden geveild en bij gelegenheid waarvan zij een nacht in het prestigieuze Ritz hotel logeerde, een vijf sterren beleving waarover de sober levende wetenschapper nog jaren daarna heeft verhaald. De verwerving van dit stel huwelijkskoffers, uitgevoerd in marqueterie van schildpad en koper, van een van de beroemdste Franse meubelmakers, zag zij als een uitgelezen kans om het internationale, hoge niveau van de collectie kunstnijverheid van het Rijksmuseum te versterken. Omdat ze zich realiseerde dat de betekenis van de vorstelijke meubels, die pas recent in de literatuur bekend waren geworden, zo groot was dat dit effect op de prijs zou hebben, pleitte zij voor een zo groot mogelijke financiële bijdrage. Niet gespeend van enig commercieel inzicht besloot zij haar positieve advies met de woorden:

jaarboek20-21.indd 94 23-5-2022 08:44:51

> Dergelijke historische en artistieke topstukken, goed gedocumenteerd, uit Frans koninklijk bezit en in perfecte staat, zijn bij uitstek objecten waarin men juist nu [2009 was een jaar met een diepe economische crisis, TME] wèl durft te investeren. Het is daarom zeer wenselijk dat de financiële ruimte om te bieden zo groot mogelijk kan zijn.

Al dit advieswerk dat Fock zonder onderscheid met de grootste consciëntieusheid op zich nam, ging geenszins ten koste van haar eigen werk en onderzoeksactiviteiten. Zo nam zij het initiatief tot het onderzoeksproject 'Het Nederlandse interieur in beeld' dat, geïnspireerd door de publicatie *Authentic Decor. The Domestic Interior 1620-1920* van de Engelse kunsthistoricus Peter Thornton, de geschiedenis documenteert van drie eeuwen wonen in Nederland. Samen met dr. Jet Pijzel-Dommisse, dr. Eloy Koldeweij en schrijver dezes, alle drie promovendi van haar, heeft zij onderzoek gedaan naar eigentijdse interieurafbeeldingen en deze op hun waarheidsgehalte getoetst aan bronnenmateriaal als boedelinventarissen, bouwtekeningen, literair werk en egodocumenten als reisverslagen en dagboeken. De resultaten van dit onderzoek zijn in 2001 vastgelegd in de vuistdikke publicatie *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, die twintig jaar na dato nog steeds geldt als de bijbel van het Nederlandse interieur.

Een ander belangrijk onderzoeksproject is de samenstelling van een corpus van alle wandtapijten in Nederlands openbaar bezit. Dit ambitieuze onderzoek 'erfde' zij in 1994 van drs. Elisabeth J. Kalf die dit project had geëntameerd vanuit de Werkplaats Herstel Antiek Textiel te Haarlem. Bij het overlijden van Kalf was alleen het tapijtbestand van de drie zuidelijke provincies in kaart gebracht in de publicatie *Waar legwerk hangt: corpus van wandtapijten in Nederlands openbaar en particulier bezit. Deel 1: Zeeland*, *Noord-Brabant*, *Limburg*. Omdat Kalf naast haar geestelijke erfenis ook haar kapitaal voor dit doel had nagelaten, kon Fock tapijtexpert drs. Hillie Smit aantrekken met wie zij het inventarisatieproject van Kalf heeft voortgezet tot het moment dat haar verslechterende gezondheid dit onmogelijk maakte.

De grote belangstelling die Fock voor juist de edelsmeedkunst koesterde, komt naar voren in een aantal deelonderzoeken op dit gebied. Zo vond onder haar leiding een onderzoek naar de geschiedenis van Leids zilver plaats, waaraan onder meer een aantal Leidse studenten deelnam. Het resulteerde in 1977 in de tentoonstelling en gelijknamige catalogus

jaarboek20-21.indd 95 23-5-2022 08:44:51

Leids zilver in Museum De Lakenhal te Leiden. Toen zij in 1984 haar oratie hield, was Leids zilver eveneens het onderwerp. In haar rede ging zij niet zozeer op de objecten zelf in, als wel op de context waarin zij waren ontstaan: het reilen en zeilen van het gilde en de werkomstandigheden van de zilversmeden. In feite verzilverde zij hiermee als het ware haar visie op de bestudering van de kunstnijverheid waarin archief- en contextonderzoek centraal staan.

Toen Fock in 2007 met emeritaat ging, was het een hard gelag voor haar dat de leerstoel Kunstnijverheid niet werd opgevuld. Hiermee raakte Leiden een uitzonderlijke specialisatie kwijt die de universiteit zoveel aanzien in Nederland en ook ver daarbuiten heeft bezorgd. Het typeert haar dat zij haar gevoelens hierover bij haar afscheid niet onder stoelen of banken stak. Naast de voor een dergelijke gelegenheid gebruikelijke positieve bewoordingen, stelde zij er niet omheen te kunnen dat zij grote zorgen had over de toekomst van haar vakgebied,

> dat ondanks een constante belangstelling van veel studenten tijdelijk in de wachtkamer is gezet, hoewel in alle beleidsnotities [van de Universiteit Leiden, TME] de kunstnijverheid wordt beschouwd als een belangrijk en profielbepalend onderdeel van de Leidse kunsthistorische opleiding, die door zijn landelijk unieke leerstoel Leiden mede haar eigen karakter geeft. (...) Een neerwaartse spiraal die het ongewenste gevolg hiervan is, kan in de kortste keren zelfs voor een bloeiend vakgebied fatale gevolgen hebben. Te gemakkelijk is door de beslissende instanties helaas dit risico aanvaard. Ik kan daarom niet ontkennen dat deze beslissing een schaduw heeft geworpen over mijn laatste jaren aan deze universiteit en ook al is het niet persoonlijk bedoeld, toch voor mij grotendeels het plezier waarmee ik altijd hier heb gewerkt heeft weggenomen.

Oprechte woorden, die door velen werden gedeeld, maar bij de bestuurders van de universiteit geen weerklank vonden. Toch heeft Fock nooit in wrok omgezien en was zij blij met het feit dat de bijzondere leerstoel Geschiedenis van de Industriële vormgeving in 2014 kon worden getransformeerd tot de bijzondere leerstoel Kunstnijverheid vóór 1800 die op dit moment wordt bezet door prof.dr. Reinier Baarsen. Samen met universitair docent dr. Alexander Dencher rust op hem de zware taak te wa-

jaarboek20-21.indd 96 23-5-2022 08:44:51

ken over de indrukwekkende geestelijke nalatenschap van Fock en deze nieuw leven in te blazen. Tijdens haar afscheid als hoogleraar ontving Willemijn Fock een afscheidsbundel, en werd zij benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Na haar emeritaat zette Fock haar onderzoeksactiveiten onverdroten voort en verscheen nog menig wetenschappelijk artikel van haar hand zoals de fascinerende publicatie 'De buitenplaats Pasgeld bij Delft ten tijde van Pieter Teding van Berkhout'. Haar belangrijkste bezigheid betrof echter de samenstelling van het corpus van Nederlandse wandtapijten. Het werken hieraan werd op een gegeven moment onmogelijk toen haar mentale gezondheid werd aangetast door de ziekte van Alzheimer die uiteindelijk tot haar overlijden heeft geleid.

Als besluit van dit levensbericht van een wetenschapper *pur sang* die haar hele leven onbaatzuchtig in dienst heeft gesteld van de bestudering van de kunstnijverheid in al haar facetten, volgen hier enkele persoonlijke herinneringen aan Willemijn, die ik in 1979 voor het eerst ontmoette. Ik studeerde toen kunstgeschiedenis in Groningen en besloot in het kader van mijn kandidaatsexamen een mondeling tentamen kunstnijverheid bij (voor mij toen nog) professor Fock af te leggen aangezien deze mogelijkheid in Groningen niet bestond. Zoals in die tijd gebruikelijk, schreef ik een keurige brief met het verzoek of dit mogelijk was, een vraag die Willemijn positief beantwoordde. Ik was welkom op 26 januari 1979, klokke 10.00 uur – een nogal vroeg tijdstip, gezien de reis die vanuit Groningen per trein naar Leiden diende te worden afgelegd. Een schuchter telefoontje naar professor Fock leverde een nieuw tijdstip op: 10.30 uur. Dit voorval is typerend voor Willemijn die niet altijd even praktisch was. Tot overmaat van ramp werd die dag Nederland door zware sneeuwstormen geteisterd die de nodige vertragingen op het spoor opleverden, waardoor ik ruim een uur later dan gepland in Leiden arriveerde, waar ik mij door een halve meter hoge sneeuwlaag naar de Kloksteeg begaf. Het spreekt voor zich dat in een tijd waarin de mobiele telefoon nog niet bestond dit een zenuwslopende reis was, zeker met een af te leggen tentamen in het vooruitzicht. Professor Fock was echter mild gestemd en een en al begrip, zodat het tentamen in alle rust met succes kon worden afgelegd.

Eenmaal afgestudeerd, werd ik enige jaren later (in 1983) haar naaste medewerker met als specialisatie de geschiedenis van de industriële

jaarboek20-21.indd 97 23-5-2022 08:44:51

vormgeving. Sinds die tijd heb ik Willemijn niet alleen als een waardevolle mentor en collega leren kennen, maar ook een vriendschap met haar opgebouwd die tot op de dag van haar overlijden heeft voortgeduurd. Een dergelijke vriendschap was niet vanzelfsprekend. Willemijn had van nature een in zichzelf gekeerde aard, toonde nauwelijks haar emoties en was geen allemansvriend. Wanneer je haar echter beter leerde kennen, kon je haar zachte kanten ontdekken en de oprechte belangstelling die ze voor je koesterde, zonder dat zij dat expliciet uitte. In de tafelrede die zij ter gelegenheid van mijn promotie in 1990 uitsprak, gaf zij er de verklaring voor. 'Ik behoor zelf tot de mensen die – waarschijnlijk ten onrechte – niet telkens (...) [hun] waardering in woorden laten blijken. Mogelijk omdat ik eigenlijk verlegen ben en dat soort uitingen schuw.' Als persoon was Willemijn inderdaad terughoudend en onderhield zij slechts een paar intieme vriendschappen. Als wetenschapper echter kwam zij overtuigend op voor haar vakgebied en heeft zij zich een positie verworven hoog op de berg van Minerva. Wat mij in haar trof, waren haar oprechtheid en eerlijkheid en het feit dat zij de zaak altijd van de persoon scheidde. Zo kon zij tijdens vergaderingen van de vakgroep haar collega's scherp de maat nemen om daarna gezellig met hen een borrel te gaan drinken.

Een zeeofficier als echtgenoot heeft Willemijn nooit ontmoet; zij was zelf de opperbevelhebber van de kunstnijvere vloot die zij met vaste en artistieke hand een onvervreemdbare plaats heeft bezorgd binnen de kunsthistorische discipline.

TITUS M. ELIËNS

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

'Nieuws over de tapijten, bekend als de Nassause Genealogie', in: *Oud Holland* 84 (1969), pp. 1-28.
Jaques Bylivelt aan het hof van Florence, goudsmeden en steensnijders in dienst van de eerste groothertogen van Toscane. Alphen aan de Rijn 1975. (dissertatie Leiden)
Tent.cat. Leids zilver. Leiden (Stedelijk Museum de Lakenhal) 1977.
Ambachtsman en gilde. Al wat blinkt en is geen goud. Leiden 1984. (oratie)
Th.H. Lunsingh Scheurleer, C.W. Fock, A.J. van Dissel, *Het Rapenburg.*

jaarboek20-21.indd 98 23-5-2022 08:44:51

Geschiedenis van een Leidse gracht. Leiden 1986-1992. (tien delen)
Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900. Zwolle 2001. (samen met T.M. Eliëns, E.F. Koldeweij en J. Pijzel-Dommisse)
'Zeeuwse kasboeken in het midden van de achttiende eeuw: De interieurs van 't Huis te Oostkapelle, Heerenhof in Oosterland en Toornvliet', in: *Aspecten van Zeeuwse Buitenplaatsen. Kastelenstichting Holland en Zeeland, Jaarboek 2006-2007*, pp. 49-76.
Het stempel van de bewoner. Leiden 2007. (afscheidsrede Universiteit Leiden)
'Mijn fascinatie voor wooncultuur', in: *Kunstlicht* 30 (2009) 1-2, pp. 78-80.
'Modieuze ontwikkelingen in het interieur in 1672. Raamgordijnen en ander nieuws', in: *Oud Holland* 123 (2010), pp. 80-81.
'De tweede zeventiende-eeuwse kerkmeesterskamer', in: E. den Hartog e.a. (red.), *De Pieterskerk in Leiden. Bouwgeschiedenis, inrichting en gedenktekens*. Zwolle 2011, pp. 289-301, 486-487.
'Jacob Roman en zijn relatie tot de Delftse regent Pieter Teding van Berkhout', in: *Oud Holland* 124 (2011), pp. 185-208.
'"Een keurlyk Konststuk van zilver" door de Amsterdamse zilversmid Johannes Barend Feltrup. Of de onwaarschijnlijke omzwervingen van een Amsterdams pamflet uit 1779', in: *Jaarboek Oranje Nassau 2012, Liber amicorum Johan ter Molen*, pp. 100-113.
'Kasteel de Haar. Een unieke combinatie van Nederlands historisme en de "Goût Rothschild"', in: *Bulletin van de Vereniging Rembrandt* 22 (2012) 3, pp. 12-20.
'Het portret van de kinderen van Pieter Teding van Berkhout door Jan Verkolje', in: *Face Book. Studies on Dutch and Flemish Portraiture of the 16th-18th Centuries, Liber Amicorum Presented to Rudolf E.O. Ekkart on the Occasion of his 65th Birthday*. Leiden/The Hague 2012, pp. 443-450.
'Een meisjeshuis op stand. Het vrouwelijke element op Rapenburg 65 door de jaren heen', in: *Minerva voor het leven, bij het tweede eeuwfeest van Sociëteit Minerva*. Leiden 2014, pp. 42-47.
'The Court of Stadholder Prince Frederic Henry of Orange and Amalia of Solms: the Furnishing of their Apartments', in: M. Chatenet en K. De Jonge (edit.), *Le prince, la princesse et leurs logis. Manières d'habiter dans l'élite aristocratique européenne (1400-1700)*. Actes des septièmes Rencontres d'architecture européenne Paris 27-30 juin 2011, [Paris 2014], pp. 311-326.
'De Vlaming Leonard Zaerles III: voorbeeld en uitzondering onder de

jaarboek20-21.indd 99 23-5-2022 08:44:51

goudsmeden en juweliers uit de Nederlandse en Duitse gebieden aan het Medici-hof in Florence', in: *De Stavelij* (2014-2015), pp. 22-45.

Voor een complete bibliografie tot 2006, zie haar afscheidsbundel:
R. Baarsen e.a. (red.), *Het Nederlandse binnenhuis gaat zich te buiten. Internationale invloeden op de Nederlandse wooncultuur*, themanummer *Leids Kunsthistorisch Jaarboek 14*. Leiden 2007, pp. 13-17.

jaarboek20-21.indd 100 23-5-2022 08:44:51

JAN ALBERT GRUYS

Zaandam 2 februari 1942 – 11 november 2020

Ne quid periret – opdat er niets verloren zou gaan – is de titel van de bundel artikelen die op 28 februari 2007 aangeboden werd aan J.A. (Hans) Gruys bij zijn afscheid als conservator bij de Koninklijke Bibliotheek waaraan hij sinds 1971 verbonden was geweest.[1] Deze spreuk kenmerkt zijn werkzame leven: als conservator streefde hij er met volle inzet naar dat dingen niet verloren zouden gaan door te zorgen voor goede inventarisatie en ontsluiting van het bezit aan vroegmoderne drukken in de KB en daarbuiten.

Hans Gruys werd geboren in Zaandam als oudste zoon in een gezin van drie jongens. Zijn moeder was onderwijzeres, zijn vader was technisch tekenaar en verbonden aan de NS als opzichter voor het onderhoud van het spoor. De broer die na hem kwam, Jo, deed mts en ging ook werken bij de NS. Zijn jongste broer Jaap studeerde theologie in Utrecht. Het was een hecht, christelijk gezin. Men hield van lezen en klassieke muziek, interesses die hij zijn hele verdere leven behield. Tijdens zijn middelbareschooltijd woonde het gezin in Zevenaar. Van daaruit doorliep hij van 1954 tot 1960 het Stedelijk Gymnasium in Arnhem. Hij was goed in Grieks en Latijn en had interesse in klassieke schrijvers, reden om te kiezen voor de

jaarboek20-21.indd 101 23-5-2022 08:44:51

studie klassieke talen in Leiden, met als hoofdrichting Grieks. Ook volgde hij colleges paleografie bij Peter Gumbert. Hij doorliep de groentijd bij het Leids studentencorps, maar is daarna snel afgehaakt. Bij zijn jaarclub 'De Orgienauten' – een naam die hij had verzonnen – bleef hij evenwel meedoen tijdens zijn studententijd en ook later hield hij contact met de jaarclubleden. Belangrijker nog was voor hem het Collegium Classicum cui nomen KPATHP (spreek uit: kratèr). Hiervan was hij een actief lid en werd hij uiteindelijk zelfs praeses. In dat dispuut leerde hij Henk Jan de Jonge, later hoogleraar Nieuwe Testament in Leiden kennen die hem opvolgde als voorzitter. Het was het begin van een jarenlange vriendschap. Bij Hans' promotie was Henk Jan de Jonge een van zijn paranimfen. Ook de vriendschap met Ronald Breugelmans, later conservator Westerse gedrukte werken aan de Universiteitsbibliotheek in Leiden, dateert uit deze tijd. Na zijn doctoraal in 1967 was hij in het schooljaar 1970/71 docent klassieke talen in Dordrecht. Maar daar lag zijn roeping toch niet. Met name de perikelen rond de recent ingevoerde Mammoetwet deed hem besluiten om elders te solliciteren. En zo werd hij op 1 augustus 1971 benoemd tot conservator oude drukken aan de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag – en dat was zijn roeping duidelijk wel.

De oude drukken waren weliswaar in de geschiedenis van de KB dan wel als bijzonder gedefinieerd, maar er was nooit een afzonderlijke afdeling voor ingericht zoals voor de handschriften. Daar kwam in 1969 verandering in met de aanstelling van Gerard van Thienen voor de vroegste drukken tot aan 1540, twee jaar later gevolgd door Hans Gruys en Clemens de Wolf, die de oude drukken uit de periode 1540-1800 als taakgebied kregen.[2] Dit driemanschap zette zich met verve in om het beheer over de oude en bijzondere boeken die mettertijd door de KB waren verworven, zo goed mogelijk uit te voeren. Om te beginnen moest het bezit aan oud materiaal in kaart gebracht worden. Dat was een onontgonnen terrein. Weliswaar waren in de loop der tijden sommige collecties oude drukken bij elkaar geplaatst, zoals de incunabelen en postincunabelen – de boeken gedrukt tot 1501, respectievelijk 1540 – de pamfletten en de plakkaten, maar de rest stond in het algemene magazijn tussen de moderne boeken door.

Van de beschrijvingen van alle boeken van vóór 1800 werden kopieën gemaakt uit de kaartcatalogus en zo ontstond een overzicht van alle oude drukken. Hans Gruys was bij deze enorme operatie intensief betrokken en zorgde voor verdere ontsluiting van de oude drukken. Hij stond aan de

jaarboek20-21.indd 102 23-5-2022 08:44:51

bron van de zogenaamde typografische catalogus ofwel het drukkersregister, een systeem waarin de beschrijvingen op die gekopieerde fiches op land en plaats geordend werden en, voor de zeventiende eeuw, daarbinnen op drukker en daarbinnen weer chronologisch. Hierdoor ontstond een handig overzicht van drukkers met hun uitgaven waar veel onderzoekers dankbaar gebruik van maakten. Samen met enkele erkend gewetensbezwaarden, die in die jaren op de KB vaak hun vervangende dienstplicht vervulden, werkte hij hieraan tot aan het eind van zijn carrière met zeer veel zorg – hoewel hij het eigenlijk ook mede zelf overbodig had gemaakt omdat een project bedacht werd waarin een dergelijk systeem automatisch tot stand kwam.

In die jaren was namelijk door de Rijkscommissie van Advies inzake het Bibliotheekwezen besloten, dat er een retrospectieve bibliografie van het Nederlandse boek tot 1800 moest komen, naar model van de Engelse *Short-Title Catalogues (STC's)*. Bij de opzet van dit plan waren de beide KB-conservatoren voor de periode 1540-1800 zeer intensief betrokken. Zo werden zij *the founding fathers* van de *Short-Title Catalogue, Netherlands* (STCN). Hans Gruys was een geweldig bibliograaf en heeft een belangrijk aandeel gehad wat betreft de inhoudelijke opzet van de STCN zowel wat betreft de opnamecriteria, als in de regels voor beschrijving, zoals verwoord in de *Handleiding voor de medewerkers aan de STCN*.[3] Er werd een proefproject gestart waarin alle zeventiende-eeuwse titels uit een kleinere Hollandse stad werden beschreven om de regels en methode te testen. Dat project zou uitmonden in een catalogus van de boeken die voor 1701 in Hoorn waren gedrukt.[4] Hierna kon met enige aanpassingen het grote werk beginnen. De collectie van de KB werd als eerste onder handen genomen en de eerdergenoemde typografische catalogus bleek van onschatbare waarde.

Bij het opzetten van de STCN had net de computer zijn intrede gedaan in het bibliotheekveld. Er werd dan ook heel vooruitstrevend voor gekozen een computerbestand aan te leggen op grond waarvan een meerdelige gedrukte bibliografie gemaakt zou kunnen worden. Veertig jaar later is er geen sprake meer van dat een dergelijk omvangrijke bibliografie, die bovendien nog steeds uitgebreid wordt, als gedrukt boek verschijnt. De mede door Hans Gruys bedachte opzet, opnamecriteria en regels, blijken ondertussen dermate goed doordacht dat er in de basis nog op dezelfde manier aan de STCN doorgewerkt wordt. En het bestand kan op allerlei manieren gebruikt worden, voor het lokaliseren van titels maar vooral voor wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis van het ge-

jaarboek20-21.indd 103 23-5-2022 08:44:51

drukte boek in Nederland. De STCN-vingerafdruk blijkt een uitermate belangrijk instrument om zetsel te onderscheiden en wordt in retrospectief bibliografisch werk met veel succes gebruikt. Hans Gruys is tot aan het eind van zijn werkzame leven bij de STCN betrokken gebleven, eerst als projectleider/redacteur en later – toen die functie overgenomen werd door Paul Vriesema en na diens vroege dood door Jan Bos – als adviseur. Hij bleef meedenken en was betrokken bij allerlei STCN-publicaties zoals de *Thesaurus 1473-1800* (Nieuwkoop 1989), *Vingerafdrukken* (Den Haag 1993), *t'Gvlde iaer 1650* (Den Haag 1995), de *Cats-catalogus* (Den Haag 1996) en het *Adresboek Nederlandse drukkers en boekverkopers tot 1700* (Den Haag 1999).[5]

De STCN was slechts één van zijn taken. Wie de eerdergenoemde bundel *Ne quid periret* doorbladert, ziet de andere onderwerpen en projecten waar hij zich mee bezighield voorbijkomen: de ontsluiting van de veilingcatalogi van de KB, boekenlijsten in boeken, gelegenheidsgedichten en pamfletten om er maar enkele te noemen. Hans Gruys heeft heel wat efemeer materiaal voor het voetlicht gebracht en ontsloten. Zo werden onder zijn leiding de veilingcatalogi van de KB beschreven, maar was hij samen met Henk de Kooker ook editor van het microverfilmingsproject van alle bewaard gebleven Nederlandse boekveilingcatalogi van vóór 1800: *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800*.[6] Een andere categorie waarvan hij het belang voor de wetenschappelijke wereld zichtbaar maakte, waren gelegenheidsgedichten, dat wil zeggen gedichten die gepubliceerd werden bij bijzondere gebeurtenissen zoals een huwelijk, overlijden, benoeming, promotie et cetera. Hij heeft zich jarenlang ingezet om ervoor te zorgen dat deze gedichten goed beschreven en ontsloten werden. Zo begeleidde hij de beschrijving van de Nederlandse gelegenheidsgedichten in de KB, een catalogus die werd uitgegeven bij de opening van het nieuwe gebouw op 28 september 1982.[7] Later werden onder zijn begeleiding door Adèle Nieuweboer ook de achttiende-eeuwse gelegenheidsgedichten in de KB beschreven en vervolgens die in het Gemeentearchief van Amsterdam, het Centraal Bureau voor Genealogie (Den Haag), de Bibliotheek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde (Leiden) en Museum Meermanno (Den Haag). Die beschrijvingen verschenen niet meer in boekvorm maar op cd-rom: *Dutch Occasional Poetry 16th through 18th centuries*.[8] En bovendien had Hans Gruys er ook voor gezorgd dat de gelegenheidsgedichten uit de KB en Meermanno (en later ook van het Amsterdams Gemeentearchief) op microfiche wer-

jaarboek20-21.indd 104 23-5-2022 08:44:51

den gezet door de Leidse firma IDC, nu aan te schaffen via Brill; de cd-rom dient als catalogus op de microfiches.[9]

Hans Gruys was een bibliograaf die de computer van harte omarmde. De STCN werd ingevoerd in een private file van het Nederlandse bibliotheeksysteem Pica, later OCLC. En door deze firma werd hij ook uitgenodigd om deel te nemen aan de in 1986 ingestelde landelijke ad hoc commissie Oude Drukken, die als taak had richtlijnen op te stellen voor het beschrijven van oude drukken in het catalogiseersysteem van Pica en het bewerken van STCN-titels voor bibliotheken die wilden deelnemen aan dat systeem.[10] Voor de beschrijving van de veilingcatalogi en de gelegenheidsgedichten maakte hij zelf databases aan. En niet alleen daarvoor. Hij ontwikkelde bovendien een database voor het beschrijven van boekenlijsten in boeken (fondscatalogi, voorraadcatalogi). Dat was zo'n andere onbekende bron die door hem voor het voetlicht werd gebracht. Hij schreef er een mooie bijdrage over die laat zien hoever de STCN op dat moment gevorderd was en hoeveel vroegmodern drukwerk vermoedelijk verloren is gegaan.[11] Voor mij als zijn opvolger – maar nu ook al met pensioen – is dit een speciaal artikel. In de boekenlijst van W.S. Boogaert die hij besprak, worden tien boeken genoemd; zes waren al beschreven in de STCN, twee waren uit andere bronnen bekend en van twee ontbrak ieder spoor. En laat ik nu jaren later één van die twee, *De wel-klingende luyte* (Wormerveer 1647) voor de KB kunnen verwerven.

Over verwerven gesproken: dat was natuurlijk ook één van de taken van Hans Gruys. In de 35 jaren dat hij als conservator aan de KB verbonden was heeft hij duizenden boeken aan de collectie kunnen toevoegen. Een volledige opsomming daarvan is niet te geven – dat zijn er veel te veel. Maar in de twee catalogi van aanwinstententoonstellingen van de KB die tijdens zijn conservatorschap verschenen, heeft hij zijn aanschafbeleid wel verantwoord: boeken van vóór 1800 op terreinen waarin de KB al van oudsher sterk was, zoals theologie, Nederlandse geschiedenis, Nederlandse en Franse letterkunde, én ongeacht de inhoud – Nederlandse drukken die in Nederlands openbaar bezit ontbraken.[12] Dat laatste uiteraard ook ten behoeve van de STCN omdat een dergelijke aanwinst meteen de STCN uitbreidt. Maar natuurlijk vergat hij ook zijn lievelingen niet. Zo kocht hij eind 2004 bij Antiquariaat A.G. van der Steur in Haarlem nog eens 302 nummers met gelegenheidsgedichten die eveneens op dezelfde grondige wijze ontsloten werden.[13]

Eén aspect van zijn bemoeienissen met de KB is nog onvermeld geble-

jaarboek20-21.indd 105 23-5-2022 08:44:51

ven: zijn aandacht voor de geschiedenis van de bibliotheek waaraan hij als conservator verbonden was. Hij ordende het oude archief van deze instelling en maakte er een inventaris van. En hij verdiepte zich grondig in de geschiedenis ervan. Het boek van Brummel over de geschiedenis van de KB kende hij van voren naar achteren en wist hij ook nog aan te vullen.[14] Daarin legde hij dezelfde werkwijze aan de dag als in zijn bibliografische werk. Met aandacht voor details reconstrueerde hij de inrichting van de vroege KB tot op het niveau van de kastnummers. Zo op het oog misschien onbelangrijk, maar bij het naspeuren wanneer bepaalde boeken door de KB verworven zouden kunnen zijn, kunnen nu de signaturen of plaatsnummers een indicatie geven. In de hoedanigheid als KB-historicus kwam ik voor het eerst met hem in contact toen mij in 1982 gevraagd werd een tentoonstelling te maken over de geschiedenis van de KB, waarna een uitnodiging volgde om voor de afscheidsbundel van bibliothecaris Cornelis Reedijk een bibliografie van de KB op te stellen.[15] Ik was toen nog vrij groen in het vak. Ik had net de cursus literatuuronderzoek (GO-C) van de bibliotheekopleiding GO in Den Haag afgesloten, dus zoeken kon ik wel. Maar Hans begeleidde me bij het beschrijven en ordenen van alle gevonden literatuur zodat het een mooie publicatie werd. Ook bij meer ingewikkelde bibliografische boekprojecten was hij een belangrijk adviseur. Zo begeleidde hij tweemaal de totstandkoming van een catalogus die A.D. Renting en J.T.C. Renting-Kuijpers samenstelden: de uitgave van vroege catalogi van de bibliotheek van de Oranje-Nassaus en de catalogus van de Librije in Zutphen.[16] De tekst in het dankwoord in de laatstgenoemde catalogus is illustratief voor zijn bijdrage: "Een bijzonder woord van dank geldt dr. J.A. Gruys. Als altijd was hij ook nu weer bereid tot het geven van adviezen, het aandragen van heldere oplossingen voor ingewikkelde problemen, het 'meedenken' over allerlei aspecten van het onderzoek en het beantwoorden van vele kleine en grotere vragen tussendoor."[17]

Zijn werkzaamheden lagen dus hoofdzakelijk op het terrein van de bibliografie, boek- en bibliotheekgeschiedenis. Daarnaast behield hij zijn grote liefde voor de klassieke cultuur. Dat blijkt allereerst al uit het proefschrift waarop hij in 1981 aan de Rijksuniversiteit Leiden promoveerde bij C.M.J. Sicking, hoogleraar Grieks. Hierin combineerde hij de twee onderwerpen die hem boeiden: bibliografie en klassieke talen. Aan de hand van een analytische bibliografie van de gedrukte edities van Aeschylus bestudeerde hij de zestiende- en zeventiende-eeuwse klassie-

jaarboek20-21.indd 106 23-5-2022 08:44:51

ke filologie.[18] Maar ook in het onderwerp van latere publicaties blijkt zijn oorspronkelijke studiekeuze. Zo vertaalde hij brieven van Dirck Canter (1570-1614) uit het Latijn, waaraan ook in zijn proefschrift een hoofdstuk was gewijd. Ook in die uitgave komen boek- en geleerdengeschiedenis samen. En hij gaf graag Latijnse titels aan zijn publicaties zoals bijvoorbeeld *Ne quid periret*.[19] In zijn privéleven bleek dit eveneens. Jarenlang maakte hij met zijn vrouw Loes Gruys lange reizen naar Griekenland. Bij zijn uitvaart las zij dan ook het gedicht 'Ithaka' van Konstantínos Kaváfis voor. En – het bloed kruipt waar het niet gaan kan – ook in zijn privéleven maakte hij graag databases, bijvoorbeeld van de Griekse lieddichter Apostolos Kaldaras (1922-1990). Hieruit blijkt een andere liefde van hem: behalve naar klassieke muziek luisterde hij ook graag naar Griekse populaire muziek en Griekse volksmuziek.

Hans Gruys was een werker die liever niet gestoord wilde worden. Als je zijn kamer binnenliep met een vraag, kon hij korzelig en afwerend reageren, dat hij bezig was en geen tijd voor je had. Maar als je dan enigszins beduusd terugliep naar je eigen kamer vond je, zodra je weer achter je computer ging zitten, in veel gevallen het antwoord al in je mail – en zover lagen die kamers helemaal niet uit elkaar. Hij trad niet graag op de voorgrond. Hij sprak liever niet op congressen of bijeenkomsten. Maar als hij het dan deed, bleek hij een onderhoudend spreker met kurkdroge humor. De presentatie van de hierboven genoemde cd-rom van gelegenheidsgedichten (2001) begon hij met de mededeling dat hij de plaatjes op papier uitdeelde en een waarschuwing: 'Let op: papier heeft ook een achterkant', om even later te melden dat gelegenheidsgedichten in de negentiende eeuw overleden aan 'een romantische aandoening' en 'Als een literair genre eenmaal dood is, wordt het stoffelijk overschot ter beschikking gesteld aan de wetenschap.'[20] Ook in gesprekken kon hij geestig uit de hoek komen, vooral als hij een glaasje jenever genuttigd had.

Zijn laatste jaren waren niet gemakkelijk. Hij werd zwakker en ging geestelijk achteruit. Uiteindelijk werd hij slachtoffer van het virus dat de wereld in deze jaren in zijn greep gehouden heeft en moesten we afscheid nemen van een toegewijde collega, een deskundig bibliograaf en erudiete wetenschapper.

MARIEKE VAN DELFT

jaarboek20-21.indd 107 23-5-2022 08:44:51

The early printed editions (1518-1664) of Aeschylus: a chapter in the history of classical scholarship. Nieuwkoop 1981 (*Bibliotheca humanistica & reformatorica*; 32). (dissertatie Leiden)
Thesaurus 1473-1800: Nederlandse boekdrukkers en boekverkopers, met plaatsen en jaren van werkzaamheid = Dutch printers and booksellers, with places and years of activity. Nieuwkoop 1989. Met Clemens de Wolf. Vermeerderde en verbeterde uitgave van: Idem, *Typographi & bibliopolae neerlandici usque ad annum MDCC* (1980).
Theodori Canteri Epistolæ: brieven (1570-1614) van Dirck Canter over klassieke en middeleeuwse teksten in handschrift en druk. Inleiding en aantekeningen. Amsterdam 1997.
Ne quid periret: 35 jaar boekhistorische artikelen. [Red. Jan Bos en Erik Geleijns]. Den Haag 2007. Uitgave met Gruys' belangrijkste artikelen op het gebied van de boekgeschiedenis.

Voor een uitgebreide lijst van zijn boekhistorische publicaties zie *Bibliopolis* (www.bibliopolis.nl).

NOTEN

1. J.A. Gruys, *Ne quid periret: 35 jaar boekhistorische artikelen.* [Red. Jan Bos en Erik Geleijns]. Den Haag 2007. Uitgave in eigen beheer. Voor dit levensbericht kreeg ik informatie van zijn tweede vrouw Loes Gruys en Henk Jan de Jonge, gebruikte ik ook de lezingen gehouden bij de uitvaart van Hans Gruys, van Jaap Gruys, Loes Gruys en Nicolette Urban en het in memoriam dat Jan Bos schreef: Jan Bos, 'Ne quid periret: in memoriam Dr. J.A. (Hans) Gruys (2 februari 1942 – 11 november 2020)', in: *De boekenwereld* 36 (2020) 4, pp. 93-94.
2. Clemens de Wolf, 'De bijzondere afdelingen', in: P.A. Tichelaar e.a. (red.), *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies: bundel samengesteld door medewerkers van dr. C. Reedijk ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*. Hilversum 1986, pp. 116-135, aldaar 122-127.
3. Zie voor achtergronden en overwegingen: J.A. Gruys, 'De STCN: verleden, heden, toekomst', in: J.A. Gruys (op. cit. n. 1), pp. 89-97; online beschikbaar in: *Bibliopolis* (www.bibliopolis.nl).
4. J.A. Gruys en C. de Wolf, *A short-title catalogue of books printed at Hoorn before 1701*.

jaarboek20-21.indd 108 23-5-2022 08:44:51

Nieuwkoop 1979.
5. Bos (op. cit. n. 1), p. 93.
6. Inmiddels ook online raadpleegbaar: primarysources.brillonline.com/browse/book-sales-catalogues-online.
7. José Bouman, *Nederlandse gelegenheidsgedichten voor 1700 in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*. ['s-Gravenhage 1982].
8. J.A. Gruys, 'Nederlandse gelegenheidsgedichten', in: J.A. Gruys (op. cit. n. 1), pp. 229-237. De beschrijvingen zijn nu raadpleegbaar via de KB-website *Gelegenheidsgedichten tot 1800 in Nederland* omdat cd-roms tegenwoordig moeilijk te raadplegen zijn.
9. *Dutch Occasional Poetry of the 16th through 18th Centuries*. Leiden 1999.
10. *Oude Drukken*; http://support.oclc.org/ggc/richtlijnen/php/showPresentation.php?id=13&data=p-oude_drukken; geraadpleegd 4 maart 2022.
11. J.A. Gruys, 'De STCN met de billen bloots-hoofts: W.S. Boogaerts "Register"', in: J.A. Gruys (op. cit. n. 1), pp. 98-104.
12. *Accoord C.R: een keuze uit de bijzondere aanwinsten verworven tijdens het bibliothecariaat van dr. C. Reedijk*. 's-Gravenhage 1986, p. 79; *Zeldzaam & Kostbaar: vijf jaar aanwinsten Bijzondere Collecties 1987-1991*. Den Haag 1992, p. 10.
13. J.A. Gruys (op. cit. n. 8), p. 235.
14. L. Brummel, *Geschiedenis der Koninklijke Bibliotheek*. Leiden 1939; J.A. Gruys, 'De derde Oranje-Nassaubibliotheek onder de stadhouders Willem IV en Willem V' in: Marieke van Delft e.a., *Verzamelaars en verzamelingen*. Zwolle 1998, pp. 25-33; J.A. Gruys, *Uit de geschiedenis van de Koninklijke Bibliotheek: hoofdstukken die niet in 'Brummel' staan*. Redactie Erik Geleijns. [Rijswijk 2013].
15. Marieke van Delft, 'Bibliografie van de Koninklijke Bibliotheek', in: P.A. Tichelaar e.a. (red.), *Opstellen over de Koninklijke Bibliotheek en andere studies: bundel samengesteld door medewerkers van dr. C. Reedijk ter gelegenheid van zijn aftreden als bibliothecaris van de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage*. Hilversum 1986, pp. 473-527.
16. *The seventeenth-century Orange-Nassau library: the catalogue compiled by Anthonie Smets in 1686, the 1749 auction catalogue, and other contemporary sources*. Ed. with introd. and notes by A.D. Renting & J.T.C. Renting-Kuijpers; with notes on the manuscripts by A.S. Korteweg; A.D. Renting, J.T.C. Renting-Kuijpers ; met medew. van Jos. M.M. Hermans (handschriften), *Catalogus van de Librije in de St. Walburgiskerk te Zutphen*. Groningen 2008.
17. Renting & Renting (op. cit.), p. 11.
18. J.A. Gruys, *The early printed editions (1518-1664) of Aeschylus: a chapter in the history of classical scholarship*. Nieuwkoop 1981 (*Bibliotheca humanistica & reformatorica*; 32). Zie over het proefschrift de recensie van James Diggle, in: *The classical review* 32

jaarboek20-21.indd 109 23-5-2022 08:44:51

(1982), p. 303 (Online open access).
19. *Theodori Canteri Epistolæ: brieven (1570-1614) van Dirck Canter over klassieke en middeleeuwse teksten in handschrift en druk*. Uitg. met inl. en aant. door J.A. Gruys. Amsterdam 1997.
20. J.A. Gruys (op. cit. n. 8), p. 229.

jaarboek20-21.indd 110 23-5-2022 08:44:51

CINDY KERSEBORN

Paramaribo 26 december 1956 – Amsterdam 17 september 2019

Marijke Annemarie Juliënne Kerseborn, in Nederland 'Cindy' voor de meesten, werd op 26 december 1956 geboren in Paramaribo in de legendarische wijk Freemangron waar veel nabestaanden woonden van de mensen die nog voor de afschaffing van de slavernij waren vrijgekocht of vrijgemaakt en ook heel wat nakomelingen van de *redi musu*, huursoldaten die werden uitgestuurd om vluchtelingen van de plantages op te sporen.

Toen Cindy drie jaar oud was, werd het huwelijk tussen haar moeder, Bertholina Kerseborn, en haar vader, Jules Baarn, ontbonden. Vader Jules nam de opvoeding van Cindy, haar jongere zus Lilian 'Vivian' en broer Orlando 'Ollie' op zich. Dat was, zeker in het Suriname van die tijd, heel ongewoon.

Jules Baarn was ziekenoppasser in 's lands hospitaal, een ongeschoolde functie die hij heel lang heeft uitgeoefend. Hij was daar een man van gezag. Geleidelijk aan had hij zoveel ervaring met tropische ziekten opgedaan dat de jonge artsen in opleiding (veelal uit Nederland) juist bij hem te rade gingen. Jules leerde zijn kinderen al vroeg boksen om zich op straat en tijdens het speelkwartier te kunnen verdedigen. Hij bracht ook zijn culturele belangstelling op de kleine Cindy over. Cindy is haar

jaarboek20-21.indd 111 23-5-2022 08:44:51

vader altijd als artistiek en moreel baken blijven beschouwen en was van plan ooit eens een documentaire aan hem te wijden: '*de man*, *de moeder*, *de vrouw*'.

Op haar zeventiende, in 1973, kwam Cindy naar Nederland, de liefde zal een van de drijfveren geweest zijn. Ze volgde de cursus ziekenverzorgster in een opleidingsinternaat in Katwijk, waar ze verzekerd was van bed, brood en beroep. Zij bleef zich bijscholen tot en met diploma verpleegkundige-a. Ze zou nog vele jaren werkzaam blijven in de verpleging, maar behaalde in de tussentijd ook de diploma's mavo, havo en een aantal deelcertificaten vwo.

Meer en meer verlegde Cindy haar belangstelling naar de media. Zij begon helemaal onderaan, met de schaar bij het knipselarchief van NRC *Handelsblad*. Ze kwam in contact met kennissen die werkten bij de televisie en nam elk klusje aan dat ze daar kon krijgen. Zo werkte ze voor de RVU, NPS, NOS, IKON, HUMAN en Migranten-tv Amsterdam, en voor producenten als Pieter van Huystee, Interakt, en MM Filmprodukties. Tussendoor volgde ze de avondopleiding aan de fotovakschool (1982-1983), nam privé-lessen bij fotografe Miep ter Hoeven, werd opgeleid tot programmamaker voor tv bij de Migranten Media Opleiding in Amsterdam (1985-1986) en nam veel later op de Media Academie deel aan cursussen in scenarioschrijven en beeldcommunicatie bij Henk Suèr (2001).

Cindy Kerseborn kreeg gaandeweg opdrachten als researcher, redactrice, productieleider en ook interviewster bij documentaires van de regisseurs Frank Zichem, Hans Hylkema, Anet van Barneveld, Meral Uslu, René Roelofs, Reza Allamezadeh, Kees Hin, Bram van Erkel en Paul Kramer. Samen met anderen maakte zij in de periode van 1986 tot 1998 een aantal korte documentaires waaronder *Hoerenjongens*, *Mi Kumbaté*, *Welkom In Friesland* en *Vlekkeloos*.

In 1995 trouwde Cindy met Matthijs C. ('Theo') van der Snoek, die werkte als arts bij de landmacht. Aan dat huwelijk kwam een eind door zijn onverwachte en vroegtijdige dood in januari 2001.

Na enige tijd ging Cindy nu haar eigen voorstellen voor documentaires schrijven (aanvankelijk met Anet van Barneveld). Het eerste filmconcept waarvoor ze de subsidie bij elkaar kreeg ging over de Surinaamse schilder, performer, columnist en dichter ('*spoken word artist*' zouden we nu zeggen) Edgar Cairo (1948-2000). Dat was een gewaagde keuze. Cairo was toen al overleden en er was niet veel beeldmateriaal van hem beschikbaar. Zijn grillige levenswandel, zijn bewogen uitingen in woord en

jaarboek20-21.indd 112 23-5-2022 08:44:51

beeld en zijn krantenstukken in een eigen versie van het hier toch al onbekende Surinaams-Nederlands hadden hem een heel gemengde reputatie bezorgd, en ook zijn uitgesproken voorkeur voor de vrouwen- èn de mannenliefde was toen omstreden.

In haar film, *Edgar Cairo; ik ga dood om jullie hoofd* experimenteerde Cindy al met lange tussenshots die een heel indirect commentaar gaven op de vertelstem in dezelfde passage. Voor de hand liggende één-op-één combinaties van beeld en geluid wees ze af. Ze liet een prachtig ontwerp uitvoeren voor een gevelbord aan het laatste woonhuis van Cairo en filmde de plechtigheid bij de onthulling. Ook bezorgde Kerseborn een bundel met 40 reproducties van Cairo's schilderijen en met essays van Dirk van Weelden, Stefan Sanders, Michiel van Kempen en Artwell Cain. In het Centrum Beeldende Kunst Oost in Amsterdam stelde Cindy Kerseborn bij de presentatie van haar film een expositie samen van de originelen van die kunstwerken van Cairo. Aan deze multimediale aanpak zou zij blijven vasthouden, ook in latere producties. Het lukte haar telkens weer om de meest vooraanstaande auteurs en kunstenaars, vooral van Caribische achtergrond, te bewegen om mee te doen in haar projecten, en ze had een heel goed oog voor talent. Alle Surinaamse kunstenaars die na 2020 zo prominent geworden zijn had zij al ingeschakeld toen weinigen nog van hen gehoord hadden: Remy Jungerman, Patricia Kaersenhout, Iris Kensmil, maar ook Esiri Erheriene-Essi, en de toen al wereldberoemde Marlene Dumas. Tegen Cindy zei je geen nee. Niet omdat ze zo machtig, vermogend of invloedrijk was, maar precies om het omgekeerde, er was niets gewichtigs, pretentieus of aanzienlijks aan haar, ze wou gewoon graag dat je meedeed aan haar opzet. Ze had daar enorm veel energie in gestoken, ze had er goed over nagedacht en ze had er aanstekelijk veel plezier in. Je kreeg er weinig of niets voor, maar het was duidelijk dat zij er zelf ook niets aan overhield, behalve de satisfactie om een door haar innig gewaardeerde schrijver voor het voetlicht te brengen in een passende filmische vormgeving en daar andere kunstvormen bij in te schakelen. Naïef? Ja. En daarom lukte het.

Cindy Kerseborn had haar vorm en haar formule gevonden. In relatief korte tijd maakte ze nog twee grote documentaires, die ook op NPO-tv werden uitgezonden.

Op de film over Cairo volgde een documentaire over de Antilliaans-Nederlandse schrijver Frank Martinus Arion (1936-2015), auteur van een aantal romans, waarvan er één heel veel gelezen werd in Nederland: *Dub-*

jaarboek20-21.indd 113 23-5-2022 08:44:51

belspel, zijn debuut uit 1973. Van Arion was veel meer beeldmateriaal beschikbaar en hij was ten tijde van het filmen nog in leven, zij het alreeds broos. Dat gaf Cindy Kerseborn een kans om een ontroerende slotscène te filmen waarin Arion laat weten dat alles in zijn oeuvre om zijn moeder draaide. Hij komt dan met een boek dat hij als kind van zijn moeder had gekregen en laat het Cindy zien. 'Mag ik het inkijken?', vraagt ze. 'Nee, daar mag niemand aankomen', antwoordt Arion en legt het omzichtig weg. *Filmer's luck* is dat en Cindy had vaak zulke meevallers. In het filmvak moet je gaan staan waar het geluk langs komt. En dat is een kwestie van intuïtie, ervaring, en van stom geluk.

Op z'n Cindys had ze in de film een debat ingelast over het Antilliaans haantjesgedrag, 'machismo', dat ook in Arions romans een grote rol speelt. Voor haar discussianten was dat een heel beladen onderwerp. Zo nam ze ook in de Cairofilm een discussie op over de inmiddels onnoembare term '*neger*' die zozeer ingreep dat een pijnlijk getroffen deelnemer pardoes de zaal en het beeld uitliep.

Ook rond de presentatie van de film over Arion, *Yu di Kòrsou* (kind van Curaçao) organiseerde Kerseborn in 2013 een multidisciplinaire manifestatie: *Hommage aan Frank Martinus Arion*. Ze bezorgde weer een kleine bundel met essays en met gedichten in het Papiamento met Nederlandse vertaling. Ze nodigde enkele beeldende kunstenaars uit om zich door het oeuvre van Arion te laten inspireren en hun werk kwam te hangen op een expositie in het *SBK*-Oost, waar de feestelijke première van de film plaatsvond, terwijl een viertal uitgenodigde Antilliaanse spelers ondertussen geheel opging in een verwoede partij domino.

De derde film, het sluitstuk van haar 'Caribisch literair drieluik', ging over Astrid Roemer (1947), auteur van een uitgebreid oeuvre aan novellen, gedichten, toneelstukken, essays en romans, waarvan enkele een brede lezerskring hebben gevonden. Maar toen Kerseborn aan haar project begon was Roemer al enige tijd geheel onvindbaar. Ze was met onbekende bestemming vertrokken. Cindy ging af op een gerucht en een ingeving en besloot haar te gaan zoeken op het barre Schotse eiland Skye. Met regelmaat liep ze een van de afgelegen boerenerven op, klopte aan de deur en vroeg of de bewoners wisten van een zwarte vrouw op het eiland. 'Ja, u!' was soms het antwoord. Na een week van vergeefse omzwervingen en naspeuringen had Cindy beet. De jonge vrouw in het postkantoor wist dat bij haar oom een donkere dame een kamer gehuurd had. Eenmaal ter plaatse bleek dat Astrid Roemer inderdaad maandenlang op

jaarboek20-21.indd 114 23-5-2022 08:44:51

die boerderij verbleven had, maar ze was alweer verder getrokken met in de ene hand de draagtas waarin haar poes, in de andere haar computer, en met het wasgoed in haar rugzak. Cindy vond Roemer tenslotte in Gent. Van haar speurtocht en van haar uiteindelijke ontmoeting met Roemer doet Cindy indringend en ontroerend verslag in de documentaire *De wereld heeft gezicht verloren* (2015). Tegen het eind van de film wordt Astrid kwaad op Cindy, die zich niet van de wijs laat brengen. Maar even later zit Astrid breeduit op de leuning van een parkbankje en verzucht: 'Op Cindy kan ik niet kwaad blijven'. Astrid Roemer was na jaren van vergetelheid met deze film weer terug in de publieke aandacht. Het jaar daarop, in 2016, ontving zij de P.C. Hooftprijs voor haar gehele oeuvre.

Op uitnodiging van de Arubaanse Stichting Miticusa maakte Kerseborn een documentaire over de *Dande*, het nieuwjaarsritueel op Aruba, waarbij een groepje musici langs de deuren gaat met eigengemaakte instrumenten en een éénregelig, steeds herhaald lied ten gehore brengt om daarmee de bewoners een voorspoedig jaar te wensen. Het lukte haar om dit wel heel beknopte gegeven uit te werken met opnames waarin de tegenstellingen tussen de geslachten en tussen de generaties op het eiland in beeld gebracht werden aan de hand van het oude, maar ook omstreden *Dande* ritueel.

Cindy Kerseborn was van plan om nog een paneel aan haar drieluik toe te voegen, een film over de Surinaamse romanschrijfster Bea Vianen (1935-2019) en ze had daar al heel wat onderzoek voor gedaan. Dat is er niet meer van gekomen.

Nog vóór ze de *Dande*-film kon monteren werd Cindy ernstig ziek. Na een ziekbed van acht maanden stierf ze, op 17 september 2019. Op haar verzoek heeft haar collega Sherman de Jesus Cindy's opnames verwerkt tot een ontroerende documentaire die op Nieuwjaar 2022 vertoond werd op de Nederlandse en Arubaanse televisie.

Cindy hield van het leven en ze leefde met volle inzet. Ze was, zoals dat in een wat flets Nederlands wel heet, 'een kleurrijke persoonlijkheid.' Inderdaad, ze droeg haar meningen en emoties direct en klinkklaar uit. Ze kleedde zich joyeus. Ze chauffeerde onberispelijk en fietste almaar door rood. En ze was een verschijning: rijzig, kaarsrecht en met een levendige kop vol grijzend, kroezend haar.

Cindy was uitzonderlijk moedig en wie haar beter kende wist dat ze ook uitzonderlijk beschroomd was. Dat lijkt een tegenstelling, maar er is ook

jaarboek20-21.indd 115 23-5-2022 08:44:51

een samenhang. Zij zou zich erg geschaamd hebben als ze niet zou zeggen wat haar niet beviel of als ze zich niet zou bemoeien met een voorval dat haar niet aanstond. En dus stond ze pontificaal voor de katheder tijdens de wervende toespraak van de nieuwe voorzitter op een bijeenkomst van selecte begunstigers der filmkunst en constateerde dat er verder in de zaal geen donker gezicht te bekennen was. Wanneer op straat een jongen zijn vriendin stond uit te kafferen of, erger nog, de hand tegen haar hief, stoof Cindy daarop af met geheven paraplu: 'Weet je moeder wel wat je daar doet!', en daar had die knul dan niet van terug. Zij ging graag naar de kerk, ook in het buitenland, en plachte na afloop de geestelijke, tot diens verbijstering, indringend aan te spreken op de inhoud van zijn preek. Het woord van Paulus (1Timotheus 2:11) 'Een vrouw dient zich bescheiden en gehoorzaam te laten onderwijzen' was aan haar niet besteed.

Ze ging voor niemand uit de weg. Ze reed eens met de metro op weg naar de Arena, het stadion van Ajax in Amsterdam, en in de wagon zat ook een meute voetbalfans van buiten, die de veelgehoorde kreet aanhief 'Joden, Joden, Joden aan het gas!'. Iedereen in de coupé hield zich muisstil. Behalve Cindy. Ze stond op, posteerde zich voor de troep en zei met donderende stem 'Zeg, weten jullie wel wat er uit jullie mond komt. Weet je eigenlijk wel wat je zegt?' Een van de fans wilde wat terugzeggen. 'Nee, stil, jullie hebben geschreeuwd. Nu praat ik'. Daar is moed voor nodig

Geen van die hooligans zei nog wat. Cindy had geveld kunnen worden, niet eens met een slag of stoot, maar met één woord dat iedereen kent en dat op het moment geen van die knullen durfde zeggen. Maar mal was Cindy niet. Bij de volgende halte stapte ze wijselijk uit. Het is allemaal door een medepassagier gefilmd met zijn telefoontje.

Een haaibaai was Kerseborn al helemaal niet. Ze had veel vrienden en hield van gezelligheid en saamhorigheid. Ze was een familiemens en had veel over voor degenen die haar lief waren. Ik, de auteur van dit bericht, kan het weten, want ik was zeventien jaar haar levensgezel.

Cindy's levensloop behelsde een viervoudige emancipatie. Ze kwam uit een arbeidersgezin, ze vertrok als immigrant naar Nederland, ze was een vrouw en ze was zwart. Ze had niet op het lyceum gezeten, daarna mediastudies gedaan en de filmacademie afgelopen, zoals de meesten die terechtkomen bij film of televisie. Ze had met baantjes en karweitjes een eigen, aparte plek in het filmvak bij elkaar gesprokkeld. Ze was daar blij

jaarboek20-21.indd 116 23-5-2022 08:44:51

mee en ze was er trots op. Als documentair filmer was Cindy laat in haar leven begonnen. Ze had graag meer gewild, want ze wilde 'haar naam op de kaart zetten'. Dat is haar beter gelukt dan zij bij leven besefte. In de bladen schreven Michiel van Kempen, Stephan Sanders, Patrick Meershoek, Peter de Waard en Maarten Huygen, en in Suriname Stuart Rahan, haar necrologie. Haar portret is op de gevel van de *Black Archives* geschilderd. Aan een Cindy Kersebornpenning voor *Color in the media* wordt gewerkt.

Kortom, Cindy Kerseborn wordt deerlijk gemist.

ABRAM DE SWAAN

jaarboek20-21.indd 117 23-5-2022 08:44:51

LIESBETH KOENEN

Tilburg 11 juni 1958 – Amsterdam 19 augustus 2020

Foto: Marc van Oostendorp

Er zijn op de wereld niet veel mensen die zich professioneel taaljournalist noemen. In Nederland zijn er verschillende; maar de allereerste was Elisabeth Maria Huberta Wilhelmina – Liesbeth – Koenen. Ze schreef over veel onderwerpen, en vooral over wetenschap, maar haar hart lag in alle opzichten bij de taal en de taalkunde. Er waren in Nederland eerder mensen geweest die heel deskundig over taal hadden geschreven, maar dat was zelden leesbaar geweest. Er waren meer auteurs die heel leesbaar over taal schreven, maar dat was doorgaans heel oppervlakkig. Liesbeth Koenen kon het allebei.

Ze was geboren in Tilburg maar bracht haar jeugd door in het zuiden van Limburg en, vanaf haar dertiende, in Oegstgeest, waar haar vader directeur werd van de psychiatrische inrichting in Noordwijkerhout. Ze was een verwoed lezer en overwoog aanvankelijk psychologie te gaan studeren, maar raakte in Amsterdam, waar ze in 1977 Nederlands was gaan studeren, al snel geïnteresseerd in de Algemene Taalwetenschap. Amsterdam was in die periode rond 1980 dan ook een brandpunt van de internationale taalwetenschap, waarover dag en nacht op hoog niveau werd gediscussieerd.

jaarboek20-21.indd 118 23-5-2022 08:44:52

Koenens eigen taalkundige belangstelling is altijd duidelijk 'Amsterdams' gebleven. Je proeft er voortdurend het enthousiasme in voor het idee dat je taal ook met natuurwetenschappelijke methoden kunt bestuderen en met name voor het inkijkje dat de taal biedt in hoe onze geest en onze hersenen werken. Dat ging bij Koenen drie kanten uit die in de afdeling Algemene Taalwetenschap van de UvA zelf niet eens per se verenigd werden: enerzijds die van de studie van de grammatica volgens de methode van de Amerikaan Noam Chomsky (1928) en anderzijds die van de neurolinguïstiek en de studie van gebarentalen. Wat die drie met elkaar gemeenschappelijk hebben is de nadruk op het formele, maar ook de nadruk op taal als eigenschap van een individueel mens. Voor bijvoorbeeld het sociolinguïstische heeft Koenen duidelijk altijd veel minder belangstelling gehad en misschien wel een zeker dedain. Taal was in de eerste plaats een instrument om in de hersenen te kijken, niet om sociale verhoudingen te analyseren.

De kern van haar interesse is volgens Liesbeths broer Marc geweest dat het een aangeboren eigenschap is van de mens: 'Overal ter wereld gaan baby's die aan taal worden blootgesteld die taal gebruiken. Of beter, die taal overkomt ze. Ze kunnen zich er niet tegen verzetten, net zoals een baby zich er ook niet tegen kan verzetten om te gaan lopen. Dat doofgeboren baby's spontaan gebarentaal gaan ontwikkelen, zelfs als de ouders ze niet aan gebarentaal blootstellen, onderstreept dat aangeboren vermogen eens te meer, vond Liesbeth. Het medium maakt niet uit: taal zit in een mens gebakken en die moet en die zal eruit komen.'

Ik geloof dat Koenen het daarbij haar leven lang als haar belangrijkste taak is blijven zien om de verbazing en het enthousiasme uit te dragen dat Amsterdam in de vroege jaren tachtig kenmerkte, de sfeer van geestdrift over het nieuwe. Als ze in haar werk een wetenschapper prijst, in willekeurig welk vak, zegt ze opvallend vaak dat het iemand is die met een nieuwe blik naar de wereld keek, en die zo ook anderen de ogen deed opengaan. *Wat je zegt, gaat vanzelf*, was de titel van haar op een na laatst gepubliceerde boek (2019), en dat vatte het wel samen: hoe langer je nadenkt over hoe mensen zo moeiteloos zoiets ingewikkelds als taal blijken te kunnen hanteren, hoe meer je je daarover gaat verbazen. En tegelijkertijd heeft de wetenschap in de afgelopen decennia grote vorderingen gemaakt in de ontsluiering van dat raadsel.

Het individu zou bij dat alles haar thema blijven: het excentrieke indi-

jaarboek20-21.indd 119 23-5-2022 08:44:52

vidu, het gemiddelde individu, het uitzonderlijk begaafde individu of het individu met een achterstand.

Na haar afstuderen in 1985 werd Koenen wetenschapsjournalist op de manier waarop generaties Nederlandse wetenschapsjournalisten het vak hebben geleerd: via een cursus 'wetenschapscorrespondentie' (mooie term) van Frans Kempers. Naar eigen zeggen was haar scriptie overigens al een poging om de Chomskyaanse grammatica uit te leggen aan een breder publiek. In de nasleep van de cursus van Kempers sprak ze Chomsky zelf aan tijdens een congres in Brussel: mocht ze hem soms interviewen? Dat mocht, en ze kon het interview zelfs verkopen aan NRC, een krant waaraan ze vervolgens decennia als freelancer verbonden bleef. Het was haar eerste stuk, verschenen op 22 mei 1986.

Met Chomsky bleef er altijd een lijntje bestaan in haar journalistieke carrière. Toen hij in 2011 weer eens in Nederland was, interviewde ze hem weer, en weer voor NRC, in de trein van Leiden naar Utrecht, want dat bleek het enige moment dat de wereldberoemde geleerde en activist tijd over had. Opvallend is overigens dat het eerste interview vooral ging over Chomsky's eigen technische en voor niet-specialisten lastig te volgen werk over de syntaxis, terwijl het tweede interview algemener was, en filosofischer. Ze spraken over een onderwerp waaraan Chomsky nauwelijks ooit aandacht besteedde: de betekenis van woorden. Koenen koos het omdat het naar haar idee een mogelijkheid was om een brug te slaan tussen Chomsky's taalkundige en zijn politieke werk. Ook in de politiek spelen woorden immers een rol. Tussendoor, in 1993 en in 2003, had Koenen Chomsky nog een keer geïnterviewd.

Vrijwel precies halverwege tussen het eerste en het laatste interview vierde de Amerikaanse geleerde zijn zeventigste verjaardag en schreef Koenen er een column over, alweer voor NRC, waarin ze als eerbewijs aan de Amerikaan haar eigen fascinatie voor taal onder woorden bracht: 'Wat dóe ik als ik praat of luister? Hoe weet ik wat er kan? En ook: wat er juist niet kan. Want naast eindeloos veel mogelijkheden zijn er ook ontelbare ónmogelijkheden. Grove: *zinnetje deze voorbeeld is*. Of veel subtielere: ze *gaf 't 'm* loopt lekkerder dan *ze gaf 'm 't*. Maar geef je *'m* een naam, en vul je iets in voor *'t*, dan ligt het ineens andersom: de volgorde *ze gaf Joep soep* is dan gewoon, terwijl *ze gaf soep Joep* ronduit fout is.'

Ze zou voor NRC over taal en over wetenschap blijven schrijven, zij het vooral de laatste jaren waarschijnlijk minder vaak dan ze zou hebben ge-

jaarboek20-21.indd 120 23-5-2022 08:44:52

wild. Wel was de krant de eerste die een *In memoriam* van haar plaatste.

Koenen was een trouw mens. Mensen die ze waardeerde, bleef ze waarderen. Haar UVA-docent Hugo Brandt Corstius bezocht ze nog op zijn sterfbed. Ze schreef zijn Levensbericht voor het jaarboek van de Maatschappij, en de laatste jaren van haar leven was ze bezig met een biografie over hem. Helaas heeft ze die niet kunnen voltooien. Wel bracht ze aan het begin van 2020 nog een boekje uit met *Het beste van Hugo Brandt Corstius*, een selectie van stukjes die ze had voorzien van commentaar. Toen in in juni 2020 bleek dat ze niet lang meer te leven had, besloot ze een podcast te maken over het materiaal dat ze al verzameld had. (Helaas lijken de erfgenamen van Brandt Corstius publicatie van die podcast tegen te houden.)

Haar trouw aan mensen blijkt ook anderszins. Ze schreef in 2000, een jaar waarin hij algemeen verafschuwd werd, bijvoorbeeld nog een column die Theo van Gogh in bescherming nam. Ze bleef 24 jaar bij haar partner Rik Smits. Leven en werk waren voor de twee op allerlei manieren met elkaar verweven: Smits was óók taalkundige, en zelfs Koenens docent aan de UVA. Ze gaven samen cursussen, ze schreven samen boeken (met name het *Handboek Nederlands* 2004) en er waren jaren waarin het voor de buitenstaander niet altijd duidelijk was met wie je nu eigenlijk sprak.

Relaties en familie waren sowieso belangrijk, al lijkt die familie voor haar vooral toch weer te hebben bestaan uit individuen. Haar broer Marc werd in haar voetspoor wetenschapsjournalist en bleef tot haar dood vermoedelijk haar beste vriend. Haar vader portretteerde ze liefdevol in *Hoe mijn vader zijn woorden terugvond* (2006), waarin ze beschreef hoe hij na zijn hersenbloeding een tijd werd geplaagd door afasie. De warme, bezorgde dochter werkte in het boekje samen met de altijd nieuwsgierige journalist en taalkundige – een gouden combinatie die het naar mijn idee tot het hoogtepunt van haar oeuvre maakte.

Ze had daarnaast veel goede vrienden, zowel onder Amsterdamse wetenschappers als onder journalisten. Ik had contact met haar in de periode (2013/14) dat ze *journalist in residence* was op het NIAS in Wassenaar, en ik daar ook een *fellowship* had. Het was een periode waarvan ze genoot: het contact met alle mensen, het eindeloos kletsen met iedereen over van alles. Mensen die haar beter kennen zeggen dat ze aan het opveren was van de breuk met Smits uit 2007. Aan alles was in ieder geval duidelijk dat ze het leven indook, daar bij de duinen in Wassenaar. Ze zou er werken aan een boek. Ik kan me niet herinneren dat het daar nu echt van geko-

jaarboek20-21.indd 121 23-5-2022 08:44:52

men is. In ieder geval was het jaren later, toen ze overleed, nog niet klaar. Het zou verschijnen als *Liesbeths Onaffe*.

Ze schreef sowieso langzaam, in ieder geval, dat beweerde ze zelf. Voor een buitenstaander is zoiets natuurlijk lastig te constateren. Aan haar stijl is het in ieder geval niet te merken: haar zinnen lezen als treinen. Ze is misschien wel de enige wetenschapsjournalist over wie op de Wikipediapagina iets stilistisch wordt opgemerkt: 'Kenmerkend taalgebruik van Koenen was het regelmatig tussenvoegen van korte spreektaalwoordcombinaties in geschreven tekst zoals *nou maar eens* of *oké, goed*.'Dat lijkt me niet helemaal accuraat, of in ieder geval niet volledig. Die combinaties komen misschien weleens voor, maar ze zijn niet het enige. Koenen schreef er soms zelf over, bijvoorbeeld in een column met de veelzeggende titel *Schrijftaal* (NRC, 25 november 2000). Ze vergelijkt leren schrijven met het leren van een vreemde taal:

Losjesweg kleine woordspelingen rondstrooien gaat een auteur zelden makkelijk af. Het lijkt wel of wat er moeilijk is aan het leren beheersen van een andere dan je moedertaal, ook moeilijk is als je probeert iets meer te schrijven dan alleen standaardbriefjes met standaardtekst. Juist dingen als je woordkeus en zinsbouw afwisselen (dat moet op papier veel harder dan in het gesproken dagelijks leven), een opvallende wending geven, een dubbele bodem leggen, geestig zijn, kosten tijd en denkwerk.

De alinea demonstreert zelf wat ze bedoelt, al staan er voor zover ik kan zien geen woordspelingen in, zelfs geen kleine. Een korte zin wordt gevolgd door twee heel lange. De woordkeus is levendig ('rondstrooien', 'standaardbriefjes met standaardinhoud', 'hard moeten'). Toch heeft Wikipedia wel gelijk waar het gaat over het spreektalige. In de alinea die volgt op de bovenstaande schrijft Koenen 'Toen ik ooit de Amsterdamse cursus wetenschapscorrespondentie volgde dacht ik wel aldoor: pfoeh, dat is veel te veel, dat kan ik nooit allemaal onthouden, laat staan tegelijk toepassen.' Dat *pfoeh* is vintage Koenen, overigens niet alleen omdat het 'spreektaal' zou zijn, maar ook omdat het zo persoonlijk is. Koenen schreef graag over mensen, maar was ook zelf in haar geschriften duidelijk een mens.

Mensen en hun individuele verhalen waren altijd een belangrijk onderwerp voor haar. Een paar individuen komen regelmatig terug in haar werk. Rolandt Tweehuysen bijvoorbeeld, de man die een leven wijdde

jaarboek20-21.indd 122 23-5-2022 08:44:52

aan een eigen land, Spokanië, met een eigen taal, het Spokaans. Of Reinhold Aman, de Amerikaanse verzamelaar van vloeken, scheldwoorden en blasfemie van over de hele wereld. Nergens werd hij zo bekend als in Nederland – dankzij Koenen. Toen Aman een paar jaar geleden overleed, heeft Koenen nog hemel en aarde bewogen om zijn erfenis – al die tijdschriften en boeken en papieren in heel veel talen – ergens onder te brengen bij een volkskundige instelling. Binnen een paar dagen bleek Amans zus tot Koenens grote ergernis alles aan de vuilnismens te hebben meegegeven. Haar *In memoriam Reinhold Aman* is het laatste stuk dat ze opnam in haar digitale archief.

Mensen centraal stellen is een handige journalistieke techniek: het meest abstracte onderwerp wordt aanvaardbaarder als het getoond wordt door een mens. Ook *Liesbeths Onaffe* richtte zich op personen. Genie bijvoorbeeld, het Amerikaanse meisje dat begin jaren '70 'na 13 jaar opsluiting in stilte en mishandeling' ineens taal moest leren. Of de Londense Christopher, 'man in Londen die meer dan 20 talen spreekt maar letterlijk te achterlijk is om zijn veters te strikken.' Beiden zijn bekende casussen in de taalwetenschappelijke literatuur, maar Koenen schreef er ongekend meeslepende verhalen over.

Vooral eind jaren negentig begaf ze zich ook in het opiniërende genre. Midden jaren negentig streed ze, samen met Rik Smits, tegen de nieuwe spellingregels die op dat moment door de politiek werden geïntroduceerd. Ook samen met Smits ijverde ze later een aantal jaar voor de rechten van freelancers die steeds meer in de mangel waren geraakt van de concerns die het krantenbedrijf begonnen te beheersen. Nóg een onderwerp waarvoor Koenen zich decennia lang heeft ingezet was de invoering van taalkunde op de middelbare school. Het pleidooi dat ze erover in 1996 schreef kreeg een prominente plek op haar eigen, inmiddels door haar broer onderhouden, website www.liesbethkoenen.nl

Het succesvolst was ze misschien in de strijd voor de gebarentaal. Ze schreef er zelf samen met Tony Bloem, Ruud Janssen en Albert van de Ven een boek over: *Gebarentaal. De taal van doven in Nederland* (1993). Toen in 1997 een commissie van deskundigen onder voorzitterschap van de Amsterdamse hoogleraar Ann Baker de Nederlandse regering adviseerde om de taal officiële erkenning te geven, sprak Koenen haar enthousiaste steun uit. In de decennia erna gebeurde er frustrerend weinig, maar Koenen bleef haar steun openlijk uitspreken. In 2020, vlak voor haar dood, werd bekend dat de erkenning er toch zou komen.

jaarboek20-21.indd 123 23-5-2022 08:44:52

Maar verder heeft het allemaal niet mogen baten. De vermaledijde spelling kwam er toch en echte maatschappelijke reuring ontstond er zelfs pas bij de volgende (veel kleinere) spellinghervorming van 2005. De taalwetenschap wordt nog steeds hooguit op een enkele middelbare school gedoceerd, door docenten die daar zelf dan ruimte voor moeten maken. In de strijd voor de rechten van freelancers hadden Koenen en Smits aanvankelijk succes: ze richtten samen met anderen de *Freelancers Associatie* (FLA) op die de uitgeverij PCM op de knieën leek te kunnen te dwingen, maar uiteindelijk in ruzie uiteenviel. In 2021 publiceerde Smits een uitgebreide herinnering aan deze episode in *Hollands Maandblad*. Zo slecht was de afloop van de FLA, schrijft Smits daar, dat Koenen 'nooit meer iets over de hele kwestie heeft willen zeggen of horen.'

Ze is wel haar hele leven freelancer gebleven en het is niet helemaal duidelijk dat dit tot haar eigen plezier was. Series die ze opbouwde werden door redacties soms grillig afgesloten zodat ze op zoek moest naar een nieuw onderkomen. Ze deed dat dan weer wel met verve. De columns die ze tussen 2014 en 2018 voor *De Telegraaf* schreef onder de titel *Taal!* zouden volgens mij zo kunnen worden opgenomen in een lesmethode taalwetenschap voor de middelbare school. Ze verzamelde de beste stukjes in het boekje *Wat je zegt, gaat vanzelf*.

Schrijven was misschien niet eens haar favoriete vorm van taalgebruik. Het gesprek hoorde daar zeker ook bij. In een interview met Jan Haasbroek voor de VPRO in 1994 vertelde ze dat ze soms wel acht uur lang aan de telefoon zat met een vriendin. Er zijn geen redenen om te denken dat dit significant anders werd in de loop der jaren. Het interview maakte uiteindelijk vermoedelijk ook het grootste deel van haar oeuvre uit: in haar werk voor het tijdschrift *Akademie Nieuws* van de KNAW, in haar rubriek *Deze week spreekt* in NRC, en voor tal van andere bladen. Ook haar waarschijnlijk best verkochte werk, *Het vermogen te verlangen (9 letters)* bevatte interviews, over taal (de titel is een cryptische verwijzing naar 'taalkunde'). In de jaren negentig maakte ze een enkel uitstapje naar radio en tv; het is heel erg jammer dat er op die media weinig ruimte was voor de diepgang en de ironische toon waar Koenen voor stond.

Haar niet-taalkundige werk in de wetenschapscommunicatie is sowieso een beetje een onderschat deel van haar oeuvre. Het verscheen nooit in boeken; de vele interviews en recensies die ze schreef voor kranten zijn vaak nog wel terug te vinden via de elektronische archieven van kranten, maar *Akademie Nieuws* is vooralsnog alleen in papieren archieven te vin-

jaarboek20-21.indd 124 23-5-2022 08:44:52

den. Veel stukken zijn ook nogal tijdgebonden, omdat ze gaan over een lezing die een geleerde net gegeven heeft, of een prijs die ze net heeft gewonnen. Op haar website archiveerde ze een stuk of zeventig artikelen die ze vermoedelijk zelf het belangrijkst vond. Daar staan nog steeds heel aardige vraaggesprekken bij, zoals met biermagnaat Freddy Heineken die in 1989 naast de al bestaande naar zijn vader genoemde H.P. Heinekenprijs een Alfred Heinekenprijs voor geneeskunde instelde: 'Ik vind het belangrijk dat de twee Heinekenprijzen uit elkaar gehouden worden, ook al heb ik toevallig dezelfde naam als mijn vader. Dat komt tenslotte wel meer voor.'

Die grote vaardigheid in het interviewen wist Koenen ook over te brengen als docent. Ik heb zelf een keer een workshop van haar mogen meemaken, rond het jaar 2015. Ze was ingehuurd om de taalwetenschappers die werkten aan de grote wetenschappelijke grammatica van het Nederlands, het *Taalportaal*, publieksgerichter te laten denken en schrijven. Terwijl ze aan een uitleg daarover bezig was kwam ineens een man met een microfoon binnen en samen begonnen ze de aanwezigen te interviewen over hun werk. Hoewel ik op dat moment zelf al een paar decennia bijkluste in de wetenschapscommunicatie, heb ik nooit zoveel over dat vak geleerd als op die middag. Zoals dat je altijd moet zien te voorkomen dat je publiek het gevoel krijgt een lesje bij te wonen. Op haar website schrijft ze dat ze 'hartstochtelijk' gelooft 'dat iedereen graag meer snapt van de wereld, en dus over wetenschap wil horen, maar dat niemand zin heeft in huiswerk.' Dus moet een goede wetenschapscommunicator zelf het huiswerk doen en de boodschap vervolgens verstoppen in een aantrekkelijk verhaal. Een verhaal over mensen. Over individuen.

MARC VAN OOSTENDORP
(met dank aan Marc Koenen)

jaarboek20-21.indd 125 23-5-2022 08:44:52

FRITS NIESSEN

Raamsdonk 16 september 1936 – Raamsdonksveer 23 oktober 2020

Foto: Johan van Gurp, Breda

Op de rouwkaart werd Frits Niessen in zijn eigen sobere stijl treffend gekarakteriseerd met drie kernachtige woorden: leraar, redacteur en bestuurder. Hij was onderwijzer en leraar, hij was volksvertegenwoordiger en hij was bestuurslid van tal van culturele organisaties. Daarnaast was een belangrijk en constant element in zijn leven, bijna zestig jaar lang, het redacteurschap van het Vlaams-Nederlandse culturele tijdschrift *Ons Erfdeel* en verwante uitgaven.

Godefridus Adrianus Quirinus Niessen werd in 1936 in het Brabantse Raamsdonk geboren in een katholiek middenstandsgezin. Zijn vader was kolenhandelaar, zijn moeder had een eigen manufacturenzaak. Het gezin kende tragedies.[1] Een oudere broer was overleden, toen deze drie maanden oud was. Zijn vader stierf toen Frits drie jaar was, terwijl zijn moeder zwanger was van Frits' zusje. De moeder behield haar manufacturenzaak, maar zette ook de kolenhandel nog enige tijd voort. Dat deed ze ook met het oog op de toekomst van haar zoon, maar deze zou een geheel andere weg inslaan.

Frits Niessen was erg gehecht aan zijn geboortestreek – het dorp Raamsdonk en het naburige Raamsdonksveer in westelijk Noord-Bra-

jaarboek20-21.indd 126 23-5-2022 08:44:52

bant –, hij zou er zijn hele leven blijven wonen. Ook als kamerlid was de binding met het Brabantse gewest voor hem van grote betekenis. Bovendien lag zijn woonplaats gunstig voor zijn veelvuldige contacten met Vlaanderen.

Na de mulo ging Frits Niessen naar de katholieke kweekschool voor onderwijzers 'St. Gerardus Majella' in het nabijgelegen Dongen. Daarna werd hij onderwijzer, in Raamsdonksveer, van 1957-1963. Naast deze baan volgde hij een opleiding MO-Nederlands aan de Katholieke Leergangen in Tilburg. Nadat hij die had voltooid, werd hij leraar Nederlands op dezelfde kweekschool, later pedagogische academie, waar hij zelf tot onderwijzer was opgeleid. Hier werkte hij zeventien jaar in de periode 1963-1980. 'Hij doceerde Nederlands op een gedreven en bezielende manier. Hij leerde ons Wolkers kennen, Carmiggelt, W.F. Hermans, Ivo Michiels en we moesten zelf lezen', schreef oud-leerling Jan de Jong enkele decennia later op zijn website.[2] Favoriete auteurs van Frits Niessen waren verder Multatuli, Van Ostayen en Du Perron. Tijdens de eerste les nam 'de eminente literatuurkenner' zijn leerlingen mee naar de openbare bibliotheek in het dorp om ze daar wegwijs te maken in de aanwezige Nederlandse literatuur.[3] En er waren leerlingen die vertelden door zijn enthousiaste manier van lesgeven zelf ook leraar Nederlands te zijn geworden.

Frits Niessen hechtte aan traditie en vriendschap. In oktober 1962 richtte hij samen met acht onderwijzers en leraren, afkomstig uit Raamsdonk-dorp, de Raamsdonkse Onderwijzers en Leraren Liga op. De ROLL kwam jaarlijks bijeen; om de vijf jaar sloten ook 'de mèskes' aan bij het diner. En steeds was er een jaarrede van Frits. De laatste jaren voor zijn overlijden was het gezelschap door het wegvallen van enkele leden wel wat uitgedund, maar het was nog steeds actief. In 2022 zal het 60-jarig bestaan gevierd worden.

Al in zijn jeugdjaren in Raamsdonk toonde Frits Niessen zijn liefde voor taal en literatuur. Als jongen van zestien was hij graag bereid om op zondag na de hoogmis de zorg op zich te nemen voor het uitlenen van boeken uit de parochiebibliotheek. Het stelde hem ook in de gelegenheid zelf bijna alle daar aanwezige boeken te lezen. Daarna bleef hij zich jarenlang met het plaatselijke bibliotheekwerk bezighouden. Hij richtte in de gemeente Raamsdonk een bibliotheek op en vervolgens was hij meer dan dertig jaar voorzitter van de bibliotheken in Raamsdonk en Raamsdonksveer. In de dorpsgemeenschap van Raamsdonk was hij een geziene figuur,

jaarboek20-21.indd 127 23-5-2022 08:44:52

niet alleen door zijn werk voor de bibliotheek, maar ook door zijn activiteiten voor een Ontmoetingscentrum. Verder was hij actief in de plaatselijke politiek. In de jaren zeventig was hij ook lid van het bestuur van de regionale Stichting Vormingswerk voor Jonge Volwassenen en lid van het schoolbestuur in Raamsdonk.

In het jaar 1957, toen Frits Niessen als onderwijzer begon, had hij in Hulst op een bijeenkomst over Frans-Vlaanderen een voor hem belangrijke ontmoeting met de twintigjarige Vlaamse onderwijzer Jozef Deleu. Deze maakte hem enthousiast om te gaan meewerken aan het zojuist door hem opgerichte culturele tijdschrift *Ons Erfdeel*.[4] Met dat tijdschrift ging Deleu zich vanuit het West-Vlaamse dorp Rekkem richten op de bevordering van de Nederlandse taal en cultuur. Frits Niessen schreef vervolgens met enkele anderen voor het blad een artikel met de titel 'Noordnederlandse jongeren treden aan'. In het artikel verbonden deze twintigers zich ertoe om zich 'vol enthousiasme aan deze belangrijke zaak te wijden'. Met deze zaak werd het doel van het blad bedoeld en dat lag volgens de ondertekenaars in 'de bevordering van de samenwerking tussen alle Nederlandssprekenden'.

Sindsdien is Frits Niessen altijd betrokken gebleven bij het blad en bij de in 1970 opgerichte culturele instelling Stichting Ons Erfdeel. Eerst maakte hij deel uit van de redactie, naderhand – september 1968 – trad hij toe tot de kernredactie. Sinds 1977 was hij adjunct-hoofdredacteur, niet alleen van *Ons Erfdeel*, maar ook van het Franstalige zusterblad *Septentrion*, *revue de culture néerlandaise*, en van het tweetalige jaarboek *De Franse Nederlanden – Les Pays Bas Français* dat speciaal op Frans Vlaanderen gericht was. Later kwam er nog het Engelstalige jaarboek *The Low Countries. Arts and Society in Flanders and the Netherlands* bij. Er waren weldra tal van andere uitgaven. Zo zou een brochure over het ontstaan van het Nederlands in de loop van de tijd in negentien talen verschijnen.

Frits Niessen was de tweede man, naast Jozef Deleu, de zeer gedreven oprichter, die als hoofdredacteur van de bladen fungeerde. Gedurende decennia zouden Deleu en Niessen een sterk duo vormen. Er bestond een zeer intensieve samenwerking tussen beiden. Ook voor de vele andere publicaties van de Stichting was Niessen medeverantwoordelijk. In de eerste decennia van zijn redacteurschap schreef hij vele bijdragen in de tijdschriften van de Stichting, waaronder signaleringen en besprekingen van boeken, theaterstukken en culturele evenementen. Ook elders en

jaarboek20-21.indd 128 23-5-2022 08:44:52

met name in het Brabantse dagblad *De Stem* publiceerde hij in deze tijd veel informatieve artikelen over literatuur, cultuurpolitiek, Vlaanderen en de Vlaamse Beweging.

Geleidelijk aan verlegde Frits Niessen zijn activiteit van het schrijven naar het redigeren bij *Ons Erfdeel*. Hij speelde een zeer actieve rol bij redactievergaderingen en kwam steeds met vele suggesties die zijn brede culturele en maatschappelijke belangstelling toonden. Gedurende bijna zestig jaar was hij betrokken bij alle belangrijke beslissingen die in de Stichting werden genomen. Hij maakte de ontwikkelingen niet alleen mee, maar heeft ze ook sterk beïnvloed. Ontelbare keren reisde hij naar het Belgische Rekkem, waar *Ons Erfdeel* nog steeds is gevestigd. In 1982 kreeg hij voor het redacteurschap bij *Ons Erfdeel* een hoge Belgische onderscheiding, officier in de Kroonorde van België.

Zijn betrokkenheid bij taal, literatuur en cultuur combineerde Frits Niessen met een sterke politieke belangstelling. Politiek actief werd hij aan het eind van de jaren vijftig. Aanvankelijk was hij lid van de Katholieke Volkspartij (KVP). Hij was bestuurslid en voorzitter van de afdeling Raamsdonk. In oktober 1966 viel het centrumlinkse kabinet-Cals als gevolg van een kritische motie van de KVP-fractievoorzitter Norbert Schmelzer. Daardoor ontstond onrust in de christendemocratische gelederen. Frits Niessen bedankte na de 'Nacht van Schmelzer' voor de KVP en trad toe tot de Partij van de Arbeid (PVDA). Hij was voorzitter van de afdeling Dongemond, vice-voorzitter van het gewest Noord-Brabant-West en lid van de landelijke partijraad van de PVDA.

In deze tijd leerde hij Willemien van Veghel kennen, die in de periode 1974-1978 raadslid was voor de politieke groepering Jongerenappèl in de gemeente Raamsdonk. Ze was maatschappelijk werkster en bestuurlijk actief. Ze trouwden in december 1978. Willemien deelde zijn belangstelling voor politiek en cultuur en vormde een belangrijke steun bij zijn talloze activiteiten.

Na de landelijke verkiezingen in 1977 trad Frits Niessen op 6 oktober toe tot de Tweede Kamer. Aangezien de afloop van de kabinetsformatie zeer onzeker was, bleef hij zijn kamerlidmaatschap met zijn leraarsbaan in Dongen combineren. 'Ik werkte gewoon als leraar in Dongen, na afloop van school tufte ik in mijn autootje naar Den Haag voor de fractievergaderingen.'[5] Toen ondanks de grote overwinning van de PVDA door het akkoord van Van Agt en Wiegel een CDA-VVD-kabinet werd gevormd,

jaarboek20-21.indd 129 23-5-2022 08:44:52

maakte Niessen samen met enkele anderen na drie maanden plaats voor de voormalige PVDA-ministers die in de Kamer zitting namen. Pas eind augustus 1980 keerde hij terug in de Kamer, nadat Jan Pronk een functie bij de VN-ontwikkelingsorganisatie Unctad had aanvaard.

Frits Niessen zou veertien jaar in de Kamer blijven tot 17 mei 1994. In de politiek stond hij bekend om zijn inhoudelijke benadering. Het ging hem vooral om de zaak, niet om de personen. Hij zocht geen publiciteit en was een consciëntieus kamerlid. Zo vertelde zijn vriend en fractiegenoot Dick de Cloe dat hij van Frits Niessen had geleerd om voorafgaande aan een debat ook de tweede termijn alvast voor te bereiden. Al trad hij weinig op de voorgrond als kamerlid, toch was hij zeer invloedrijk en gezaghebbend, ook door zijn vele contacten in het culturele en maatschappelijke veld.

Frits Niessen was in het bijzonder op Brabant gericht; legendarisch was het 'Breed Brabants Trein Beraad'. Hij reisde jarenlang samen met drie andere Brabantse kamerleden Dick de Cloe, Frits Castricum en Broos van Erp in de trein naar Den Haag. Ze wisselden dagbladen uit en bij een kop koffie spraken ze over landelijk, maar vooral regionaal nieuws.

Zijn beleidsterreinen waren binnenlands bestuur, onderwijs en cultuur. Op het beleidsterrein binnenlands bestuur voerde hij het woord in de Kamer over enkele gemeentelijke herindelingen en een nieuwe Provinciewet. Hij was fractiecoördinator bij burgemeestersbenoemingen en hij effende voor vele PVDA-burgemeesters het pad voor een benoeming in het tot dan overwegend katholieke Zuiden waar de KVP vanouds een zeer sterke positie innam. Tegelijkertijd maakte hij zich sterk voor een grotere invloed van de gemeenteraad bij burgemeestersbenoemingen. In dat opzicht had ook zijn optreden in 1988 in het debat over de benoeming van de gewezen minister Gerrit Brokx invloed. Deze oud-minister kwam in het geheel niet voor op de lijst van kandidaten, opgesteld door de vertrouwenscommissie van de gemeenteraad van Tilburg, maar hij werd niettemin door het kabinet geparachuteerd in de functie. Minister-president Lubbers moest in het debat met Niessen erkennen, dat de procedure onjuist was geweest.

In de Kamer hield Niessen zich verder bezig met onderwijs, in het bijzonder met de herstructurering van het hoger beroepsonderwijs en de pedagogische opleidingen. Gezien zijn erudiete belangstelling voor taal en literatuur was het vanzelfsprekend dat in de PVDA-fractie ook de cultuurportefeuille aan hem werd toevertrouwd. Van belang was zijn bemoeienis

jaarboek20-21.indd 130 23-5-2022 08:44:52

met de veel aandachttrekkende reorganisatie van het orkestenbestel.

Bekend werd hij door zijn scherpe interpellatie van de CDA-minister Elco Brinkman in febuari 1985, nadat deze had geweigerd om de voordracht van de jury te aanvaarden en de P.C. Hooft-prijs, de staatsprijs voor de letterkunde, uit te reiken aan Hugo Brandt Corstius. Na de weigering volgden vele protestacties tegen het besluit. Als cultuurwoordvoerder van de oppositionele PVDA-fractie interpelleerde Frits Niessen de minister over de kwestie. Met een stapel van wel vijftien boeken van Brandt Corstius besteeg Niessen het spreekgestoelte van de Tweede Kamer. Hij betoogde dat 'het praktijk diende te zijn dat de minister het oordeel van een onafhankelijke jury volgt, wij zeggen dat op basis van een lange, liberale traditie in dit land waarin de overheid niet als beoordelaar van kunst optreedt'. De minister antwoordde dat in het bijzondere geval van een staatsprijs de overheid ook mocht oordelen over 'staatkundig-ethische' aspecten. Hij achtte het toekennen van een staatsprijs aan Brandt Corstius onjuist, omdat de schrijver 'stelselmatig sarrend en schofferend de grenzen van het fatsoen in ruime mate overschrijdt'.

Niessen repliceerde dat mensen die zich beledigd voelden naar de rechter konden stappen. Dat was niet gebeurd en het was voor hem 'onaanvaardbaar' dat de heer Brinkman nu 'als een soort hulprechter' ging optreden. Hoewel zijn motie om de prijs alsnog aan Brandt Corstius toe te kennen, werd verworpen, kwam er door deze affaire wel een eind aan de P.C. Hoofprijs als staatsprijs en werd de prijs daarna ondergebracht bij een zelfstandige stichting. In 1987 werd de prijs voor het eerst in zijn nieuwe vorm toegekend en wel aan Hugo Brandt Corstius.

Niessen had in 1986 veel kritiek op de eerste cultuurnota van minister Brinkman. Hij betoogde dat de minister vanuit het verkeerde uitgangspunt dat de kunstenaar met de rug naar het publiek stond tot een even verkeerde conclusie kwam, namelijk het invoeren van een soort culturele markteconomie.[6]

Samen met fractiegenoot Den Uyl keerde Niessen zich in 1987 in schriftelijke vragen aan minister Brinkman tegen het voornemen van de gemeente Hilversum om het schilderij 'Compositie met twee lijnen' van Piet Mondriaan aan de hoogstbiedende te verkopen. Het zag er naar uit dat het schilderij naar het buitenland zou verdwijnen. Het uiteindelijke resultaat was dat het schilderij voor 2,5 miljoen gulden in het bezit kwam van het Stedelijk Museum in Amsterdam, dat het kunstwerk al jarenlang in bruikleen had gehad. In 1989 verzette hij zich met succes tegen een

jaarboek20-21.indd 131 23-5-2022 08:44:52

poging om het Institut Néerlandais in Parijs, dat was gericht op de bevordering van de Nederlandse cultuur, te sluiten.[7]

Bij zijn belangstelling voor de Vlaams-Nederlandse verhoudingen sloot aan dat Niessen jarenlang deel uitmaakte van de Interparlementaire Commissie (IPC) van de Nederlandse Taalunie; hij was er ook enige tijd voorzitter van. Deze kennis- en beleidsorganisatie voor de Nederlandse taal werd in 1980 opgericht door de Nederlandse en Belgische overheden.

Nog in een ander opzicht bleek zijn liefde voor taal en literatuur. Samen met zijn fractiegenoot Eric Jurgens voerde hij in 1990 een nieuwe traditie in: er kwam voortaan een gedicht over politiek en maatschappij op de achterzijde van de 'Vrijdagbrief', de weekagenda van de PvdA-fractie. Later stelden Niessen en Jurgens een bloemlezing samen van honderd verzen, getiteld *De heren van Den Haag zijn onderweg*, een titel ontleend aan een gedicht van Gerrit Achterberg. De SDU maakte er een mooi boekje van[8], dat op een bijzondere bijeenkomst werd aangeboden aan de voorzitters van de vijf grootste fracties. Bolkestein, Brinkman, Lankhorst, Van Mierlo en Wöltgens droegen bij deze gelegenheid elk een of meer zelfgekozen gedichten voor. Bij de presentatie van het boekje nodigde Niessen zijn collega-kamerleden uit voortaan naar hartenlust uit de bloemlezing te citeren.

In 1994 stelde Frits Niessen zich niet meer beschikbaar als kamerlid, omdat hij in zijn eigen woorden 'zichzelf begon te herhalen'. Aangezien hij zich in de Kamer sterk had gemaakt voor nieuwe criteria bij koninklijke onderscheidingen, weigerde hij bij zijn afscheid als volksvertegenwoordiger – discreet weliswaar – de onderscheiding die hem volgens een automatisme zou zijn toegekend.

Na het kamerlidmaatschap voelde hij zich vrij om tal van bestuurlijke culturele functies op te pakken. Hij werd voorzitter van Het Zuidelijk Toneel in Eindhoven, een groot Nederlands theatergezelschap. Hij vervulde nog tal van andere bestuursfuncties in de culturele sfeer, zoals bestuurslid van het Nederlands Instituut voor Animatiefilm in Tilburg, van Introdans in Arnhem, van het Fonds Kunst en Educatie in Den Haag, van het Vlaams cultuurhuis De Brakke Grond in Amsterdam. Hij was lid van het Vlaams Fonds voor de Letteren in Antwerpen en van de Programmaraad van de Stichting Radio Nederland Wereldomroep.

Van 1996 tot en met 2002 had hij zitting in het bestuur van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds, nu het Nederlands Lette-

jaarboek20-21.indd 132 23-5-2022 08:44:52

renfonds, in Amsterdam. Zijn betrokkenheid bij de literatuur blijkt onder meer uit het feit dat hij op eigen initiatief een bibliografie maakte van Nederlandse gedichten in Engelse vertaling, die nog steeds door de medewerkers van het Letterenfonds wordt geraadpleegd.[9]

Dat hij een groot liefhebber was van poëzie blijkt hieruit dat in zijn huis in de gezamenlijke werkkamer van het echtpaar één wand volledig gevuld was met poëziebundels. Frits en Willemien brachten samen vele uren door in deze werkkamer, ieder bezig met eigen activiteiten.

Ook muziek had zijn grote belangstelling. Frits bezocht graag samen met Willemien concerten en hij schafte regelmatig cd's aan met voor hem nieuwe muziek-uitvoeringen. Met plezier keek hij terug op zijn medewerking in de jaren negentig aan een uitzending van *Een goedemorgen, met...*, van Aukelien van Hoytema, waarin bekende Nederlanders gedurende twee uren hun favoriete klassieke muziek presenteerden. Ook bezocht hij met Willemien vaak tentoonstellingen en toneel- en balletvoorstellingen. Een andere kant was dat Frits graag tennis- en schaatswedstrijden op de televisie volgde. Dat was een actieve bezigheid, waarbij hij op lijsten tijden en scores bijhield.

Bestuurlijk was hij niet alleen op landelijk niveau actief, maar hadden ook regionale en plaatselijke aangelegenheden zijn aandacht. Tijdens het kamerlidmaatschap was Niessen voorzitter gebleven van de Raamsdonkse bibliotheken. In 1998 nam hij na een dertigjarig voorzitterschap afscheid, toen de bibliotheken fuseerden met die in Geertruidenberg, na de samenvoeging van de beide gemeenten. Ook op provinciaal niveau was hij actief in het Brabantse bibliotheekwezen. Voor al deze activiteiten zou hij in 1991 de legpenning van verdienste van het Nederlands Bibliotheek en Lectuur Centrum ontvangen.

Frits Niessen was voorzitter van de Beeldende Kunstadviescommissie van de gemeente Geertruidenberg, vanaf 2001. Onder zijn leiding verschenen vele kunstwerken in de openbare ruimte. Een bijzondere plaats nam het voorzitterschap in van de Stichting Lambertuskerk in zijn geboortedorp Raamsdonk, in de periode 1997/1998 t/m 2009. Hij was in het begin van deze eeuw als voorzitter van de stichting de drijvende kracht achter een grote restauratie van de kerk. Zijn inspirerende leiding en zijn grote netwerk waren doorslaggevend voor het slagen van deze operatie. Het gebouw heeft nu een belangrijke multi-culturele functie.

Hij droeg er ook nog aan bij dat er een boek over de duizend jaar

jaarboek20-21.indd 133 23-5-2022 08:44:52

geschiedenis van de Lambertuskerk en het dorp Raamsdonk tot stand kwam.[10] Zo ging Niessen onder meer zelf in de Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief en andere instellingen op zoek naar geschikte historische afbeeldingen die in het boek ter illustratie werden opgenomen. Bij zijn vertrek als voorzitter in 2009 werd hij tijdens een feestelijke bijeenkomst in de Lambertuskerk benoemd tot Ereburger van de gemeente Geertruidenberg, vanwege zijn verdienste voor het culturele leven in de gemeente en voor de Lambertuskerk in het bijzonder.

Bij dit alles bleef zijn redacteurschap van *Ons Erfdeel* een constante factor. Ook tijdens zijn veeleisende kamerlidmaatschap had Frits Niessen zijn redactionele activiteiten, zelfs als lid van de hoofdredactie, gecontinueerd. Hij bleef alle redactievergaderingen bijwonen die op zaterdag in Rekkem werden gehouden. Na het afscheid als kamerlid kon hij daar nog intensiever mee doorgaan.

Zijn activiteiten voor *Ons Erfdeel* hebben zonder twijfel een belangrijke rol gespeeld bij het toekennen in 1997 aan Frits Niessen van de Visser-Neerlandiaprijs van het Algemeeen Nederlands Verbond voor veertig jaar 'persoonlijke verdienste' op het gebied van de Nederlandse taal en cultuur. Staatssecretaris Aad Nuis noemde hem in zijn laudatio een 'bevlogen regelneef, die het altijd om de zaak en niet om het persoonlijk succes ging'. De staatssecretaris betoogde dat Niessen een brugfunctie tussen Noord en Zuid vervulde: 'Voor een Noorderling ben je een echte Zuiderling, een Brabander. Maar Vlamingen kunnen jouw punctualiteit en vasthoudendheid opvatten als Hollandse drammerigheid. Ik vermoed dat jij beide werelden bewoont en ook in beide wortel hebt geschoten.'

Een brugfunctie tussen Noord en Zuid vervulde Frits Niessen sinds begin 1995 ook als Nederlandse co-voorzitter van de Gemengde Commissie ter uitvoering van het nieuwe Vlaams-Nederlandse Cultureel Verdrag (CVN). Bij zijn afscheid in 2006 werd hem het ereteken van het commandeurschap van de Belgische Kroonorde toegekend, en wel specifiek voor zijn vele en grote verdiensten op het terrein van taal en cultuur in de lage landen, in Nederland en België.

Terugkijkend benadrukte Niessen in 2010 dat Vlaanderen en Nederland weliswaar een taalgemeenschap vormen, maar daarom nog geen cultuurgemeenschap. Het waren niet de overeenkomsten, maar juist de verschillen die voor hem de samenwerking tussen Noord en Zuid aantrekkelijk maakten. Hij was daarin wel ambivalent, gelet op zijn uitspraak: 'Mijn

jaarboek20-21.indd 134 23-5-2022 08:44:52

probleem met de Vlamingen is, dat ik ze begrijp'.[11] Hij memoreerde dat men in de sociaaldemocratische beweging zijn grote belangstelling voor de Vlaams-Nederlandse verhoudingen wel eens wat vreemd had gevonden. Niessen wees er dan op dat in de Vlaamse beweging vanouds ook altijd socialisten hadden geëxcelleerd, zoals Camille Huysmans, een klinkende naam. Hij had er altijd voor gezorgd, dat hij niet in nationalistisch vaarwater terechtkwam. 'We hebben gewoon de taal gemeenschappelijk, niet meer dan dat.'[12] En wat dat betreft, constateerde hij dat er meer evenwicht was gekomen in de wederzijdse waardering en dat er daardoor vooruitgang was geboekt in de samenwerking tussen Noord en Zuid.

Bij *Ons Erfdeel* had hij lange tijd een duo gevormd met Jozef Deleu, maar ook na diens afscheid in 2002 zette Frits Niessen zijn redactionele activiteiten met onverminderd enthousiasme voort onder de opvolger van Deleu, Luc Devoldere. Dat bleef hij doen tot 2016 toen hij tachtig jaar was geworden en op zijn eigen, nuchtere en laconieke manier zonder enige ophef afscheid nam als adjunct-hoofdredacteur. In totaal had hij bijna zestig jaar als redacteur gefunctioneerd. Hij toonde steeds een grote inzet en zijn invloed was navenant. Terwijl hij in de eerste decennia veel had geschreven, concentreerde hij zich later op het redigeren. Er is ooit wel eens uitgerekend dat hij in zijn werk voor *Ons Erfdeel* 11.500 artikelen heeft gelezen, heeft gecorrigeerd voor goed taalgebruik en van inhoudelijk commentaar heeft voorzien. Hij was een generalist en werd bij zijn overlijden door de redactie geschetst als 'de ideale redacteur: open en soms scherp in de discussie en zonder eigen agenda, goed voorbereid en vasthoudend als het moest, meegaand als er uiteindelijk beslist werd. Zijn eigen belang kreeg nooit voorrang op de doelstellingen van de organisatie. Hij was een kritische lezer, niet onder de indruk van vakjargon of modieus intellectueel gewauwel.' [13]

Vanuit zijn woonplaats Raamsdonksveer bleef Niessen ook na zijn kamerlidmaatschap politieke belangstelling tonen. De landelijke politiek volgde hij terdege, maar op enige afstand. Samen met zijn vrouw Willemien fungeerde hij als vraagbaak voor de plaatselijke politiek. Zij waren samen betrokken bij de oprichting van een plaatselijke partij Morgen! in de gemeente Geertruidenberg, een samenwerking van Groen Links en de Partij van de Arbeid. Tot kort voor zijn overlijden bezochten zij de ledenvergaderingen, waar Frits graag een kritische, maar humorvolle inbreng leverde.

jaarboek20-21.indd 135 23-5-2022 08:44:52

Zijn laatste jaren waren moeilijk met een steeds afnemende gezondheid. Lange wandelingen buiten lukten de laatste tijd niet meer, ook fietsen deed hij de laatste 2 à 3 jaar niet meer, maar hij hield zijn conditie enigszins op peil door in huis zijn stappen te maken terwijl hij dan cd's met klassieke muziek afspeelde.

Frits Niessen overleed vrijdag 23 oktober 2020 op 84-jarige leeftijd in Raamsdonksveer. In zijn geliefde Lambertuskerk in zijn geboortedorp Raamsdonk was op zaterdag 31 oktober de afscheidsbijeenkomst, met een helaas door corona beperkt aantal genodigden.

J.K.T. POSTMA

(met dank aan Willemien Niessen-van Veghel en Dick de Cloe)

NOTEN

1. Peter de Waard, 'Frits Niessen (1936-2020): '"Bevlogen regelneef" in politiek en letteren' in: *de Volkskrant*, 22 november 2020.
2. *Website* Jan de Jong, http://www.cubra.nl/jandejong/dagberichten.htm, 27 juni 2011 (bezocht op 3-11-2021).
3. Jan de Jong, 'Over Sam, Frits en Hugo', column in: *BN DeStem*, 22 maart 2008.
4. In 2020 is de naam van het blad gewijzigd in *De Lage Landen*.
5. Marja Klein Obbink, 'Frits Niessen (1936-2020): erudiet Kamerlid met liefde voor de taal', in: *BN DeStem*, 27-10-2020.
6. Toespraak van Staatssecretaris A. Nuis, persbericht, ministerie van OCW, 28-2-1997.
7. Teleurstellend was dat het Institut Néerlandais eind 2013 toch zijn deuren moest sluiten vanwege het stopzetten van de subsidie.
8. *De heren van Den Haag zijn onderweg*, *Een bloemlezing*. Samengesteld door Frits Niessen en Erik Jurgens. Den Haag 1993.
9. Nederlands Letterenfonds, *In memoriam Frits Niessen*, 30 oktober 2020.
10. Ans van Gils-Spee, *De Lambertuskerk en het dorp Raamsdonk. Duizend jaar geschiedenis*. Raamsdonksveer 2004.
11. Piet Piryns en Hubert van Humbeeck, 'Mijn probleem met de Vlamingen is dat ik ze begrijp', interview met Frits Niessen in: *Knack-magazines*, 27 oktober 2010.
12. Johan Vandenbroucke, 'Niet alles mag erin', interview met Frits Niessen, in: *Knack*, 24 januari 1996.
13. Redactie, 'De ideale redacteur: Frits Niessen (1936-2020)', in: *De Lage Landen*, 26-10-2020

jaarboek20-21.indd 136 23-5-2022 08:44:52

ERIC HENK POOL

Paramaribo 15 november 1939 – Amsterdam 1 november 2020

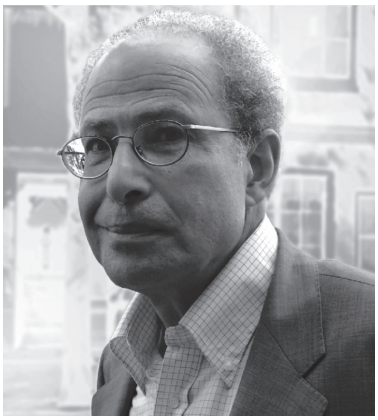

Eric Pool werd in 1939 in Paramaribo (Suriname) geboren als jongste van negen kinderen. Zijn beide ouders waren daar werkzaam in het onderwijs. In 1950 kwam de familie Pool vanuit Suriname naar Nederland en Eric werd in 1952 leerling van het beroemde Barlaeus Gymnasium in Amsterdam, waar hij eerst het bèta, en daarna het alpha diploma behaalde. Vervolgens ging hij in 1959 klassieke talen studeren aan de Universiteit van Amsterdam (UvA). Als leermeesters had hij de hoogleraren J.C. Kamerbeek voor Grieks en A.D. Leeman voor Latijn.

In vroeger tijden werden in de juridische faculteiten in Nederland slechts studenten toegelaten die eindexamen gymnasium hadden behaald. Daaraan werd in 1967 voorzichtig een eind gemaakt: ook zij die voorzien van een einddiploma van de hbs een zogenaamd pro-tentamen Latijn met succes hadden afgelegd mochten met de rechtenstudie beginnen. Juist om voor dat pro-tentamen Latijn enige voorbereiding mogelijk te maken in universitair verband werden in ieder geval aan de UvA enige docenten Latijn aangesteld. Het belangrijkste onderdeel van de juridische propedeuse was immers nog steeds het Romeinse recht! Naast Etty Sijpesteijn-Moen[1] was dat in 1967 Eric Pool. Hij werd toegevoegd aan de wetenschappelijke staf die toen in opbouw was bij de leerstoel

jaarboek20-21.indd 137 23-5-2022 08:44:52

van de nieuwbenoemde hoogleraar Hans Ankum (1930–2019, hoogleraar in het Romeinse recht en zijn geschiedenis aan de UvA van 1965 tot 1995). Een eerste publicatie als bijproduct van zijn onderwijs zag al snel het licht;[2] in een terugblik is dit opstel als het ware de overgang van de klassieken naar het Romeinse recht. Daarna was het geruime tijd stil: hij werkte aan een dissertatie over de *Agamemnon* van Aeschylus' en hij legde intussen het kandidaatsexamen Nederlands recht af, en combineerde dit met werkgroep-onderwijs in het Romeinse recht voor de eerstejaars studenten. Een eerste resultaat van zijn wetenschappelijk werk is een lijvig artikel in *Mnemosyne*. Het was de aanzet voor een proefschrift[3], maar doordat er elders een monografie over hetzelfde thema verscheen zag hij daarvan af. Zijn oorspronkelijke promotoren waren C.J. Ruijgh en J.M. Bremer.

Hij verlegde vanaf dat moment zijn wetenschappelijke belangstelling nog meer naar het Romeinse recht. Ook zijn korte opstel over de betekenis van *videre/videri ne* in de Romeinse rechtsbronnen kan in dat licht worden beschouwd[4]. Eric Pool werd bovendien in toenemende mate belast met de grote eerstejaars hoorcolleges Romeins recht, een gevolg van het steeds groeiende buitenlandse succes van Hans Ankum en zijn daaruit voortvloeiende veelvuldige buitenlandse reizen. In de jaren tachtig hield Hans Ankum een *privatissimum* over de vormen van eigendom in het Romeinse recht. Hierover publiceerde Pool een eerste Romeinsrechtelijk artikel[5]. Dit artikel bevat een belangrijke observatie over de Latijnse grammatica, die het uitgangspunt vormt voor een drietal zeer lange opstellen over de uitdrukking *in bonis esse*. Deze artikelen schreef hij samen met Hans Ankum en Marjolijn Van Gessel en zij werden gepubliceerd in drie afleveringen van de romanistische Abteilung van het *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, zonder twijfel als een van de langste series samenhangende artikelen ooit (360 pp.).[6] In 1995 promoveerde hij, *cum laude*, bij Hans Ankum op een beknopt, maar belangrijk proefschrift.[7] Enige tijd nadien werd hij benoemd tot hoofddocent Romeins Recht (met de titel professor) aan de Vrije Universiteit Brussel. In 2004 ging hij zowel in Amsterdam als in Brussel met emeritaat. Bij zijn afscheid zorgden Zuid-Afrikaanse collegae, bijgestaan door enige Nederlanders, voor een welverdiend 'Festschrift' met 38 bijdragen behalve uit Nederland, België en Duitsland, ook uit Schotland, Servië, de Verenigde Staten, Zuid-Afrika en Zwitserland.[8]

jaarboek20-21.indd 138 23-5-2022 08:44:52

ERIC HENK POOL

Eric Pool was een zeldzaam beminnelijk mens, ondergetekende deelde zeventien jaar een werkkamer met hem: daar werd hard gewerkt, maar ook veelvuldig en uitbundig gelachen. Hij was bovendien een bevlogen docent en een buitengewoon minutieus onderzoeker. Hij belichaamde een combinatie van filologische nauwkeurigheid en een goed ontwikkeld juridisch gevoel.

Over zijn persoonlijk leven zij meegedeeld dat hij in 1976 in een tweede huwelijk trouwde met Frouwke Venhuizen, classica en lerares Oude Talen. Ze kregen twee kinderen en een aantal kleinkinderen.

Hij laat onder meer een zeer substantieel artikel na dat gepubliceerd wordt in de romanistische Abteilung van het *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte* van 2021, en een artikel dat verschijnt in een van de volgende afleveringen van de *Annali dell'Università di Palermo*. *Finis coronat opus*.

LAURENS WINKEL

VOORNAAMSTE GESCHRIFTEN

Aanvullingen op de bibliografie van Eric Pool (zie: *Ex iusta causa traditum*, Rena van den Bergh c.a. (eds.), in: *Fundamina*, *Editio specialis*. Pretoria 2004, XVI-XVII):

17) 'Die *iusta causa* die der Besitzer nennen und dartun muss: Erwerbsgrund (*empti*) oder Besitztitel (*pro emptore*)?', in: *Libellus ad Thomasium Essays ... in Honour of Philip Thomas*, *Fundamina*, editio specialis. Pretoria 2010, pp. 314-334.
18) 'Due questione di diritto ereditario', in: *Studi in onore di Antonino Metro*, V, Milano 2010, pp. 91-133.
19) 'D. 41, 21, 3, 21: Titulierte Besitzarten, Erwerbsgründe und das *unum genus possidendi*', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 81 (2013), pp. 1-33. [opgedragen aan Christoph Krampe]
20) 'Significati diversi di causa in tema di possessio e di usucapio. Interpretazione di qualche testo chiave, Parte I,' in: *Annali del Seminario Giuridico dell' Università di Palermo*, (AUPA) LX (2016), pp. 61-84.
21) 'Significati diversi di causa in tema di possessio e di usucapio. Inter-

jaarboek20-21.indd 139 23-5-2022 08:44:52

pretazione di qualche tesio chiave, Parte II,', in: *Annali del Seminario Giuridico dell' Università di Palermo*, (AUPA) LXI (2017), pp. 95-116.
23) '*Causa* und *Titulus* – Die Qualifikation der Besitzlagen und ein terminologischer Wandel in Ulp. D. 5,3,13,1', *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, *romanistische Abteilung*, 138 (2021), pp. 83-179.
24) 'Significati diversi di causa in tema di possessio e di usucapio. Interpretazione di qualche tesio chiave, Parte III', *Annali del Seminario Giuridico dell' Università di Palermo*, (AUPA) LXVI (2022), xxx–xxx

NOTEN

1. Echtgenote van de Amsterdamse papyroloog P.J. (Piet) Sijpesteijn.
2. E.H. Pool en E.A. Sijpesteijn-Moen, *Legal passages in Latin literature*. Leiden 1970.
3. 'Clytemnestra's first entrance in Aeschylus' *Agamemnon*, Analysis of a controversy', in: *Mnemosysne 36 (*1983), pp. 71–116.
4. '*De minutulis curat philologus*: Was bedeutet *videndum/videamus ne*?', in: *Zeitschrift der Savigny Stiftung für Rechtsgeschichte*, *romanistische Abteilung* (hierna: *SZ*) 100 (1983), pp. 454–457.
5. 'Lateinische Syntax und juristische Begriffsbildung, *in bonis „alicuius" esse* und bonitarisches Eigentum im klassischen römischen Recht', in: *SZ* 102 (1985), pp. 470–481.
6. 'Die verschiedenen Bedeutungen des Ausdrucks *In bonis alicuius esse/in bonis habere*', in: *SZ rom Abt*. 104 (1987), pp. 238–436; II: *SZ* 105 (1988), pp. 334–435; III: *SZ* (1990), pp. 155–215. Ondergetekende vervaardigde bij deze opstellen een bronnenregister.
7. *Een kwestie van titels: 'Causa' van bezit, verjaring en eigendom naar klassiek Romeins recht*. Amsterdam 1995.
8. '*Ex iusta causa traditum*. Essays in honour of Eric Pool', Rena van den Bergh e.a. (eds.), in: *Fundamina*, *Editio specialis*. Pretoria 2004.

jaarboek20-21.indd 140 23-5-2022 08:44:52

PIETER JOZIAS VERKRUIJSSE

Groede 27 januari 1943 – Nieuwkoop 20 februari 2012

Foto Monique Kooimans

Pieter Jozias Verkruijsse, zoon van Zeeland, geboren in het Zeeuws-Vlaamse dorpje Groede (gemeente Sluis), dat hem op zijn website inmiddels als bekende Groedenaar vermeldt, was een rasneerlandicus en vanaf 1981 tot aan zijn overlijden lid van de Maatschappij. Hij heeft zijn sporen niet alleen binnen het vakgebied van de historische Nederlandse letterkunde nagelaten, maar ook op de boekwetenschap in Nederland, meer bijzonder de (analytische) bibliografie en de heuristiek/archivistiek, zijn stempel gezet.

Hij werd geboren als enig kind van J.A. Verkruijsse en M. Verkruijsse-Herrebout die een boerderij in Groede hadden. Jozias was de naam van zijn grootvader van vaderszijde. Na de lagere school, waar net als thuis Zeeuws werd gesproken, bezocht hij het gymnasium in Oostburg, waarna hij in 1961 Nederlandse taal- en letterkunde aan de Universiteit van Amsterdam ging studeren, naar eigen zeggen omdat hij, als dialectspreker, goed Nederlands wilde leren spreken. Hij werd er lid van Unitas, waar hij volgens medestudent en latere collega Herman Pleij 'een opzienbarend optreden van Johnny the Selfkicker op de sociëteit organiseerde om zijn medestudenten met de nieuwste literaire trend kennis te laten maken.'[1]

jaarboek20-21.indd 141 23-5-2022 08:44:52

Verkruijsse zou zijn verdere werkzame leven aan zijn alma mater verbonden blijven waar hij in 1966 begon als kandidaats-assistent. Na een jaar als assistent in 1968-1969, was hij drie jaar wetenschappelijk medewerker (1969-1972), vijf jaar wetenschappelijk medewerker 1e klas (1972-1977), vervolgens acht jaar wetenschappelijk hoofdmedewerker (1977-1985) en tot slot ruim twintig jaar universitair docent (1985–februari 2006) bij de leerstoelgroep Historische Nederlandse Letterkunde. Van september 2002 tot zijn pensioen in januari 2008 was Verkruijsse ook parttime universitair hoofddocent bij de leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde. Bij zijn afscheid van de Universiteit kreeg hij een huldebundel aangeboden (te vinden op https:// issuu.com/bookhistory/docs/Piet201 en https:// issuu.com/bookhistory/docs/Piet202). Per 10 mei 2006 werd hij benoemd tot bibliothecaris a.i. van de Artis Bibliotheek, een van de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, wat hij tot februari 2011 zou blijven.

Het huwelijk met met J.H.T.J. de Feijter, waaruit dochter Elske werd geboren, hield geen stand. Vanaf 1984 werd Gisella Klein (1947-2018) zijn levenspartner.

Documentatie

Tijdens zijn studie werd hij gegrepen door zowel de historische letterkunde, waarbij hij met name Fokke Veenstra (1906-1997) als zijn leermeester beschouwde, als door de (analytische) bibliografie, waarbij W.Gs. Hellinga (1908-1985) zijn grote voorbeeld was. Zijn interesse in de documentaire kant van de neerlandistiek heeft hij vanaf het begin van zijn wetenschappelijke carrière kunnen botvieren. Zijn eerste werkzame jaren was hij – naast het geven van onderwijs en het doen van onderzoek – al heel snel betrokken bij het Documentatiecentrum Nederlandse Letterkunde (DNL) van het Instituut voor Neerlandistiek. Dit door de toenmalige hoogleraar Moderne Letterkunde en Taalbeheersing Garmt Stuiveling (1907-1985) geïnitieerde en geëntameerde centrum was een uitvloeisel van de afspraken die tijdens de in 1963 gehouden Algemene Conferentie der Nederlandse Letteren waren gemaakt om te komen tot de oprichting van een afdeling voor documentaire en bibliografische werkzaamheden aan diverse universiteiten. In Amsterdam zou men zich met name richten op de letterkunde van de renaissance. Stuiveling pakte als eerste de zaak energiek aan met de oprichting van het DNL en de aanstelling van Ernst Braches als eerste hoofd van die afdeling. Vanaf 1973 had Verkruijsse, sa-

jaarboek20-21.indd 142 23-5-2022 08:44:52

men met G.J. van Bork, de leiding. Het zou in 2001 worden opgeheven. Met Gé van Bork deelde hij jarenlang een werkkamer op het P.C. Hoofthuis, een kamer met veel inloop, omdat er, met instemming van de bewoners illegaal gerookt werd. Het werd 'het blauwe hok' genoemd. Zelf ben ik er ook een aantal malen geweest. Hij wees dan altijd op de plank met boeken die te wachten stonden om voor het tijdschrift *Literatuur* gerecenseerd te worden: *Be my guest*. Cees Aarts, een van zijn leerlingen en enkele jaren kandidaats-assistent bij het DNL, herinnert zich: 'Een heerlijk baantje. Mijn bazen, Gé van Bork en Piet Verkruijsse, waren tevens redacteur van het tijdschrift *Literatuur*. Zij verzorgden de rubriek recensies. Zo nu en dan schoven zij mij een boekje toe om te bespreken. Ik ben er nooit in geslaagd een recensie te schrijven, laat staan te publiceren. En die recensie-exemplaren heb ik gehouden.'[2]

Verkruijsse was medeverantwoordelijk voor de *Klapper op het bezit van de afdeling Documentatie Nederlandse Letterkunde* (1974), waarvoor hij het voorwoord schreef. Ook betrok Stuiveling hem bij diens grote project van de monumentale uitgave van *De werken van Gerbrand Adriaensz. Bredero*, dat midden jaren zestig van start was gegaan. Aan het documentaire overzicht van Bredero's leven, samengesteld door Stuiveling – *Memoriaal van Bredero. Documentaire van een dichterleven* (1970) – leverde Verkruijsse een fundamentele bijdrage.[3] Zijn eerste wetenschappelijke bijdrage, verschenen in *Spektator*, betrof een bespreking van de Griane-editie van Fokke Veenstra, die in de reeks *Bredero's Werken* was verschenen. In deze recensie combineerde Verkruijsse al duidelijk zijn voorliefde voor historische letterkunde, analytische bibliografie – de term 'ideal copy' valt al – en teksteditie. Zelf zou hij, samen met Eddy Grootes (1936-2020) en Ella Punt als afsluiting van deze reeks de *Objectieve persoonsbibliografie van G. A. Bredero (1618-1969)* publiceren. Deze verscheen in 1968, het jaar waarin ook de grote Bredero-herdenking plaatsvond.

Samen met G.J. van Bork voerde Verkruijsse de hoofdredactie van *De Nederlandse en Vlaamse auteurs van Middeleeuwen tot heden* (1985). Bij de verschijning ervan was niet iedereen enthousiast. Zo oordeelde J. Huisman in het *Algemeen Dagblad*: 'De oproep van de samenstellers aan de gebruikers van het lexicon om fouten en omissies te melden, zal zonder twijfel een lawine aan briefjes opleveren. Misschien dat een tweede druk dan wat beter oogt. Ook moet de herdruk gebonden worden. Deze paperback – 5 centimeter dik – breekt waar je bij staat.'[4] Als aanvulling op dit naslagwerk pleitte Verkruijsse ook voor een neerlandistisch letterkun-

jaarboek20-21.indd 143 23-5-2022 08:44:52

dig lexicon. Het zou er pas in 2002 van komen toen hij, samen met G.J. van Bork, H. Struik en G.J. Vis (1934-2018), het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* het licht deed zien. In de loop der jaren zou dit lexicon steeds verder worden uitgebreid en uiteindelijk, samen met het *Lexicon van literaire termen* (red. H. van Gorp e.a., 1e dr. 1980, laatste herz. dr. 2007) opgaan in het digitale *Algemeen Letterkundig Lexicon* dat te vinden is in de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (DBNL). Dit *Algemeen Letterkundig Lexicon* werd opgedragen aan Piet Verkruijsse, 'die tot enkele uren voor zijn overlijden op 20 februari 2012 bij het project betrokken was.' Anno 2003, toen de DBNL een enquête hield naar de populariteit van Nederlandstalige literaire werken, constateerde hoofdredacteur René van Stipriaan in *Literatuur*: 'De échte toppers van de dbnl zijn trouwens niet de literaire teksten, maar naslagwerken en andere secundaire literatuur. Het *Letterkundig lexicon voor de neerlandistiek* voert al maanden de lijst aan, gevolgd door het biografische lexicon van Gé van Bork en Piet Verkruijsse.'[5]

Zeeland

Zijn Zeeuwse afkomst heeft hij nooit verloochend en met grote regelmaat zien we hem bezig met aan Zeeland gerelateerde onderwerpen. Zo bezorgde hij, samen met P.J. Meertens (1899-1985), een facsimile-uitgave van de zeventiende-eeuwse Zeeuwse liedbundel *De Zeeuvsche Nachtegael* die in 1982 verscheen, voorzien van een inleiding en indices. Bijgevoegd was tevens een facsimile van *Tafereel van sinne-mal* van de eveneens uit Zeeland afkomstige Adriaen Pietersz. van de Venne. Verkruijsse promoveerde in 1983 op *Mattheus Smallegange, (1624-1710). Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie*. In het voorwoord lezen we dat zijn eerste ontmoetingen met Smallegange zijn voorbereid door de heren B.P. Carrière, indertijd directeur van boekhandel Van Benthem Jutting in Middelburg, en dr. P.J. Meertens: 'Hun enthousiasme voor en diepgaande kennis van Zeeuwse aangelegenheden was voor mij als 'overkanter uit Staats-Vlaanderen' onmisbaar om in het land Bewesten Schelde thuis te raken.' Al eerder had hij over Smallegange geschreven in een boek dat in 1977 verschenen was bij Interbook International bv Schiedam. Daarin had hij tien exemplaren van Smalleganges *Cronyck van Zeeland* druktechnisch met elkaar vergeleken. Het waren duidelijk vingeroefeningen voor zijn dissertatie, waarin hij maar liefst 122 exemplaren van de eerste druk van deze omvangrijke kroniek collationeerde via de

jaarboek20-21.indd 144 23-5-2022 08:44:52

methode van de partiële interne collatie (PIC-methode). Het was, na de *Poetische Werken van Jonker Jan van der Noot* (1975) van Werner Waterschoot, een van eerste descriptieve persoonsbibliografieën in het Nederlandse taalgebied, waarin de analytisch-bibliografische principes van wat de 'Angelsaksische school' wordt genoemd, werden toegepast. Het proefschrift vormde de aanleiding voor een 'Open brief aan Piet Verkruijsse' van de hand van zijn mederedacteur van *Dokumentaal* en mederedactielid van de LTN-reeks Bert van Selm (1945-1991) (zie hierover verderop). Hij vindt het boek 'uitlokkend' en filosofeert uitvoerig over de zin van analytisch-bibliografisch onderzoek en ziet die zin 'alleen en uitsluitend als voorbereiding van een tekstuitgave.'[6] Ondergetekende schreef hierover: 'Hoe boeiend het geheel ook is, het meest belangrijke van dit proefschrift lijkt mij de paragraaf over de resultaten van de gevolgde PIC-methode ten aanzien van Smalleganges werken. En het moet me van het hart: de analytisch-bibliografisch gevonden verschillen tussen de gecollationeerde exemplaren, die *mogelijk* varianten in de tekst zelf kunnen opleveren (= editoriale arbeid), zijn aan de magere kant. Dit kan te wijten zijn aan mijn té hooggespannen verwachtingen – ze doen verder niets ter zake –, maar ook aan óf de keuze van Smalleganges werken als praktijkvoorbeeld óf aan de gehanteerde PIC-methode. Maar zelfs *als* elk gevonden verschil nu zou corresponderen met textuele varianten – en dat is niet bij voorbaat gezegd – zijn ook dan de resultaten niet alleszins teleurstellend te noemen? V. komt bij de meeste werken niet verder dan ten hoogste 8 verschillen.'[7] Ik herinner me een discussie een aantal jaren later over de waarde van al dat analytisch-bibliografische gepeuter in vergelijking tot de brede cultuurhistorische studies. Waren die laatste niet veel waardevoller dan al die analytisch-bibliografische studies? Verkruijsse aarzelde geen moment en verklaarde dat onderzoek naar en kennis van wat er allemaal in het verleden in drukkerijen gebeurde net zo belangrijk waren. Ook dat was cultuurgeschiedenis. Dat naar dat soort studies minder vraag was of dat deze minder belangstelling opleverde, betekende niet dat ze daarom ook minder belangrijk waren. Het sloot aan bij wat hij in de eerste jaargang van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (JNB) zou schrijven en waarin de kroniek van Smallegange wederom een belangrijke rol had. Verkruijsse, die zijn bijdrage 'Kronieken zijn ook boeken' als ondertitel 'De positie van de boekhistoricus in de historische disciplines' meegaf, vatte de dichotomie tussen beide stromingen als volgt samen: 'De Angelsaksische school zou zich te veel bezighouden met de

jaarboek20-21.indd 145 23-5-2022 08:44:52

technische aspecten (wat gebeurt er in een drukkerswerkplaats?) en met het ten koste van veel tijd en energie opsporen van vaak weinig betekenende varianten in exemplaren en drukken. De Frans-Duitse school zou te weinig rekening houden met de produktiefactoren en eigenlijk geen boekgeschiedenis bedrijven, maar meer onder de noemer van cultuur- en ideeëngeschiedenis vallen.' Verkruijsse vervolgt dan met de constatering: 'Het lijkt me dat de wetenschap niet gediend is met diverse soorten boekhistorici die elkaar verketteren. Integratie van de verschillende benaderingen moet mogelijk zijn, en, – hoe contradictoir het ook mag klinken – dat kan wellicht het best door minder de nadruk te leggen op boekgeschiedenis als afzonderlijke discipline.'[8] Hij heeft zijn invalshoek – de systematisch- en analytische bibliografische – zijn hele leven onverstoorbaar en onvermoeibaar volgehouden. Garrelt Verhoeven, toenmalig hoofdconservator Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam, waaronder ook de Artisbibliotheek valt, memoreerde: 'Toen Piet op een congres een warm pleidooi hield voor de grondige analyse van iedere oude druk, reageerde ik met de vraag dat je toch niet álle bomen hoeft te beschrijven om te zien dat het een bos is. Koren op de molen van Piet, die reageerde met de opmerking dat bibliografisch onderzoek duidelijk zal maken dat er heel vreemde bomen in het bos staan.'[9]

De uit Middelburg afkomstige Johan de Brune de Oude mocht zich eveneens in Verkruijsses belangstelling verheugen. In 1988 verscheen *Johan de Brune de Oude 1588-1658. Descriptieve auteursbibliografie* waarin hij met medewerking van studenten Historische Letterkunde van het Instituut voor Neerlandistiek van de Universiteit van Amsterdam de subjectieve bibliografie samenstelde. In hetzelfde jaar vond er in Utrecht een studiedag gewijd aan De Brune plaats. Twee jaar later verschenen de lezingen ervan in druk in *Johan de Brune de Oude (1588-1658), Een Zeeuws literator en staatsman uit de zestiende eeuw* als deel 6 in de serie Werken van het Zeeuwsch Genootschap. Van de redactiecommissie van deze reeks was Verkruijsse lid vanaf 1989, vanaf 1993 tot en met 1998 fungeerde hij als voorzitter en eindredacteur. Het boek werd aangeboden aan de Commissaris van Koningin in Zeeland, C. Boertien. Bij die gelegenheid sprak Verkruijsse de verwachting uit dat een dieper gaande bestudering van de vergeten Zeeuw zal volgen. Voorwaarde was wel dat het werk van De Brune eerst in moderne tekstedities beschikbaar kwam: 'Die tekstedities moeten er komen, dat is duidelijk. De Brune is er in diverse opzichten belangrijk genoeg voor, al zou hij daar zelf wellicht wat Zeeuws-rela-

jaarboek20-21.indd 146 23-5-2022 08:44:53

tiverend over doen...'[10] Zijn eigen bijdrage in de lezingenbundel had als titel 'Vier gangen en twee toetjes – de drukgeschiedenis van *Banket-werk* en andere Brunaeana'. Johan de Brune vinden we ook terug in een korte tekst (met toelichting) van hem over de 'Neerlandsche Taale', gedrukt door De Ammoniet ter gelegenheid van de manifestatie 'Papieren erfgoed' in de Zeeuwse Bibliotheek in 1990. Vijf jaar later werd in dezelfde Zeeuwse Bibliotheek het twintigjarig bestaan van de Stichting Drukwerk in de Marge gevierd, tegelijk met het tienjarig bestaan van de Zeeuwse Bibliotheek. Ze waren aanleiding tot een manifestatie op 6 oktober 1995, waar een tentoonstelling openging onder de titel 'Pastei & hoerenjong'. Verkruijsse hield er de jubileumtoespraak 'Bibliograafwerk in de marge' die in 1996 bij de Eikeldoornpers (Apeldoorn) in een oplage van 55 exemplaren als bibliofiele druk verscheen. Voor al zijn 'Zeeuwse' werk kreeg hij in 1998 de Zilveren legpenning van het Koninklijk Zeeuws Genootschap der Wetenschappen uitgereikt.

Ook aan de uit Brouwershaven afkomstige Jacob Cats heeft Verkruijsse aandacht geschonken. Voor de bundel *Oerteksten. Nationalisme, edities en canonvorming* (2002), onder redactie van Joep Leerssen en Marita Mathijsen, schreef hij over de populariteit van Cats onder de titel '"Bij Cats hoeft men zijne gezigtszenuwen zoo sterk niet te spannen", of: Hoe zit het nu echt met de consumptie van Cats?'.

Met regelmaat publiceerde hij in het tijdschrift *Zeeland* en in *Nehalennia*. Ook werkte hij mee aan het *Woordenboek van Zeeuwse dialecten*.

Nieuwkoop

Nieuwkoop (Z-H), waar hij sinds 1968 woonde, speelde ook een rol in zijn leven. Hij onderhield er onder meer contacten met plaatsgenoot, antiquaar en uitgever Bob de Graaf Bierbrouwer (1927-2011), bij wie zijn proefschrift verscheen en met de in Noorden (vlakbij Nieuwkoop) woonachtige uitgever Bert Post, voor wie hij regelmatig redactionele werkzaamheden verrichtte. Zo voerde hij de eindredactie van onder meer *Tien eeuwen Nieuwkoop. Nieuwkoop, Noorden, De Meije en Woerdense Verlaat tussen 1000 en 2000* (Noorden 2005) van Hendrik Battjes. Onderwijs en onderzoek combineerde hij, toen hij met een werkgroep Amsterdamse studenten Nederlands begin jaren negentig een paar pamfletten over een beruchte zeventiende-eeuwse Nieuwkoopse baljuw Jan van Sevenhoven tot een tekstuitgave omvormde. Als uitgever trad wederom Bert Post op. Het verscheen onder de titel *Dien langen Duyvel van Nieukoop. Twee pam-*

jaarboek20-21.indd 147 23-5-2022 08:44:53

fletten uit 1651 over baljuw Jan van Sevenhoven (1998). Verkruijsse heeft in zijn woonplaats ook enige tijd voor een lokale krant commentaar gegeven op de Nieuwkoopse politiek. Regelmatig kreeg hij thuis bezoek van gemeenteraadsleden die 'verhaal kwamen halen', omdat ze zijn scherpe kijk op en niets of niemand ontziende weergave van de gemeentepolitiek niet konden delen.

Teksteditie

Het editoriale handwerk en het systematisch-bibliografisch onderzoek hebben Verkruijsse zijn hele leven geboeid. Vooral met het oog op goede tekstedities van voor 'leken' moeilijk toegankelijke oudere teksten was het noodzakelijk beide métiers goed te beheersen. Generaties studenten leerde hij niet alleen archiefonderzoek doen, maar hij bracht ze ook de fijne kneepjes van het editeren bij. Zoals hij in het voorwoord van *Dien langen Duyvel van Nieukoop* schreef: 'Om de filologische vaardigheden in de vingers te krijgen, is het vervaardigen van een teksteditie van een tekst uit het verleden uitermate geschikt. De grammaticale, lexicografische, paleografische, analytisch- en systematisch-bibliografische aspecten van de historische letterkunde komen daarbij aan de orde, alsmede het zich rekenschap geven van de inrichting van een editie met de nodige historische achtergrondinformatie en de zakencommentaar.' Volgens Verkruijsse zijn bibliografieën de sleutel tot een onvoorstelbare hoeveelheid kennis. Ewoud Sanders noteerde uit zijn mond: 'Wie de weg weet door het *apparaat*, zoals Verkruijsse dat noemt, krijgt toegang tot het hemelrijk van feiten, een van de zijkamers van het paradijs. Alleen daardoor al zou je bibliografie een opwindende wetenschap kunnen noemen.'[11]

Verkruijsse heeft diverse malen in geschrifte aan de theorievorming over het editeren zijn bijdrage geleverd. In 1973 verscheen in *Spektator* zijn klassiek te noemen artikel 'Over diplomatisch editeren van handschriften en het gebruik daarbij van diacritische tekens'. Hij ging daarin onder meer in discussie met de Huygens-kenner H.M. Hermkens en deed allerlei aanvullende voorstellen die op den duur gemeengoed zijn geworden. Toen Verkruijsse in 1980 in *De nieuwe taalgids* diens uitgave van Huijgens' *Trijntje Cornelis* recenseerde, merkte hij daarover licht onderkoeld onder andere het volgende op: 'Het door Hermkens gekozen systeem van transcriptietekens (Hellinga-Verkruijsse) kan – uiteraard – mijn goedkeuring wegdragen, al moet ik opmerken dat er in combinatie met het tekensysteem nog veel uitleg in woorden aan toegevoegd

jaarboek20-21.indd 148 23-5-2022 08:44:53

wordt. Zo wordt bij vs. 142 genoteerd: "verstont<'>[-h]er (h doorgestreept, apostrof toegevoegd)". Ik moet de eerste wiskundige publikatie nog tegenkomen waarin als uitleg bij "2+2=4" staat "twee plus twee is vier".'[12]

Ondanks zijn regelmatige inspanningen om de teksteditie op de neerlandistische kaart te zetten, verzuchtte hij anno 1993: 'Er heerst een crisis in de teksteditie'. (...) 'Vrijwel alle series op dit gebied zijn opgedoekt en geen uitgever is meer in tekstedities geïnteresseerd. En als er dan eens een prachtige, degelijke, wetenschappelijke teksteditie verschijnt, dan wordt die door niemand gebruikt.'[13]

Om studenten bij hun editoriale werkzaamheden te helpen had hij al vroeg in zijn loopbaan, samen met collega A.J.A.M. Hanou (1941-2011), een syllabus gemaakt onder de titel *Apparaat bij de cursus paleografie en archivistiek voor kandidaten-Renaissance en -18e eeuw* (1972). De syllabus werd met grote regelmaat geactualiseerd en aangevuld. In 1990 verscheen een 4e, geheel herziene druk, die hij samen met kandidaats-assistent Ellen Grabowsky maakte. Zij werkte ook mee aan de in 1999 verschenen editie '*De letter die spreekt, moet zich voor eerst verantwoorden'. Oud schrift, oud archief en oudere letterkunde. Paleografie, manuscriptologie en archivistiek van de 16e-18e eeuw*. Verkruijsse ontdekte al vroeg de mogelijkheden van het digitale medium om studenten in te wijden in de heuristiek. In het begin was het nog een beetje knutselen, maar toen hij eenmaal de vaardigheid in de vingers had, verscheen in 2000 het programma BIZON (BIbliografisch ZOekprogramma Nederlandse letterkunde), gevolgd in 2001 door een HTML-versie van het door C.E.M. Groot en A.K. Boekhorst ontwikkelde GIRAF (General Information Retrieval All Faculties). Twee jaar later stelde hij de cd-rom *Ad Fontes. Nederlands als bronnentaal*, versie 0.3 samen, die de instrumenten beoogde aan te reiken 'waarmee de gedrukte en geschreven bronnen uit het verleden gelocaliseerd, beschreven, gelezen, geïnterpreteerd en geëditeerd kunnen worden, ook in die gebieden (de voormalige koloniën) waar het in het Nederlands overgeleverde bronnenmateriaal bestudeerd wordt voor de eigen geschiedschrijving.' In 2004 volgde BOA, een wegwijzer in de BOekArcheologie. Al dit onderwijsmateriaal werd door Verkruijsse vervaardigd omdat hij ervan overtuigd was dat goed onderzoek begint met gedegen en systematisch-bibliografisch bronnenonderzoek. Het belang van goede tekstedities heeft Verkruijsse dan ook bij meerdere gelegenheden benadrukt. In 2002 schreef hij in het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*:

jaarboek20-21.indd 149 23-5-2022 08:44:53

'Het uitgeven van gedrukte boeken is misschien eindig; het editeren van teksten zal dat nooit zijn.' Het is ook het artikel waarin hij het perspectief van de tekstediteur verlegt van de auteur en zijn werk naar de drukkerswerkplaats waar het werk is ontstaan. De tekstediteur wordt daarmee tot 'boekarcheoloog' omgevormd. Voor elk te editeren werk dient onderzoek gedaan te worden naar de 'drukkers-uitgeverswerkplaats met een op literatuur- en archiefonderzoek en op analytisch-bibliografische analyse gebaseerde biografie van de drukker-uitgever en zijn relaties met leveranciers van materialen, met auteurs, illustratoren, collega's, overheden, mecenassen, boekdistributeurs, kopers en lezers. Van kopijvoorbereiding tot en met druk en herdruk, wellicht tot en met gebonden boek, wordt de gang van zaken geschetst op basis van gegevens die de materiële analyse van het totale fonds heeft opgeleverd.'[14]

Een eigen proeve van een teksteditie had Verkruijsse al in 1982 gegeven in de eerdergenoemde facsimile-editie van de *Zeevsche Nachtegael*. In 2001 verzorgde hij, samen met Ellen Grabowsky, een editie van Arnout Hellemans Hooft, *Een naekt beeldt op een marmore matras seer schoon. Het dagboek van een 'grand tour' (1649-1651)*. Het was wederom het resultaat van de combinatie van onderzoek van en onderwijs aan verschillende jaargangen Amsterdamse studenten historische letterkunde. Hoewel diverse recensenten in de marge wat kanttekeningen plaatsten – er blijft altijd wat te wensen over – spraken ze van 'een prachtige bijdrage aan onze kennis van de zeventiende eeuw', 'een degelijke inleiding' en 'een goed verzorgde uitgave'.

Zijn kennis op het gebied van editietechniek en tekstedities heeft hij, samen met zijn Leidse collega Karel Bostoen (1943-2016), ook ingezet als redacteur van de reeks FELL (Facsimile Edities der Lage Landen), die tussen 1982-1989 verscheen bij de Deventer uitgever Sub Rosa.

Besturen en redacties

Verkruijsse heeft in veel redacties en besturen gezeten. Zo had in 1972 Wim Hendriks (1933-1997) het blad *Dokumentaal. Informatie- en communicatiebulletin voor neerlandici* opgericht. Toen Hendriks na enkele jaren het blad vrijwel in zijn eentje te hebben bestierd, hulp zocht, werd Verkruijsse, net als Hendriks overtuigd van het belang van goede informatieuitwisseling voor neerlandici, de redacteur voor de nieuwsvoorziening vanuit het Amsterdamse Instituut voor Neerlandistiek. Vanaf 1975 tot aan de opheffing van het blad in 1997 – er waren inmiddels andere media

jaarboek20-21.indd 150 23-5-2022 08:44:53

gekomen voor neerlandistische nieuwsvoorziening – was Verkruijsse er redacteur van. Het elektronische tijdschrift voor de neerlandistiek *Neder-L* was zo'n nieuw medium en na het ter ziele gaan van *Dokumentaal* stapte Piet moeiteloos over naar *Neder-L* (sinds 2014 *Neerlandistiek.nl*), waarvan hij tot aan zijn dood redacteur bleef.

Samen met G.J. van Bork was hij vanaf de start van het tijdschrift *Literatuur* (1984-2004) rubrieksredacteur. Er zijn tientallen aankondigingen en 'Nieuwtjes' van zijn hand in verschenen, ondertekend met PJV. We zien deze ondertekening ook verschijnen in het tijdschrift *De boekenwereld*, waar hij vanaf 2004 tot 2011 in de redactie heeft gezeten. Ook voor dat blad schreef hij, naast enkele uitvoerige boekbesprekingen, tientallen korte berichten over nieuw verschenen boekhistorische publicaties en actuele zaken in de wereld van het boek.

Vanaf het begin – eind jaren zestig – was hij betrokken bij de totstandkoming van de *Bibliografie van Nederlandse taal en literatuurwetenschap*, waarvan in 1970 het eerste papieren deel verscheen: 'Hij was er jarenlang redactielid van en vulde dat lidmaatschap in op een kritische, soms zeer kritische wijze. Hij kon met overgave mopperen, maar zijn sarcasme was altijd amusant, en bovendien ingegeven door het belang dat hij hechtte aan een zo hoog mogelijke kwaliteit. Het haalbare vond hij goed, het ideale was nog veel beter'.[15]

Hij was ook een van de initiatiefnemers en redactielid van de reeks *Literaire tijdschriften in Nederland* (LTN), die verscheen onder auspiciën van de Werkgroep voor de Documentatie der Nederlandse letteren. Elk deel bevatte een bibliografische beschrijving van een tijdschrift, een analytische inhoudsopgave en een index. Zelf nam hij het omvangrijke *Critisch Bulletin* (1930-1957) voor zijn rekening, waarvoor twee banden nodig waren (LTN 1-2). Ze verschenen in 1975. Tussen 2000 en 2005 was hij lid van de Adviesraad Gouden Eeuw van de DBNL.

Hij was tevens een van de oprichters en bestuurslid van Stichting Minotaurus Boekwinkel in Amsterdam. Deze boekwinkel, sinds 1988 gevestigd in de Sint Antoniesbreestraat in Amsterdam, was met name gespecialiseerd in bibliofiel en marginaal drukwerk. Nol Sanders was er de drijvende kracht achter. Als deze verhinderd was de winkel te bemannen, sprong Verkruijsse wel eens in en zat hij er als boekverkoper achter de toonbank.

Van 1994 tot en met 1997 maakte hij deel uit van de redactie van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*.

jaarboek20-21.indd 151 23-5-2022 08:44:53

Finest hour

Om meer inzicht te verkrijgen in de aard van de relaties tussen uitgevers, drukkers en schrijvers eind zestiende, begin zeventiende eeuw was Verkruijsse (zie ook hieronder) een project begonnen dat studie wilde maken van het boekhandelsbedrijf van Cornelis Lodewijckszoon vander Plasse (werkzaam van 1612 tot 1642). Hierin speelden drukkers als Nicolaas Biestkens en ook Cornelisz Fransz een rol. Bezig met die laatste traceerde Verkruijsse tijdens zijn digitale onderzoek naar uitgaven van deze Amsterdamse drukker een exemplaar van het vierde deel van *Tragische Historiën* (1612), waar de Vlaamse Bredero-kenner August Keersmaekers (1920-2009) al sinds de jaren zestig van de vorige eeuw naar op zoek was. Zijn *finest hour* beleefde hij ongetwijfeld op 14 oktober 2004 toen hij als resultaat van zijn speurwerk een aantal onbekende gedichten van Bredero wereldkundig kon maken. Een exemplaar van de *Tragische Historien* bleek aanwezig in de stadsbibliotheek van Linköping (Zweden). Door stom toeval eigenlijk: 'Met dank aan de automatisering', verduidelijkt Verkruijsse, 'en een brand in Zweden. In 1996 brandde de stadsbibliotheek van Linkoeping af. Behalve de oude boeken. Omdat ook de catalogi verloren gingen, zond men de boeken naar de Verenigde Staten om ze te laten catalogiseren. Die gegevens zijn meteen aan World Cat gehangen, een digitaal systeem waarin catalogi van bibliotheken over de hele wereld zijn te raadplegen. Ik toets Cornelis Fransz in en ik vind een door hem vervaardigde druk van Tragische Historien. Uit 1612. Ik dacht: dat kan niet waar zijn!'[16]

Een reis naar Linköping om het getraceerde exemplaar met eigen ogen te bekijken leverde drie onbekende gedichten van Bredero op alsmede twintig vertaalde gedichten van J.J. Starter. Diverse dagbladen besteedden uitvoerig aandacht aan zijn vondsten. Zo schreef *Trouw*: 'Piet Verkruijsse voldoet niet aan het romantische beeld van de historisch letterkundige die de hele dag in de bibliotheek met zijn neus in vergeelde boeken snuffelt. Vijfennegentig procent van zijn tijd zit hij achter de computer, lezend, schrijvend en zoekend. Vanuit zijn werkkamer speurt hij in bibliotheekcollecties over de hele wereld. Creatief met trefwoorden en terzake kundig moet je zijn, dan is er nog veel te vinden. Vooral in Oost-Europa, waar veel Nederlandse boeken beland zijn langs 17de-eeuwse handelsroutes. Steeds meer bibliotheken worden digitaal ontsloten en gekoppeld aan grotere zoeksites. Verkruijsse: 'Internet is een uitdijend heelal, compleet met zwarte gaten.' Er zijn letterkundigen die

jaarboek20-21.indd 152 23-5-2022 08:44:53

wandelende encyclopedie of omgevallen boekenkast worden genoemd. Verkruijsse is boven alles een wandelende zoekmachine.'[17]

Analytische bibliografie en boekwetenschap

Ik ken in het Nederlandse taalgebied – op Hellinga na – eigenlijk niemand die zich zoals Verkruijsse zo heeft ingezet voor de principes van de analytische bibliografie, hetzij als hulpwetenschap voor de tekstediteur hetzij als volwaardige wetenschap *an sich*, zoals de Amerikaanse Fredson Bowers voorstond. Begin jaren tachtig initieerde Verkruijsse in het kader van onderwijs aan studenten een onderzoek naar Nederlandse boekverkopers/drukkers eind zestiende-eerste helft zeventiende eeuw, onder meer naar de Amsterdamse drukker Cornelisz. vander Plasse (zie hierboven). Het resulteerde in een mooi artikel in *Literatuur*, dat hij schreef samen met drie van zijn studenten.[18] In 1995 verscheen *ik, hèt boek* bij de margedrukker De Ammoniet. Het betreft een ingenieus en geestig boekje dat zichzelf beschrijft en waarin allerlei begrippen en elementen uit de analytische bibliografie verwerkt zijn: 'Ik, hèt boek wil begrepen worden! Ik ben immers net als een mens: ik heb iets te vertellen, zowel verbaal als non-verbaal. Soms ben ik een open boek, soms kan ik liegen alsof 't gedrukt staat. Ik word nogal eens verkeerd geïnterpreteerd, vooral als de lezer niet op mijn non-verbale gedrag let. Volg dus eerst maar eens een cursus analytisch-bibliografische therapie!'

Zijn analytisch-bibliografische kennis heeft hij ook ingezet bij het vervaardigen, samen met Garrelt Verhoeven, van een descriptieve bibliografie van het *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn*, die in 1996 uitkwam.

In 2003 verscheen zijn Bert van Selm-lezing *Plaatjes kijken* bij De Ammoniet. In november 2011, Verkruijsse was al ziek, rolde nog een tweede druk van de persen van Mostert en Van Onderen (Leiden). In het Groeiboek-project, ook een uitgave van De Ammoniet, verscheen in 2006 zijn bijdrage *Goten en Romeinen: co-existentie of concurrentie?* waarin Verkruijsse een aantal wetenschapsgebieden (bijv. landbouw, sterrenkunde, theologie) en tekstcategorieën (bijv. almanakken, Nederlands toneel, muziekboeken) uit het titelbestand van de *Short Title Catalogue Netherlands* relateert aan de gebruikte lettertypes en formaten. Een exercitie die een antwoord zou moeten geven op vragen als: hoeveel titels zijn er in welk bibliografisch formaat, in welk lettertype en in welk genre in Nederland gedrukt? Met deze problematiek had hij zich al eerder, in 1997, bezigge-

jaarboek20-21.indd 153 23-5-2022 08:44:53

houden toen hij probeerde het publiek van zeventiende-eeuwse liedbundels te achterhalen door zich te richten op de typografische vormgeving en de formaten van de bundels. Het artikel verscheen onder de titel 'P.C. Hooft: een toontje lager' in de bundel *Zeven maal Hooft* die uitkwam naar aanleiding van Hoofts 350ste sterfdag.

In 2002 schreef hij over het verleden, het heden en de toekomst van de analytische bibliografie in het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis*. Hoewel hij analytische bibliografie aanvankelijk definieerde als de analyse van het gedrukte boek als materieel object pleit hij er nu voor – mede gezien de ontwikkelingen op boekhistorisch en editoriaal gebied en door voortschrijdend inzicht – van boekarcheologie te spreken: 'Boekarcheologie gaat verder dan alleen de materiële analyse van de overgeleverde exemplaren; het betekent ook uitputtend literatuur- en archiefonderzoek naar de te onderzoeken drukker-uitgever. Uit alle publicaties over boekproducenten blijkt steeds weer dat zij functioneren in netwerken van familiale of zakelijke aard. Uit allerlei recente bibliografische activiteiten blijkt voortdurend dat een niet onaanzienlijk deel van de boekproductie drukkers- en uitgeversanoniem is. Archiefonderzoek in combinatie met boekarcheologie kan antwoord geven op een groot aantal vragen met betrekking tot de productie en distributie van drukwerk, dat de teksten bevat die zo bepalend geweest zijn voor de cultuur en de ideeën van onze voorouders.'[19] Samen met zijn leerling en opvolger bij de leerstoelgroep Boekwetenschap en handschriftenkunde Paul Dijstelberge schreef hij *De archeologie van het gedrukte boek*, dat in 2010 verscheen. Het betreft een brede inleiding tot de analytische bibliografie (digitaal te vinden op https://issuu.com/bookhistory/docs/boekarcheologie). Samen met Dijstelberge nam hij in het themanummer 'Kopij en druk revisited' van het *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* (2010) de zeventiende eeuw voor zijn rekening in 'Een schitterend moeras. Boek en wereld in de zeventiende eeuw'.

Het einde

Begin 2011 maakte hij aan een aantal vrienden en vakgenoten via een e-mail bekend dat hij helaas geen goed nieuws te melden had: 'Darmcarcinoom met uitzaaiingen naar de lever. Volgende week naar de oncoloog om te zien wat er met chemo nog te doen is. Intussen probeer ik zo normaal mogelijk te doen. Ik houd jullie op de hoogte.' Gedurende dat jaar heeft hij regelmatig laten weten hoe zijn toestand was. Laverend tussen

jaarboek20-21.indd 154 23-5-2022 08:44:53

hoop en vrees onderging hij diverse chemobehandelingen, terwijl hij zo goed en zo kwaad als het ging normaal bleef doorwerken in de Artisbibliotheek. In februari 2012 bleek evenwel dat er uitzaaiingen door zijn hele lichaam zaten. Stoïcijns heeft hij de regie over zijn overlijden in eigen handen genomen. Op 20 februari 2012 om 13.00 uur overleed hij in het bijzijn van zijn echtgenote Gisella Klein en zijn dochter en haar partner, thuis in zijn geliefde Nieuwkoop. Honderden vrienden, vakgenoten en bekenden waren aanwezig bij zijn crematie op Driehuis-Westerveld. Collega Lisa Kuitert memoreerde daar dat Piet niet in een hiernamaals geloofde 'waar je deel uitmaakte van een reusachtig zangkoor dat dag in dag uit moet optreden voor de Eeuwige. Maar er was een versie van dat hiernamaals waar hij wel voor te porren was, zo vertelde hij collega Paul Dijstelberge. Een reusachtige bibliotheek, zoiets als de Artisbibliotheek maar dan oneindig groot. "En dan 100.000 jaar collationeren." Tja. Zo stellen sommigen zich misschien de hel of in ieder geval de louteringsberg voor. Maar voor Piet was dat de hemel.'[20]

BERRY DONGELMANS

VOOR ZOVER NIET IN DE TEKST GENOEMDE GESCHRIFTEN

'Varianten met gevolgen', in: Henk Duits e.a. (red.), *Eer is het lof des deuchts. Opstellen over renaissance en classicisme aangeboden aan dr. Fokke Veenstra*. Amsterdam 1986, pp. 252-260.
'Het boekenmecenaat in de zeventiende eeuw', in: *De zeventiende eeuw* 6 (1990), 1, pp. 137-143.
'Holland "gedediceerd": boekopdrachten in Holland in de 17e eeuw', in: *Kunst in opdracht in de Gouden Eeuw*. Speciaal nummer van *Holland* 23 (1991), pp. 225-242.
'Jedes Buch hat eine Geschichte', in: *Editio* 8 (1994), pp. 22-38.
'Neerlandistische heuristiek: zwerfkat tegen tijgers?', in: *Acta Universitatis wratislaviensis*, *Neerlandica wratislaviensia* (1995), pp. 95-109.
'"Gadeloos, en onuytsprekelik van waerden": netwerken rondom de Amsterdamse Schouwburg', in: W. Abrahamse e.a. (red.), *Kort tijt-verdrijf. Opstellen over Nederlands toneel (vanaf ca 1550) aangeboden aan Mieke B. Smits-Veldt*. Amsterdam 1996, pp. 227-242. (met E.M. Grabowsky)
'De vele gezichten van Bontekoe: het "Journaal" in de zeventiende en

jaarboek20-21.indd 155 23-5-2022 08:44:53

achttiende eeuw', in: Garrelt Verhoeven & Piet Verkruijsse (red.), *Journael ofte Gedenckwaerdige beschrijvinghe vande Oost-Indische Reyse van Willem Ysbrantsz. Bontekoe van Hoorn*. Met bijdragen van B.P.M. Dongelmans ... [et al.]; met een voorwoord van E. K. Grootes; with an introduction in English. Zutphen 1996, pp. 38-79. (Bijdragen tot de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel. Nieuwe reeks; 1). (met Garrelt Verhoeven)
'P.C. Hooft: een toontje lager. Over liedbundels, lettertypes en lezers', in: Jeroen Jansen (red.), *Zeven maal Hooft. Lezingen ter gelegenheid van de 350ste sterfdag van P. C. Hooft, uitgesproken op het herdenkingscongres in de Amsterdamse Agnietenkapel op 21 mei 1997*. Amsterdam 1998, pp. 79-97.
'Dicht- en drukkunst: typografenpoëzie aan de vooravond van de eerste Nederlandse vakvereniging', in: G.J. van Bork e.a. (red.), *Kunst & letterkunst. Opstellen voor George Vis*. Amsterdam 2000, pp. 138-154.
'Schwierig und dogmatisch, aber auch außergewöhnlich reichhaltig: Vergangenheit, Gegenwart und Zukunft der analytischen Bibliographie', in: Rüdiger Nutt-Kofoth e.a. (red.), *Text und Edition. Positionen und Perspektiven*. Berlin 2000, pp. 369-386.
'Betekenisloze typografische vormgeving: kwarto-in-achten', in: Jos Biemans e.a. (red.), *Boek & letter. Boekwetenschappelijke bijdragen ter gelegenheid van het afscheid van prof. dr. Frans A. Janssen als hoogleraar in de Boek- en bibliotheekgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam*. Amsterdam 2004, pp. 247-264.
'Wacht u voor de bladwachter!: custodering, signering en paginering in de handpersperiode', in: Chris Coppens e.a. (red.), *E codicibus impressisque. Opstellen over het boek in de Lage Landen voor Elly Cockx-Indestege*; Johans Handelaer e.a. (red.), Dl. II. *Drukken van de zestiende tot de twintigste eeuw*. Leuven 2004, pp. 571-594. (Miscellanea Neerlandica; 19).
'"Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdtsaemheyt": boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: José de Kruif e.a. (red.), *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900*. Hilversum 2006, pp. 31-43.

NOTEN

1. Eddy Grootes, 'In memoriam', in: *Neerlandistiek.nl*, februari 2012.
2. C.J. Aarts, 'Ik word liever niet gelezen', in: *De boekenwereld* 36 (2020), no. 3, pp. 86-87.

jaarboek20-21.indd 156 23-5-2022 08:44:53

3. Eddy Grootes, 'In memoriam', in: *Neerlandistiek.nl*, februari 2012.
4. J. Huisman, 'Lexicon met gebreken', in: *Algemeen handelsblad*, 22 februari 1986.
5. René van Stipriaan, 'Literaire hits. De canon van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren', in: *Literatuur* 20 (2003), p. 15.
6. Bert van Selm, 'Open brief aan Piet Verkruijsse', in: *Dokumentaal* 3 (1984), nr. 1, p. 5. Na het overlijden van Van Selm bezorgden Paul Hoftijzer en Hannie van Goinga zijn *Inzichten en vergezichten. Zes beschouwingen over het onderzoek naar de geschiedenis van de Nederlandse boekhandel.* Amsterdam 1992. Verkruijsse nam daarin de 'Bibliografie van de werken van Bert van Selm' voor zijn rekening.
7. B.P.M. Dongelmans in: *De nieuwe taalgids* 77 (1984), p. 178.
8. *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 1 (1994), p. 44.
9. Garrelt Verhoeven, 'In memoriam Piet Verkruijsse (1943-2012), *Neerlandistiek.nl*, februari 2012.
10. Anoniem, 'Johan de Brune, Een vergeten Zeeuw voor het voetlicht', in: *Provinciale Zeeuwse courant* 24 november 1990.
11. Ewoud Sanders, 'Je kunt in Nederland op bijna alles promoveren maar niet op een bibliografie', in: NRC *Handelsblad* 10 mei 1993.
12. *De nieuwe taalgids* 80 (1987), p. 545.
13. Ewoud Sanders, 'Je kunt in Nederland op bijna alles promoveren maar niet op een bibliografie', in: NRC *Handelsblad* 10 mei 1993.
14. *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), p. 22.
15. Herman Brinkman, 'In memoriam P.J. Verkruijsse', in: *Textualscholarship.nl*
16. Maarten Moll, 'En dan nu op zoek naar de volgende nog onbekende Bredero', in: *Het Parool* 15 oktober 2004.
17. Marc van Dijk, 'In digitale schatkamers ontdekte Piet Verkruijsse onbekende gedichten. Boekwetenschapper Piet Verkruijsse, een wandelende zoekmachine', in: *Trouw* 15 oktober 2004.
18. Henk Borst, Cor van der Kogel, Paul Koopman en Piet Verkruijsse, 'Analytische bibliografie en literatuurgeschiedenis. Wonen in het Woord – Leven in de letter', in: *Literatuur* 5 (1988), pp. 332-341.
19. *Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis* 9 (2002), p. 15.
20. Lisa Kuitert, 'In memoriam Piet Verkruijsse (1943-2012), in: *Neerlandistiek.nl*, februari 2012.

jaarboek20-21.indd 157 23-5-2022 08:44:53

GER VERRIPS

Amsterdam 18 december 1928 – Huizen 31 augustus 2015

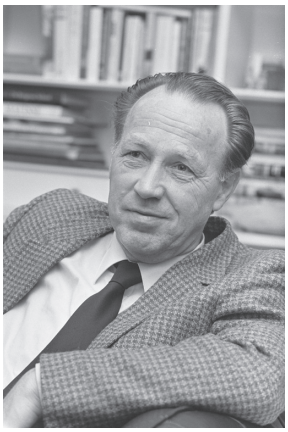

Nathalie (1974) van Ger Verrips was net uit toen ik een briefje kreeg van uitgeverij Elsevier. Bij zijn bezoek aan de Vlaamse Boekenbeurs wilde de Nederlandse schrijver mij graag ontmoeten. Aanleiding was mijn recensie van zijn boek, en meer bepaald mijn opmerking dat de aparte spreektaal van de Duitse moeder haar isolement nog beklemtoonde. Het was het begin van een lange vriendschap, doorweven met belangstelling voor elkaars werk.

Als ik er nu op terugkijk, was in dit derde boek veel aanwezig van wat in het eerdere werk van Ger Verrips een rol speelde en zijn latere werk zou blijven kenmerken. Een taal, wars van mooischrijverij, dicht bij spreektaal en niet zelden die spreektaal zelf. Dat heeft op zijn beurt dan weer te maken met waar het, al dan niet vormgegeven in conversaties, in al zijn boeken om draait. Dialectiek, woord en wederwoord, het tegenover elkaar plaatsen van stellingen en meningen, om zo tot een beeld te komen van wat er in een samenleving leeft, geleefd heeft of zou kunnen leven.

Geen geschikter standpunt daartoe dan dat van de buitenstaander. Iemand die, uit eigen beweging of door omstandigheden, aan de rand van die samenleving staat. In elke auteur schuilt een observator, of hij nu zich

jaarboek20-21.indd 158 23-5-2022 08:44:53

vermomt in een van zijn personages of eenmalig de huid van één van hen ontleent. Voor Ger Verrips gold dat in hoge mate.

Gerrit Johannes Verrips werd geboren in 1928 in Amsterdam, een stad die hem zijn hele leven nauw aan het hart lag. Hij groeide op in een protestants-christelijk milieu, volgde een opleiding tot gymnastiekleraar, studeerde pedagogiek en economie. Maar richtinggevend voor zijn leven werd een heel ander, onlosmakelijk tweespan: politiek en literatuur.

Meer dan twintig titels publiceerde hij bij wisselende uitgevers. Hun ontvangst was niet onverdeeld, maar gaandeweg konden ze rekenen op de waardering van een trouw lezerspubliek. Want hoezeer de onderwerpen ervan ook verschillen, één ding hebben ze gemeen: van een persoonlijke insteek laten ze zich opschalen tot een veel grotere relevantie. Welke impact hebben scharniermomenten in de geschiedenis op mensenlevens, en hoe schrijft een individuele mens mee aan die geschiedenis? Keuzes, goede of slechte, eenvoudige of complexe, elk boek van Ger Verrips houdt ze je voor.

Rond zo een keuze draait een van zijn eerste en ook een van zijn meest bekende boeken, het later door Olga Madsen verfilmde *Zorg dat je een gekkenbriefje krijgt* (1973). Dit verhaal van een jonge dienstplichtige, die zich laat opnemen in een psychiatrische inrichting om te ontsnappen aan de oorlog in Indonesië en Korea, is een echo van de eigen ervaring van de auteur als principieel dienstweigeraar.

In zijn verdere oeuvre zal veel, zo niet alles wat Ger Verrips aanraakt, autobiografisch geïnspireerd blijven. *Nathalie* refereert aan zijn Duitse moeder, *Een vrouw alleen* (1975) aan zijn huwelijk met een Joodse oorlogswees. In *Met andere ogen* (1979) maakt dezelfde Jeroen van Jossen van het gekkenbriefje zelfs opnieuw zijn opwachting, maar nu om een kritische blik te werpen op het nieuwe Duitsland en de betekenis van socialisme en communisme.

Ook dat zijn geen toevallige thema's. De nasleep van de Tweede Wereldoorlog hield Ger Verrips om evidente redenen bezig. Daarnaast was hij vanaf 1953 lid van de CPN en van 1960 tot 1968 redacteur bij de krant *De Waarheid*. Maar zoals hij zich vroeger had verzet tegen godsdienstige autoriteit, zo zou hij dat uiteindelijk ook doen tegen politiek dogmatisme. In 1975 brak hij met de communistische partij – een principiële maar emotioneel zware breuk, zowel voor hem als voor zijn familie. Na tien jaar politieke daklоosheid vond hij opnieuw aansluiting bij zijn vroegere keuze, de Partij van de Arbeid.

jaarboek20-21.indd 159 23-5-2022 08:44:53

Doorheen die woelige jaren lopen zijn maatschappelijke betrokkenheid en bevraging onverminderd door. In de auteur blijft de journalist van weleer actief: altijd op pad, notaboekje bij de hand, brede belangstelling en blik op de wereld. Zo onderzoekt hij in *Vaders en zonen* (1990) waarom iemand de wapens opneemt, in *Anders' dromen* (2002) hoe betrouwbaar het geheugen is en hoe maakbaar de waarheid. En ja, de Tweede Wereldoorlog en Nederlands-Indië komen nog wel langs, maar daarbij voegen zich andere tijden en andere continenten. Hoe krijgt de Europese droom van na WO II vorm, waar staat Amerika vandaag voor?

Het literair engagement van Ger Verrips beperkt zich niet tot schrijven. Van 1980 tot 1987 wordt hij, als eerste auteur in deze functie, voorzitter van het Fonds voor de Letteren. Hij zet een groot onderzoek naar de inkomenspositie van schrijvers op de sporen, dat uitmondt in een verhoging van de werkbeurzen. Een tijdlang is hij ook bestuurslid van de Vereniging voor Letterkundigen.

Intussen treden in zijn oeuvre, naast literaire fictie, in toenemende mate andere genres op de voorgrond. Eerder had Ger Verrips al essays, hoorspelen en scenario's op zijn actief gezet. Nu waagt hij zich aan geschiedschrijving en biografie.

Een uitschieter wordt *Dwars, duivels en dromend* (1995), zijn lijvige geschiedenis van de CPN van 1938 tot 1991, een kruising tussen persoonlijke beleving en doorgedreven sociaalhistorische research. Zelfs mensen die Ger Verrips eerder hadden verguisd, toonden zich bereid om met hem te praten over hoe zij tegen de geschiedenis aankeken, gebeurtenissen hadden beleefd. Het tekent het respect waarop de auteur, ingegeven door zijn integriteit, kan rekenen.

Voor zijn biografieën kiest Ger Verrips figuren met wie hij zich verwant voelt, intellectuele gesprekspartners op papier. In *Een leven tegen de leugen* (1997) is dat de Franse schrijver Albert Camus, die vanuit een kritisch engagement, zonder vlucht in godsdienst of ideologie, op zoek ging naar een verantwoord humanisme. *Denkbeelden uit een dubbelleven* (2014) is gewijd aan P.C. Hooftwinnaar Karel van het Reve, die zich net als hij heeft bevrijd uit het partijgetrouwe communisme, en bekend stond om zijn onafhankelijke en vaak tegendraadse opvattingen.

De volgende in de rij moest de Duitse bondskanselier Willy Brandt worden. Er ging uitputtend uitgebreid onderzoek aan vooraf, waarover hij ons enthousiast vertelde.

jaarboek20-21.indd 160 23-5-2022 08:44:53

Want na die eerste ontmoeting op de Vlaamse Boekenbeurs waren Ger en ik elkaar blijven opzoeken. Toen ik voor lange tijd op reis vertrok, werd mijn huis voor Ger een plek om in alle rust te kunnen schrijven. Ter verpozing dwaalde hij door Antwerpen zoals hij dat ook door Amsterdam deed. Schrijven en wandelen, ze hoorden bij elkaar.

Wij, mijn man en ik, gingen op tegenbezoek in zijn fraaie appartement aan de Amstel. Prominent boven de piano waarop zijn vrouw Esther vol overgave speelde, hing een prachtig vrouwenportret van Germ de Jong. Het was haar joodse moeder, omgekomen in Auschwitz wegens haar inzet voor het verzet. Hier was het dan, dat verleden waarover weinig werd gepraat, maar des te meer geschreven.

Maar hier was ook wat nog meer onlosmakelijk met dit gezin verbonden was: kunst met muziek op kop. Geen feest, thuis of elders, in de IJsbreker of bij Crea, of er werd geacteerd, voorgedragen en gemusiceerd. Zo leerden wij na Ger ook Esther kennen en hun drie kinderen Joris, Maaike en Wouter. We maakten kennis met verdere familie, met vrienden.

En al die tijd bleef Ger naar Antwerpen terugkeren. Eerst alleen, daarna steeds vaker met Esther, tot uiteindelijk ook de volwassen kinderen bij ons over de vloer kwamen. Op weg van het station naar huis waar de gedekte gastentafel wachtte, stond Ger er steevast op even halt te houden bij de slijterij voor een fles wijn. "Eén? Nou nee, twee. We zijn in België", ik hoor het hem nog zeggen. Dat Bourgondische, hij was er wel voor gewonnen.

Een integer auteur en een wereldburger, een nieuwsgierige reiziger en een onvermoeibare werker, een bezorgd familieman en een trouwe vriend: Ger Verrips was het allemaal. "O, komen jullie me halen om naar Antwerpen te gaan?" vroeg hij bij onze laatste ontmoeting, in het home waar hij na de dood van Esther was opgenomen. We moesten hem teleurstellen.

Zijn laatste boek had Ger Verrips niet kunnen afmaken. Op 31 augustus 2015 overleed hij op 86-jarige leeftijd, getroffen door alzheimer. Een einde dat, op de leeftijd en de kwaal na, naadloos aansluit bij dat van zijn boek *Met andere ogen*: 'Ik besloot honderd te worden. En tot zo lang hard te werken. (...) Een week voor mijn dood zou ik pas stoppen – om de boel op te ruimen. Men doet wat men kan, herinnerde ik me.'

INGRID VANDER VEKEN

jaarboek20-21.indd 161 23-5-2022 08:44:53

PETRUS JOHANNES ANTONIUS WINKELS

Heerlen 24 oktober 1954 – Reuver 7 april 2021

In oktober 2020, een half jaar voor zijn overlijden, publiceerde Peter Winkels onder de titel *Leven, stukje bij beetje* een verzameling autobiografische schetsen. In elke schets kwam een ander aspect van zijn leven en persoonlijkheid aan bod: de dichter, de enthousiaste treinreiziger, de aan de Maas verknochte Limburger, de student Nederlands, de letterkundige, de journalist en presentator, de carnavalsvierder en, zeker niet in de laatste plaats, de zoon, echtgenoot en vader. Uit het boek rijst dan ook het beeld op van een veelzijdig man, bij wie ogenschijnlijk soms ver uit elkaar liggende bezigheden en interesses in werkelijkheid nauw op elkaar aansloten.

Peter Winkels werd in 1954 geboren in Heerlen en groeide op in het nabijgelegen dorp Welten als derde kind in een gezin van vier. Zijn vader was werkzaam als beambte op het hoofdkantoor van de Oranje-Nassau mijn 1 in Heerlen. Peter Winkels, die er gedurende zijn hele leven waarde aan zou hechten om deel uit te maken van een (dorps)gemeenschap, keek in latere jaren met een gevoel van tevredenheid terug op zijn jeugd in het traditioneel-katholieke Welten, ofschoon de ziekte van zijn vader een schaduw over het gezinsleven wierp. Na de lagere school ging hij

jaarboek20-21.indd 162 23-5-2022 08:44:53

naar het Bernardinuscollege in Heerlen, aanvankelijk als gymnasiast, later als atheneumleerling. Zijn plan was om na de middelbare school naar de Filmacademie te gaan, maar hij bleek ook over schrijftalent te beschikken en werd een enthousiast medewerker aan de schoolkrant, het schoolcabaret en de schoolrevue. Omdat hij inmiddels ook – mede door toedoen van zijn vader en van zijn docent Nederlands, die een bewonderaar van de Tachtigers was – de literatuur had ontdekt, lag een studie Nederlands als vervolgopleiding voor de hand. Hij vertrok naar Amsterdam om daar aan de UvA te gaan studeren. Als jongeman met een grote belangstelling voor literatuur belandde hij in een inspirerende en soms wat chaotische wereld, waarover hij in latere jaren smakelijk kon vertellen. Zijn oorspronkelijke plan om na zijn kandidaats Algemene Literatuurwetenschap als hoofdvak te gaan studeren liet hij al snel varen. Hij was geen theoreticus en het vak sloot niet aan bij wat hem in literatuur boeide. Hij aarzelde nog enige tijd tussen de middeleeuwen en de Beweging van Tachtig als onderwerp voor zijn afstudeerscriptie en het waren de inspirerende colleges van UvA-docent Enno Endt die hem uiteindelijk deden kiezen voor de Tachtigers. Endt stelde hem voor om af te studeren op het werk van Jacobus van Looy, een suggestie die aansloot bij Peter Winkels' ambitie om, zoals hij het later in *Leven, stukje bij beetje* zou formuleren, 'een onontgonnen terrein bloot te leggen voor nieuwe lezers'.

De romans, verhalen en prozaschetsen van Van Looy, als schrijver én schilder een dubbeltalent onder de Tachtigers, kenden ooit een grote populariteit en met name zijn autobiografische trilogie *Jaapje – Jaap – Jacob* werd voor de Tweede Wereldoorlog veel gelezen. Vervolgens waren ze echter uit het zicht geraakt, ook bij literatuurhistorici. Het onderzoek waarmee Peter Winkels in 1980 begon, was dan ook in wezen pionierswerk. Toch was hij niet de enige wetenschapper die zich in die jaren met Van Looy bezighield. Hij kwam in contact met de kunsthistoricus Chris Will, die werkte aan een doctoraalscriptie over het beeldende werk van Van Looy. Samen met hem verzorgde hij in 1981 een herdruk in kleine oplage van de schets *Eene ontmoeting*, die verscheen bij uitgeverij Joost Nijsen. In dezelfde tijd besloot uitgeverij Nijgh &Van Ditmar tot de herdruk van Van Looys bundel *Proza*; de twee jonge onderzoekers werden daarbij ingeschakeld voor het nawoord en de drukgeschiedenis. Hun werkzaamheden beperkten zich overigens niet tot Van Looy: in 1981 organiseerden zij ook een tentoonstelling over de Tachtigers in de Agnietenkapel, toen nog het Universiteitsmuseum van de UvA.

jaarboek20-21.indd 163 23-5-2022 08:44:53

Het jaar 1982 was achteraf gezien het hoogtepunt van de samenwerking van Peter Winkels en Chris Will. Voor Nijgh & Van Ditmar verzorgden ze een herdruk van *Gekken* en een uitgave van een selectie uit Van Looys ongebundelde en ongepubliceerde werk onder de titel *Een Feestdroom*. Ook werkten ze mee aan de gecombineerde Van Looy-tentoonstellingen in het Frans Hals Museum en het Teylers Museum in Haarlem. Als introductie bij die tentoonstellingen publiceerden ze bij uitgeverij BZZTÔH de biografische schets *Jacobus van Looy: schilder van huis uit, schrijver door toevallige omstandigheden*. Ter gelegenheid van de opening van de dubbeltentoonstelling organiseerden zij voorts een opvoering van het blijspel *Frans Hals* van Frederik van Eeden. Bij de première van dat voor de Kunstenaarsvereniging Sint-Lucas geschreven stuk op 2 februari 1884 had Van Looy de titelrol gespeeld. In 1982 werd het ingekorte en bewerkte stuk van Van Eeden gespeeld met een extra laag: het werd geënsceneerd als een repetitie voor de opvoering van 1884. De voorstelling werd een succes en Peter Winkels, die altijd een enthousiast organisator van feestelijke revues, opvoeringen en manifestaties zou blijven, herinnerde zich de voorbereidingen en de uitvoeringen later met veel plezier.

De jaren daarna stonden nog steeds voor een deel in het teken van Van Looy. Het duo Will en Winkels bezorgde nog *Een Epos in Ist* (1985), stelde het *Schrijversprentenboek Jacobus van Looy* (1987) samen en publiceerde in 1988 de monografie *De dubbelbegaafdheid van Jacobus van Looy*. Als secretarissen van de Stichting Jacobus Van Looy stonden Peter Winkels en Chris Will bovendien aan de wieg van de Jacobus van Looyprijs voor kunstenaars die zowel op het gebied van de literatuur als van de beeldende kunst werkzaam zijn.

In 1985 werd het eeuwfeest van *De Nieuwe Gids* gevierd. Bij die gelegenheid verscheen bij uitgeverij Nijgh & Van Ditmar de essaybundel *Ten tijde van de Tachtigers. Rondom de Nieuwe Gids 1885-1895*. Peter Winkels redigeerde met enkele anderen deze bundel, verzorgde de 'Inleiding' en sloot de reeks essays af met het samen met Geerte van de Groep geschreven artikel 'De stille gemeente: anekdoten, roddels, brieven en egodocumenten van en rond Tachtig'. In de 'Inleiding' schetste hij kort maar grondig de maatschappelijke achtergrond van de Beweging van Tachtig en ging hij dieper in op de scheidslijn die de medewerkers aan *De Nieuwe Gids* verdeelde in estheten en socialisten. In het slotartikel ging hij, zoals de ondertitel aangaf, in op de *petite histoire*, waaraan de geschiedschrijving van Tachtig zo rijk is. De slotzin van het artikel vormde tevens de

jaarboek20-21.indd 164 23-5-2022 08:44:53

rechtvaardiging ervan: 'De anekdotiek wint het niet van de kunst, die is daarvoor te waardevol, maar ze vormt wel een kleurrijke achtergrond bij een veelbesproken stille gemeente.' Deze conclusie was typerend voor de manier waarop Peter Winkels gedurende zijn hele leven met schrijvers en hun werk omging: hij bewonderde het werk en was in staat om de kwaliteiten ervan te onderkennen, maar had tegelijkertijd ook belangstelling voor de auteur en de omstandigheden waarin deze leefde en schreef. Deze belangstelling kwam niet alleen tot uiting in zijn literair-historische werk, maar zou hem in later jaren ook tot een uitstekende interviewer en boekbespreker maken, die het werk én de mens erachter voor de geïnteresseerde toehoorder probeerde te analyseren en te duiden.

Na zijn afstuderen in 1981 had Peter Winkels als freelancer aan de publicaties over Van Looy gewerkt en daarnaast telkens voor korte tijd enkele andere banen vervuld. Langzamerhand groeide bij Chris Will en hemzelf het besef dat ze niet eeuwig met Van Looy verder konden gaan. In dezelfde tijd werkte Peter Winkels als vrijwilliger bij Radio Lucas, de omroep van het Lucasziekenhuis in Amsterdam, waar hij als redacteur en presentator actief was. Hem werd in 1985 vervolgens gevraagd om bij de TROS-radio de eindredactie van een boekenprogramma op zich te nemen. Tegenvallende aantallen luisteraars en bezuinigingen zorgden ervoor dat zijn aanstelling daar maar van korte duur was, maar hij had wel ontdekt dat het maken van radioprogramma's hem goed afging en dat hij talent had voor de journalistiek.

Zijn leven nam een wending toen hij in 1987 werd aangesteld als gemeenteambtenaar in Maastricht, officieel als medewerker van het kabinet van de burgemeester, in de praktijk vooral als diens speechschrijver. Hij verliet Amsterdam en vestigde zich in de Limburgse provinciehoofdstad. Aan zijn werk bij de gemeente Maastricht, dat hem weinig voldoening gaf, kwam na twee jaar een einde, maar ondertussen had hij wel contact gelegd met de Regionale Omroep Zuid (ROZ), die vanaf 1988 door het leven ging als Omroep Limburg. Hij begon daar op 1 januari 1988 als literair recensent en zou er vervolgens tot 2008 actief blijven als presentator, verslaggever en redacteur, deels op freelancebasis, deels in vaste dienst. Hoewel hij breed inzetbaar diende te zijn en als journalist verslag moest doen van gebeurtenissen op vele terreinen van het Limburgse leven, lag voor hemzelf het zwaartepunt op het gebied van de literatuur. Zijn werk bracht met zich mee dat het daarbij in de eerste plaats Limburgse auteurs en hun werk betrof. Hij bouwde een groot netwerk op in het Limburgse

jaarboek20-21.indd 165 23-5-2022 08:44:53

literaire wereldje, waarin hij als journalist, boekbespreker en organisator van literaire manifestaties en activiteiten een niet meer weg te denken spil werd. De Nederlandse literatuur bleef hij nauwlettend volgen, maar tot verdere literair-historische publicaties over het tijdperk van Tachtig kwam hij niet meer. In zijn studententijd was hij zelf begonnen met het schrijven en publiceren van gedichten en dat bleef hij ook in deze jaren doen. Veel van zijn gedichten uit deze periode (die onder andere werden gepubliceerd in *Station Reuver* (2003) en *Reis naar Welten* (2004)) werden geschreven naar aanleiding van werk van beeldend kunstenaars of fotografen.

Na enkele jaren in Maastricht te hebben gewoond verhuisde hij in 1991 naar het Midden-Limburgse Reuver, waar hij met zijn echtgenote Chris Wenting een deel van een monumentale boerderij betrok. Het echtpaar zou twee kinderen krijgen, Margriet en Toon.
Hoewel hij veel plezier beleefde aan het maken van radioprogramma's ondervond hij de nadelen, en dan met name de geringe baanzekerheid, van het werken bij een kleine regionale omroep. In 1998 begon hij daarom als leraar Nederlands aan zijn oude middelbare school, het Bernardinuscollege in Heerlen. Zijn werk als docent combineerde hij nog een aantal jaren met boekbesprekingen voor regionale radiostations, maar uiteindelijk kwam aan die werkzaamheden een eind. Hij bleef echter actief op literair en cultureel gebied, niet alleen op provinciaal niveau, maar ook in zijn woonplaats.

In 2012 trad hij voorts als penningmeester toe tot het bestuur van de Zuidelijke Afdeling van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde. Hij accepteerde die functie enigszins met tegenzin, maar wij als medebestuurders konden al snel vaststellen dat hij zijn taak uitstekend uitvoerde. Toch was hij in het bestuur vooral de man van de goede ideeën en van de goede contacten, waarvan wij dankbaar gebruik maakten bij het organiseren van de werkvergaderingen. Zijn inzet voor de Limburgse en Nederlandse letteren bleef ook elders niet onopgemerkt: als blijk van waardering voor het vele werk op literair en cultureel gebied dat hij in de loop der jaren verzette, werd hij op Koningsdag 2017 benoemd tot Ridder in de Orde van Oranje-Nassau.

In 2010 werd vanuit het Limburgs Geschiedkundig en Oudheidkundig Genootschap (LGOG) een Commissie Literatuurgeschiedenis opgericht, die het initiatief nam tot het samenstellen van een *Geschiedenis van de Literatuur in Limburg*, een overzichtswerk van literatuur door de eeuwen

jaarboek20-21.indd 166 23-5-2022 08:44:53

heen die op de een of andere manier in relatie staat tot de provincie Limburg. Al in een vroeg stadium was Peter Winkels hierbij betrokken en het lag voor de hand dat hij als kenner van de Tachtigers gevraagd werd om het hoofdstuk over de periode 1893 tot 1914 te schrijven. Dat was geen makkelijke klus, omdat in een tijdvak waarin in de Nederlandse literatuur op landelijk niveau een grote en ingrijpende vernieuwing snel terrein won, de reactie daarop in Limburg daarop vaak ingegeven werd door weerstand of in het gunstigste geval leidde tot een poging om de nieuwe opvattingen uit het Westen in te kapselen of te combineren met de katholieke leef- en denkwereld. 'Het echt Hollandsch geluid komt met mijn natuur niet overeen', het citaat van Frans Erens dat Peter Winkels koos als titel voor zijn bijdrage, was dan ook heel treffend als motto voor die periode. Tachtig bereikte Limburg maar in zeer beperkte mate en dat leverde een literatuur op waarin de ethische en religieuze houding van de auteur belangrijker was dan zijn schrijftalent. Het was tekenend voor Peter Winkels dat hij in dit relatief schrale landschap toch op zoek bleef naar lezenswaardige auteurs. Hij sloot zijn bijdrage af met een oproep waarin hij feitelijk ook buiten het hem toegewezen domein trad en enigszins in tegenspraak met zijn zorgvuldige beschrijving van de door hem besproken periode toch tot een positieve slotsom kwam: 'De rijkdom en indrukwekkende veelvormigheid van de Limburgse literatuur, niet alleen uit de hier beschreven periode, verdient het meer aandacht te krijgen van het publiek anno nu, in Limburg en elders.'

De redacteuren en medewerkers aan de in 2016 gepubliceerde *Geschiedenis van de literatuur in Limburg* moesten helaas constateren dat zij niet aan alle aspecten van het Limburgse literaire leven recht konden doen. Sommige genres en thema's bleven onderbelicht, omdat er nog niet eerder onderzoek naar gedaan was, en tijd en mankracht ontbraken om die lacunes op korte termijn op te vullen. Daarom werd voor het grote boek uit 2016 de metafoor 'kapstok' bedacht: het was de bedoeling dat aan deze 'kapstok' in de toekomst een aantal 'kledingstukken' kwam te hangen, artikelen over niet opgenomen auteurs en boeken en uitwerkingen van in het boek beknopt besproken onderwerpen. In 2019 zorgde Peter Winkels voor zo'n 'kledingstuk' met het in samenwerking met Jos van Cann geschreven en samengestelde *Moord in het bronsgroen eikenhout*, een lexicon van de misdaadliteratuur in Limburg, waaruit zijn liefde voor en kennis van het misdaadgenre duidelijk naar voren komen.

In 2016 openbaarde zich bij hem de ziekte waaraan hij uiteindelijk zou

jaarboek20-21.indd 167 23-5-2022 08:44:53

overlijden. Zijn laatste jaren waren niet makkelijk: zijn gezondheidstoestand dwong hem te stoppen als docent en zijn literaire activiteiten buitenshuis grotendeels te staken. Van het plan om na zijn afscheid van het Bernardinuscollege alsnog een dissertatie over een onderwerp uit de Beweging van Tachtig te schrijven kwam niets meer terecht. Toch slaagde hij erin om nóg een 'kledingstuk' aan de 'kapstok' te hangen. Vlak voor zijn overlijden verscheen van zijn hand *Vastelaovend vertelt verteld vertel!* (2021). Daarin gaf hij een overzicht van literaire werken waarin het carnavalsfeest een belangrijke rol speelde. Ook dit boek kwam voort uit een persoonlijke voorkeur: zelf was hij gedurende zijn hele leven een fervent carnavalsvierder en een liefhebber en kenner van het betere carnavalslied.

Peter Winkels was geen geïsoleerd levende studeerkamergeleerde. Veel van zijn letterkundig werk schreef hij samen met een collega of in het verband van een collectieve publicatie. Literatuur was voor hem een levensnoodzaak waarin hij zoveel mogelijk mensen wilde meenemen en hij beschouwde zichzelf als een bemiddelaar tussen het werk en de auteur enerzijds en het lezerspubliek anderzijds. Als letterkundige gaf hij teksten uit en voorzag hij ze van een achtergrond, als journalist, boekbespreker en leraar was hij de explicateur die het publiek hielp bij het begrijpen van de schrijver. In een terloopse opmerking uit *Leven, stukje bij beetje* verhelderde hijzelf wat in zijn werk als literatuurhistoricus, literair journalist en leraar telkens zijn uitgangspunt was geweest: 'Dingen in de breedte zien en presenteren, met onderlinge samenhang, vind ik nog steeds heel wezenlijk'.

LUCIEN CUSTERS EN HEIN VAN DER BRUGGEN

jaarboek20-21.indd 168 23-5-2022 08:44:53

JURYADVIEZEN EN TOESPRAKEN

jaarboek20-21.indd 169 23-5-2022 08:44:53

ACADEMISCHE JAARPRIJZEN 2021

ADVIES VAN DE COMMISSIE ACADEMISCHE JAARPRIJZEN

De jury van de Commissie Academische Jaarprijzen van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde afdeling taalkunde voor de periode 2019-2020 bestaande uit Hans Bennis, Marinel Gerritsen en Jaap van Marle heeft met belangstelling kennis genomen van de voordrachten die gedaan zijn vanuit de opleidingen Neerlandistiek in Nederland en Vlaanderen. De beoordelingscriteria voor de prijs waren reikwijdte, methodologie, vakmanschap, originaliteit, impact, helderheid van de verslaglegging en kansrijkheid bij een vervolgaanvraag.

De academische jaarprijs voor het beste proefschrift van 2019-2020, draagt de titel *Roots in Progress. Semi-lexicality in the Dutch and Afrikaans verbal domain* en is geschreven door Cora Cavirani-Pots. Het onderzoek voor dat proefschrift is uitgevoerd als onderdeel van een project getiteld *Quality and quantity in linguistics* onder de supervisie van Jeroen van Craenenbroeck van de Katholieke Universiteit Leuven.

In haar proefschrift presenteert Cavirani-Pots een precieze, formele analyse van semi-lexicaliteit in Nederlandse en Afrikaanse niet-finiete werkwoordsclusters. Ze laat zien dat de transitie van hoofdwerkwoord naar hulpwerkwoord opgedeeld kan worden in verschillende fases en ze koppelt die fases aan syntactisch gedrag. Haar voorstel is gebaseerd op een kritische bespreking van twee eerdere benaderingen van semi-lexicaliteit. De toetsing vind plaats aan de hand van twee case-studies: één op het Nederlands en één op het Afrikaans.

In het Nederlands onderzoekt ze hoe de verschillende mates van semi-lexicaliteit van *hoeven* en *zitten* een verschillende invloed hebben op de variatie en optionaliteit van de aanwezigheid en positie van de infinitiefmarkeerder *te* in werkwoordsclusters. In het Afrikaans onderzoekt ze de impact van de mate van semi-lexicaliteit van *loop* en de positiewerkwoorden op de morfosyntactische variatie en optionaliteit in constructies van pseudocoördinatie: de aan/afwezigheid van *en*, voltooid deelwoordmarkeerder *ge-* en het type verb second dat de constructie kan ondergaan.

Cavirani heeft een zeer uitvoerig proefschrift geschreven dat bewondering afdwingt omdat ze erin aantoont een veelheid van aspecten van het vakgebied te beheersen: een grote kennis van de modernste ontwik-

jaarboek20-21.indd 171 23-5-2022 08:44:53

kelingen in de generatieve taalkunde, taalvergelijking tussen Nederlands en Afrikaans, onderzoek naar taalvariatie, corpus-analyse, vragenlijstonderzoek en geavanceerde statistiek. Haar theoretische analyse is gedurfd, precies, empirisch breed en van internationaal niveau. Ze bespreekt de resultaten van drie vragenlijsten met in totaal meer dan 1000 informanten en een corpusstudie van meer dan 85 miljoen woorden. Ze onderzoekt niet alleen het Nederlands maar ook het Afrikaans. Ondanks deze rijkheid in benaderingen en data is het proefschrift echt één geheel. Een jurylid noemde het proefschrift 'briljant' en verzuchtte: 'ik wilde dat ik dit proefschrift geschreven had'. De jury raadt Cavirani-Pots aan verschillende delen van dit proefschrift ook als artikelen te publiceren. Het onderzoek is het meer dan waard en de publicaties zullen haar zichtbaarheid verder vergroten. De commissie hoopt dat deze prijs zal bijdragen aan verder onderzoek van Cavirani-Pots op het raakvlak van de theoretische taalkunde en de Neerlandistiek.

De winnende scriptie is van de hand van Maarten Bogaards van de Universiteit Leiden. Zijn scriptie die werd begeleid door dr. Maaike Beliën, draagt de titel *Sitting stuck and standing scribbled. Productivity, structure, and meaning of posture verbs combined with a complementive past participle in Dutch*. In zijn scriptie onderzoekt Bogaards combinaties van houdingswerkwoorden en voltooid deelwoorden (bijvoorbeeld *zit opgeborgen*, *staat geschreven*, *ligt begraven*). Door zo'n 8000 zinnen met houdingswerkwoord en voltooid deelwoord uit een corpus te verzamelen, en ze kwantitatief te analyseren, laat Bogaards zien dat het geen vaste combinaties zijn (zoals eerder elders wel betoogd), maar juist productieve combinaties. Zijn vraagstelling is origineel, hij combineert semantische en syntactische benaderingen en zijn onderzoek levert veel vragen op voor vervolgonderzoek. De combinatie van theorie en corpusonderzoek en van syntaxis en semantiek maakt deze scriptie tot een indrukwekkend voorbeeld van een geslaagd onderzoek op het gebied van de Nederlandse taalkunde. Samen met Maaike Beliën werkt hij nu aan een update van een hoofdstuk over aspect voor de ANS. De scriptie heeft hij ook beschreven op Neerlandistiek.nl en belangrijke aspecten van de scriptie zijn in de LIN-bundel verschenen.

De prijs voor het winnende artikel gaat dit jaar naar Alex Reuneker van de Universiteit Leiden voor zijn stuk getiteld: *Clause order and syntactic in-*

jaarboek20-21.indd 172 23-5-2022 08:44:53

tegration patterns in Dutch conditionals verschenen in de LIN-bundel van 2020. Reuneker heeft onderzoek gedaan naar de volgorde van hoofd- en bijzin in voorwaardelijke zinnen (als...dan) en laat zien dat de syntactische integratie samenhangt met tekstmodus (schrijf- versus spreektaal) en register (formeel versus informeel). Dat er een dergelijk verschil was, werd eerder wel aangenomen, maar de auteur ondersteunt dit met een corpusonderzoek. Hij vult daarmee een leemte in de Neerlandistiek omdat deze constructies eerder vrijwel alleen in formele schrijftaal zijn onderzocht. Zijn onderzoek is goed opgezet en biedt ruimte voor vervolgonderzoek: hoe kunnen we het verschil tussen het informele en het formele register begrijpen? Waar komt het verschil eerste en laatste positie vandaan? Op dit moment is hij bezig met de afronding van zijn dissertatie over voorwaardelijke zinnen in het Nederlands. Sinds kort is hij tevens docent Taal en Communicatie aan de Universiteit Leiden. De auteur is actief op verschillende gebieden van de Neerlandistiek waaronder het taalgebruik van hiphopartiesten en spelling. Met onderzoek naar grammatica, taalgebruik en spelling is hij dus een allround taalkundige. Wij hopen dat deze prijs een aanmoediging voor hem zal zijn om zich verder langs deze lijnen te ontwikkelen.

Als laatste wordt er dit jaar een extra prijs toegekend aan Marc de Mik voor zijn scriptie met de titel *Samen lezen, beter lezen? Een quasi-experimenteel onderzoek naar de meerwaarde van samenwerkend leren voor het leesvaardigheidsonderwijs in de brugklas*, onder begeleiding van Jacqueline Evers-Vermeul van de Universiteit Utrecht. De Mik heeft een zeer goed leesbare scriptie geschreven over een quasi-experimenteel onderzoek naar de meerwaarde van samenwerkend leren voor het leesvaardigheidsonderwijs. Het is een mooi afgerond, maatschappelijk relevant onderzoek dat volgens de regels der kunst is uitgevoerd. De conclusie dat samenwerkend lezen geen voordeel oplevert, maar interventie wel nuttig is, zou een rol moeten spelen in de discussie rond het leesvaardigheidsonderwijs. De jury waardeert het voorbeeldig uitgevoerde onderzoek en vindt het belangrijk dat de scriptie een bijdrage levert aan het maatschappelijke vraagstuk van de ontlezing. Zijn begeleider van de educatieve master Erwin Mantingh schrijft over hem: "Marc de Mik straalt als docent heel veel plezier uit in zijn leerlingen en zijn vak, als student en onderzoeker is hij eveneens zichtbaar in zijn element bij het bedrijven van wetenschap. Het is dan ook illustratief dat hij zowel de bachelor

jaarboek20-21.indd 173 23-5-2022 08:44:53

Nederlands (2017) als de educatieve master Nederlands (2019) *cum laude* heeft afgerond. Hij is zelfkritisch en enthousiast. Hij werkt momenteel als eerstegraads docent aan het Lyceum Oudenhoven in Gorinchem. Marc zou bij uitstek geschikt zijn voor een promotieplaats als docent-onderzoeker, bij Dudoc Alfa of NWO, want op beide terreinen bulkt hij van het talent. Sterker nog, het zou een gemiste kans zijn als iemand met zijn buitengewone kwaliteiten op het vlak van de neerlandistiek en educatie *niet* docent-onderzoeker zou worden." De jury sluit zich graag aan bij deze woorden.

Namens de jury van de Academische Jaarprijzen,

Hans Bennis
Marinel Gerritsen
Jaap van Marle

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de jury, de Academische jaarprijzen 2021 toe te kennen aan:

Cora Cavirani-Pots voor haar proefschrift *Roots in Progress. Semi-lexicality in the Dutch and Afrikaans verbal domain*, en aan

Alex Reuneker voor zijn artikel 'Clause order and syntactic integration patterns in Dutch conditionals' in *Linguistics in the Netherlands*, en aan
Maarten Bogaards voor zijn masterscriptie *Sitting stuck and standing scribbled. Productivity, structure, and meaning of posture verbs combined with a complementive past participle in Dutch*, en aan
Marc de Mik voor zijn masterscriptie *Samen lezen, beter lezen? Een quasi-experimenteel onderzoek naar de meerwaarde van samenwerkend leren voor het leesvaardigheidsonderwijs in de brugklas*.

De Academische jaarprijzen 2021 werden op 30 oktober 2021 uitgereikt te Leiden.

jaarboek20-21.indd 174 23-5-2022 08:44:53

ELISE MATHILDE ESSAYPRIJS 2021

JURYRAPPORT

Op 1 januari 2018 riep de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op initiatief van de Stichting Elise Mathilde Fonds een nieuwe prijs in het leven: de Elise Mathilde Essayprijs, vernoemd naar Elise Mathilde van Beuningen (1890-1941), die haar vermogen naliet aan de in 1935 door haar opgerichte Stichting. In nauwe samenwerking met het Koninklijk Nederlands Historisch Genootschap en het Genootschap Onze Taal, werd een prijsvraag uitgeschreven voor een essay, beurtelings gericht op het gebied van de Nederlandse letterkunde, taalkunde en geschiedenis. In lijn met de doelstelling van het Elise Mathilde fonds om culturele en ideële doelen te ondersteunen, werd tevens besloten dat de essays het behoud van het Nederlandse cultuurgoed – dit jaar de geschiedenis of de geschiedwetenschap – centraal moesten stellen. De inzendingen moesten passen in het overkoepelende thema 'De eigen natie in kosmopolitisch perspectief' én bij het specifieke thema van dit jaar: 'Grenzeloze geschiedenis'.

De jury bestond dit jaar uit prof. dr. Mieke Aerts, prof. dr. Marjolein 't Hart (voorzitter) en Dirk Alkemade MA (secretaris) namens het bestuur van het KNHG en dr. Anna Dlabacová en dr. Peter van Dam namens de MdNL. De Maatschappij ontving 36 inzendingen, die de jury beoordeelde op basis van vier criteria. Ten eerste, of de auteur zich aan de opdracht had gehouden, en of het dus een vlot geschreven, overtuigend en goed onderbouwd verhaal was dat goed bij bovengenoemde thema's aansloot. Ten tweede, of het essay een visie over 'grenzeloze geschiedenis' ontvouwde die breder was dan de behandelde casus. Ten derde diende het essay een interessante, prikkelende *pointe* te bevatten. Als laatste keek de jury ook naar compositorische en stilistische aspecten.

Na rijp beraad vond de jury dat één essay duidelijk boven de andere uitstak. Het winnende essay is: 'Vloeibare Grenzen', van Adriaan Duiveman. Niet alleen voldeed dit essay aan alle criteria, de jury was vooral lovend over de mooie mix van heden en verleden met als origineel thema dat grenzen niet alleen temporeel en geografisch zijn, maar ook 'vloei-

jaarboek20-21.indd 175 23-5-2022 08:44:53

baar'. Onze vastgeroeste denkpatronen over wat 'water' en wat 'land' is, zijn nodig aan herziening toe: we moeten meer ruimte durven te geven aan het water, we moeten leren om net als in de Middeleeuwen in een meer 'amfibische cultuur' te leven. De 'overwinning' op het water dankzij de Deltawerken is natuurlijk een groot goed, maar door water uitsluitend als 'gevaar' en 'vijand' te zien laten we kansen liggen en kunnen we ook niet goed met toekomstige, wereldwijde problemen op het gebied van waterbeheer omgaan. In de historiografie zien we een toenemende tendens om te spreken in termen van 'strijd tegen het water' en 'overwinningen van het land'. De jury was bijzonder gegrepen door de *pointe*: 'Grenzen die zijn bevochten zijn moeilijk te verschuiven'. Dat geldt niet alleen voor de grenzen tussen water en land, maar ook voor nationalistische grenzen. Door telkens weer te hameren op onze glorieuze onafhankelijkheidsstrijd tegen Spanje vervallen we ook automatisch in een *modus vivendi* die nationale grenzen als hard en onveranderlijk blijft zien, wat weinig ruimte biedt voor kosmopolitisme.

Namens de jury,

Marjolein 't Hart (voorzitter)
Amsterdam, 2 april 2021

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de jury, de Elise Mathilde Essayprijs 2021 toe te kennen aan Adriaan Duiveman. De prijs werd online uitgereikt op 17 september 2021.

jaarboek20-21.indd 176 23-5-2022 08:44:53

JOOST ZWAGERMAN ESSAYPRIJS 2021

JURYRAPPORT

Dit jaar dreigde de uitreiking van de Joost Zwagerman Essayprijs wéér door corona te worden dwarsgezeten. Vorig jaar, toen we de uitreiking van de prijs online moesten vieren, zeiden we: jammer, maar het is echt maar voor één keer dat corona deze bijzondere dag teistert. Gelukkig zijn we nu weer met zijn allen in dit Theater, in Alkmaar, de stad waar Joost Zwagerman is geboren, waar hij vaak naar terugkeerde en waar zijn hart lag.

Met deze prijs eren we Joost Zwagerman, romanschrijver, essayist, dichter en vieren we het prachtige genre van het essay dat hij graag beoefende. Het zou vandaag zijn 58ste verjaardag zijn geweest. Laten we, op deze bijzondere en feestelijke dag, niet vergeten dat de laatste verjaardag die Joost vierde zijn 51ste is geweest. Dat blijft een verdrietig feit. Joost zou van deze tijd van alles hebben gevonden. En hij zou nieuwgierig zijn geweest naar het nieuwe schrijftalent dat zich aandiende.

Het is de vierde Joost Zwagerman Essayprijs alweer. Die continuïteit is te danken aan de inspanningen van de organisatoren, de mensen van het museum, het theater, de bibliotheek en de gemeente Alkmaar, met name museumdirecteur Patrick van Mil. Dank ook aan de Van Bijleveltstichting, met voorzitter Joost Quant en het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde, de nabestaanden van Joost Zwagerman en *de Volkskrant*.

Dit jaar zitten in de jury waarvan ik de voorzitter mag zijn: Barber van de Pol, schrijver en vertaler, romanschrijver en essayist Manon Uphoff, Merlijn Olnon, uitgever en hoofdredacteur van *De Nederlandse Boekengids*, het tijdschrift waarvan het nieuwste nummer, met daarin de essays van de zes genomineerden, u wordt aangeboden.

De prijs begint zo langzamerhand een begrip te worden. Uitgevers kijken uit naar de nieuwe oogst. En terecht: de winnaar van 2018, Jilt Jorritsma, heeft inmiddels een roman gepubliceerd, *Was*, die zeer goed is ontvan-

jaarboek20-21.indd 177 23-5-2022 08:44:53

gen. Binnenkort komt de debuutroman *Nieuweling* uit van Marion Bruinenberg, die in 2019 was genomineerd. En ik weet dat meer genomineerden van de voorafgaande jaren een contract hebben voor een boek of in bespreking zijn met een uitgeverij. Dat was nou precies onze bedoeling: schrijftalent onder de aandacht brengen.

Dit jaar hadden we 176 inzendingen, ongeveer evenveel als het eerste en tweede jaar. In het lockdownjaar 2020 hadden we er meer, misschien omdat toen veel mensen ineens tijd over hadden. Elk jaar zien we bepaalde thema's oplichten. Vorig jaar was dat, zoals te verwachten was, de pandemie, met als bijbehorende thema's de rechten en plichten van overheid en burger, de ellende, of juist de zegen, van eenzaamheid en isolatie. Het jaar daarvoor ging het vaak over de natuur, het klimaat, de verwoesting van de planeet.

Dit jaar waren er weer andere trends: het begrip gender, bijvoorbeeld, en de beperkingen daarvan. Het wappiedom en de complotdenkers. Racisme en seksisme. De kwaliteit van het Nederlandse onderwijs en de kansenongelijkheid. De invloed van de sociale media, het gevaar van nepnieuws. Zin en onzin van diagnoses als ADHD. Humor en de vrijheid van meningsuiting. De wooncrisis. De uitwassen van het neoliberalisme. Oude en nieuwe elites. We lazen klassieke essays over literatuur, beeldende kunst, film en filosofie. Maar ook: de vreugde van het tuinieren, de gevaren van yoga en het lot van de klokkenluider. En een heleboel persoonlijke ervaringen en getuigenissen. Zoals elk jaar waren er de aanklachten van schrijvers die ons, de mensheid, een lesje wilden leren. U begrijpt dat we ons geen moment hebben verveeld, en veel hebben bijgeleerd.

De gemiddelde kwaliteit lag ook dit jaar verrassend hoog. We hielden na een eerste leesronde een longlist van 75 titels over. Daaruit destilleerden we de zes beste. Dat was moeilijk, bij zoveel kwaliteit. Voor ons waren een paar criteria doorslaggevend: stijl, gedrevenheid, persoonlijke betrokkenheid en maatschappelijke relevantie. Essays die én persoonlijk zijn, goed geschreven, goed gedocumenteerd en onderbouwd. We kozen zes heel goede essays, waarvan we vinden dat iedereen ze zou moeten lezen, daarom worden ze ook alle zes gepubliceerd. Heel verschillende, maar stuk voor stuk schitterende essays. Drie mannen en drie vrouwen –

jaarboek20-21.indd 178 23-5-2022 08:44:53

toeval. Redacteuren en uitgevers, wordt wakker, ga erachteraan! Deze zes schrijvers barsten van het talent.

Ik noem ze hier, in alfabetische volgorde, met beknopt commentaar van de jury.

Marinus Gisolf, 'De grens waarvan'
Dit essay speelt in San José, de hoofdstad van Costa Rica, en dan vooral op een klein stukje land waar ooit een rommelig barretje was gevestigd, en daarnaast een bedrijfje dat heiligenbeelden maakte – tot de bulldozers deze schamele nering wegvaagden. Een buurtbewoner maakt een parkje van de plek, maar ook dat verdween, de eigenaar plaatste er een reclamezuil. Bij Marinus Gisolf is dit stukje grond een symbool van oprukkend kapitalisme. Er spreekt een grote liefde voor het land uit. 'Wat eerst een vertrouwde plek geweest was voor de bewoners daar,' schrijft Marinus Gisolf, 'is een vervreemde stadsruimte geworden.'

Jerôme Gommers, 'Natte dromen'
Een essay van een bèta nu eens, over onzinnige pretenties in de wetenschap, bijvoorbeeld over kleur, vrije wil en het gedrag van dieren. 'Nerdy borrelpraat' volgens Gommers, zulke strikte en beperkte wetenschap hoeven we niet te vereren. Hij schreef een op ervaring gebaseerd betoog, dat van brede kennis en eruditie getuigt, vaak geestig is en vanuit een diep gevoelde irritatie is geschreven. Een citaat: 'De menselijke geest wordt als een inert ding beschouwd dat wel enige upgrading kan gebruiken – terwijl er tientallen of misschien wel honderden methoden bestaan om de geest van binnenuit te trainen en te richten.'

Barry Hofstede, 'Planeet Oorlog'
Dit is een aangrijpend stuk over wat oorlog met een mens kan doen. Het is geschreven door iemand die in 1992, tijdens de oorlog in Bosnië, deel uitmaakte van de VN-missie. Een missie met goede, humanitaire bedoelingen, waar Nederland trots op wilde zijn. Maar het werd een hel voor de uitgezondenen, die machteloos moesten toekijken bij de moordpartijen en bij thuiskomst weinig publiek waardering kregen. Een posttraumatische stressstoornis was het gevolg. 'En zo dool ik rond' schrijft Barry Hofstede, 'in het niemandsland van mijn herinneringen. Ik graaf tunnels in de tijd, maar vroeg of laat storten ze altijd in.'

jaarboek20-21.indd 179 23-5-2022 08:44:53

Maria Kager, 'Melk'
Het is het allergewoonste en meest alledaagse, dat tegelijk een wonderlijke en unieke ervaring is: een baby de borst geven. Een van de weinige momenten waarop een mens is teruggebracht tot een dierlijke staat, overgeleverd aan een veeleisende boreling. Maria Kager beschrijft deze verwarrende en vaak eenzame toestand – liefde én beklemming tegelijk – scherp en van binnen uit. En zij gaat te rade in de literatuur, bij andere schrijvers. Mooiste zin in dit essay: 'Het curieuze spanningsveld van borstvoeding geven: nooit meer alleen en altijd alleen.'

Janna Reinsma, 'Zweefmoment'
Een prikbord volgehangen met foto's van springende en duikende wezens is het uitgangspunt van een essay over een bevroren moment van wat in werkelijkheid beweging is, het zweefmoment. Stilgezette, gevangen tijd. Foto's van duikende zwemmers, turnsters die een salto maken, een springend hert, een keeper die naar een bal reikt. Janna Reinsma kan heel goed kijken en ze schrijft daar op een precieze en aanstekelijke manier over, waarbij ze verwijst naar andere scherpe kijkers en haar eigen herinneringen. Zelf is zij 'geen dappere springer, een avonturier hooguit in het diepst van mijn gedachten.'

Fien Veldman, 'Not really making it'
Dit essay geeft een inkijkje op een basisschool in Leeuwarden dat voor veel hoogopgeleide Nederlanders bijna exotisch zal zijn, en onthutsend. We maken kennis met 'het tegenovergestelde van een schoolpleinmoeder': een moeder die zelden naar school komt. En met een onderwijzer die porno kijkt met zijn jongensleerlingen. Het is een school waar een kind zomaar kan verdwijnen, of ineens beschikt over geld in papieren rolletjes. Fien Veldman beschrijft hoe het is om op te groeien in een achterstandswijk, om geminacht, gemeden en onderschat te worden, én ze geeft een analyse. Ze doet dat subtiel, met humor en nuchterheid.

We hebben er lang over gepraat welke van deze zes voortreffelijke auteurs de prijs moet krijgen. We hebben gekozen voor het essay dat persoonlijk is en over een maatschappelijk probleem gaat, dat tegelijk luch-

jaarboek20-21.indd 180 23-5-2022 08:44:53

tig, ontroerend en diep snijdend is. De Joost Zwagerman Essayprijs 2021 gaat naar Fien Veldman, voor haar essay 'Not really making it'.

Amsterdam, 12 november 2021

De jury van de Joost Zwagerman Essayprijs:

Merlijn Olnon
Barber van de Pol
Manon Uphoff
Aleid Truijens (voorzitter)

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de jury, de Joost Zwagerman Essayprijs 2021 toe te kennen aan Fien Veldman. De prijs werd op 18 november 2021 uitgereikt te Alkmaar.

jaarboek20-21.indd 181 23-5-2022 08:44:53

KRUYSKAMPPRIJS 2021

ADVIES VAN DE COMMISSIE VAN VOORDRACHT

De Commissie van voordracht, bestaande uit dr. Roland de Bonth, dr. Anne Dykstra en dr. Tanja Simons, draagt met genoegen het driedelige werk *Bargoens. Vijf eeuwen geheimtaal van randgroepen in de Lage Landen* van Paul Van Hauwermeiren, verschenen in 2020 bij Skribis te Gent, voor ter bekroning met de Kruyskampprijs. Voor deze prijs komen in aanmerking werken op het gebied van de Nederlandse lexicografie, de Nederlandse lexicologie of de editie en annotatie van oude Nederlandse teksten. Nadat in 2018 een editie werd bekroond, heeft de Commissie van voordracht zich voor de Kruyskampprijs 2021 toegelegd op lexicografische en lexicologische werken, verschenen in de jaren 2015-2020.

De Commissieleden hebben allen afzonderlijk uit de te beoordelen werken een top-drie samengesteld. De drie lijstjes waren nagenoeg identiek, maar op alle drie prijkte de studie van Van Hauwermeiren op nummer één. De Commissie van voordracht kwam in haar afsluitende overleg daarom al spoedig tot een unanieme voordracht, hoewel er sprake was van verschillende bekronenswaardige titels.

Uit de zeer uitgebreide bibliografie in *Bargoens* blijkt dat het Bargoens al eerder de belangstelling van onderzoekers heeft gewekt. Wie meent dat met het in de bargoenistiek beroemde proefschrift van J.G.M. Moormann, *De geheimtalen* (1932) het definitieve boek over het Bargoens geschreven was, vergist zich deerlijk. Sterker nog, een bespreking van de heruitgave die Nicoline van der Sijs in 2002 van Moormanns standaardwerk bezorgde, ontstak bij Van Hauwermeiren een vuur dat zelfs na twintig jaar onderzoek nog altijd niet uitgedoofd is.

De jury durft onomwonden te zeggen dat er nog nooit iemand is geweest die deze geheimtaal zo uitgebreid bestudeerd en beschreven heeft als Van Hauwermeiren. In zijn studie wijst de onderzoeker er trouwens op dat de term 'taal' de lading niet helemaal dekt, want het Bargoens is eerder een lexicon met een beperkt bereik dan een volledige taal. Als we Bargoens

jaarboek20-21.indd 182 23-5-2022 08:44:53

toch een taal willen noemen, dan is het volgens Van Hauwermeiren een bijna dode taal.

Waar Van Hauwermeiren ondanks zijn jarenlange naspeuringen geen uitsluitsel over kan geven is de oorsprong van het woord 'Bargoens'. Maar dat is dan ook bijna het enige dat na 20 jaar archief- en bibliotheekonderzoek, en het daaruit voortkomende ordenen en beschrijven, bij hem geheim blijft. Hij geeft in zijn studie een uitgebreid, systematisch en kritisch overzicht van zijn ongeveer 250 bronnen, die meestal uit de negentiende en twintigste eeuw stammen maar soms nóg ouder zijn.

Een van de belangrijkste bronnen was het al genoemde proefschrift van J.G.M. Moormann, *De geheimtalen* (1932). De helft van het woordmateriaal is overgenomen van Moormann 2002, en 50 van de 130 bronnen komen ook uit Moormann. We mogen het als een belangrijke verdienste van Van Hauwermeiren beschouwen dat hij 80 min of meer onbekende bronnen heeft opgespoord en toegevoegd. Daaronder zijn ongepubliceerde lijsten uit archieven en privéverzamelingen. Steeds maken de gegeven fragmenten duidelijk in welke context woorden werden gebruikt, bijvoorbeeld citaten uit literaire teksten, stukken uit verslagen, enz. Enkele bronnen zijn wetenschappelijk, maar de meeste zijn voorwetenschappelijk. Allemaal zijn ze uitputtend onderzocht en beschreven, met telkens een alfabetisch overzicht van de gevonden woordenschat, waarbij ook telkens moest worden vastgesteld of een woord of een uitdrukking wel tot het Bargoens gerekend mocht worden.

De presentatie van het materiaal is chronologisch, geografisch of geografisch-chronologisch. De Commissie vindt het van belang dat, zoals uit de ondertitel blijkt, de bronnen uit het hele Nederlandstalige gebied komen.

Van Hauwermeiren hield zich niet alleen bezig met het op systematische wijze verzamelen van het Bargoens, maar, naast de al genoemde beschrijving van materiaal, ook met beschrijving van de woordenschat, waaronder informatie over verspreiding, woordvormingen en woordbetekenissen. Daarnaast wordt de lezer nog verblijd met etnologische kennis, bijvoorbeeld over rondtrekkende marskramers.

jaarboek20-21.indd 183 23-5-2022 08:44:53

Na meer dan 1300 pagina's zou men verwachten dat verder onderzoek naar het Bargoens onnodig is. Niets blijkt minder waar, Van Hauwermeiren doet in zijn werk zinnige suggesties voor verder onderzoek. Hopelijk zal hij zelf daarin een belangrijke rol kunnen spelen, want het voorbeeldige werk van deze bargoenist heeft de bargoenistiek beslist op een heel hoog peil gebracht.

Daarom meent de Commissie van voordracht dat de Kruyskampprijs 2021 ten volle toekomt aan de studie *Bargoens. Vijf eeuwen geheimtaal van randgroepen in de Lage Landen* van Paul Van Hauwermeiren.

Namens de Commissie van voordracht,

Roland de Bonth
Anne Dykstra
Tanja Simons

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie van voordracht, de Kruyskampprijs 2021 toe te kennen aan Paul van Hauwermeiren voor zijn studie *Bargoens. Vijf eeuwen geheimtaal van randgroepen in de Lage Landen*. De prijs werd op 30 oktober 2021 uitgereikt te Leiden.

jaarboek20-21.indd 184 23-5-2022 08:44:53

KRUYSKAMPPRIJS 2021

Dankwoord, uitgesproken door Paul Van Hauwermeiren bij de overhandiging van de Kruyskampprijs 2021 tijdens de Laureatenmiddag van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 30 oktober 2021 te Leiden

Geachte dames en heren,

Precies twintig jaar geleden ben ik met emeritaat gegaan. Tot tijdkorting heb ik me toen vastgebeten in de studie van het Bargoens. Wat in het begin niets meer was dan een bevlieging, werd een passie. Ja, jullie mogen mij een oude zonderling vinden.

Aanvankelijk wilde ik alleen mijn nieuwsgierigheid bevredigen. Wat maakt het Bargoens voor niet ingewijden onverstaanbaar? Zijn er nog sporen van het vroegere Bargoens te vinden? Wordt er nu nog Bargoens gesproken? Dat en nog zoveel meer wilde ik weten. Ik ging op zoek naar antwoorden op mijn vragen en ik had van meet af aan ongelooflijk veel vindersgeluk. Vrij vlug had ik heel wat informatie verzameld en kwam ik tot nieuwe inzichten. Ik ging beseffen: dit mag ik niet voor mezelf houden.

In 2002 gebeurde er iets waardoor mijn onderzoek in een stroomversnelling terechtkwam. Zeventig jaar eerder was onder de titel *De Geheimtalen* het proefschrift van Juliaan G.M. Moormann verschenen. Dat werk werd het Bargoense standaardwerk en Moormann werd de peetvader van de bargoenistiek avant la lettre. (Het woord *bargoenistiek* werd bij mijn weten de eerste keer gebruikt door de betreurde Hans den Besten. De woorden *bargoenist en bargoenistiek* staan nog altijd niet in de *Van Dale).* In 2002 gebeurde er met *De Geheimtalen* van Moormann iets merkwaardigs. Nicoline van der Sijs bezorgde een heruitgave van het onvindbaar geworden en vrijwel vergeten standaardwerk. Door die heruitgave kreeg *De Geheimtalen* weer enige belangstelling. Het viel vooral op hoe verouderd het werk was. In de editie van 2002 was het wel vermeerderd met een paar nagelaten bronnen en een indrukwekkend woordregister, maar verder was het ongewijzigd gebleven. Daar was ik niet zo gelukkig mee. Ik vond dat we aan een geheel nieuwe Moormann toe waren.

jaarboek20-21.indd 185 23-5-2022 08:44:53

Na een paar jaren werd het mij duidelijk dat die nieuwe Moormann er pas zou komen als ik hem zelf schreef. Ik betrapte me erop dat ik daar al mee begonnen was door te publiceren over onderwerpen die in die nieuwe Moormann aan bod moesten komen. Maar ik constateerde dat het Bargoens nog nauwelijks gesproken werd en dat het vrijwel uit ons collectief geheugen verdwenen was. Ik vond toch nog een twintigtal personen die mij op de een of andere manier hebben geïnformeerd. In mijn voorwoord heb ik hen bedankt, maar het is een postuum dankwoord geworden. Toen het boek verscheen, waren ze bijna allemaal overleden. Het zou nu al niet meer te schrijven zijn.

Het boek schrijven als 'independant researcher', zonder enige vorm van support van een organisatie, is een werk van lange adem geworden, maar het is de hele tijd gelukkig iets blijven hebben van een hobby. Het boek gepubliceerd krijgen was andere koek. Ik wist dat uitgevers zouden bedanken voor de eer. Voor een populariserend wetenschappelijk werk over een onderwerp dat niet actueel is en niet maatschappelijk relevant, was het boek te dik (1307 blz.) en dus ook te duur. Ik heb het dan maar in eigen beheer gepubliceerd bij het Gentse uitgeversplatform Skribis.

Zoals bekend, raken boeken die in België gepubliceerd zijn, moeilijk de Belgisch-Nederlandse grens over. In het geval van mijn boek is dat letterlijk te nemen: het weegt namelijk ruim twee kilo en het verzenden naar een adres in Nederland kost al vlug 15 euro. Toch raakte het boek tot bij de Nederlandse lezer, doordat het ook te koop werd aangeboden in de webwinkel van *Onze Taal*. Het werd hier in Nederland op applaus ontvangen, al was dat vooral papieren applaus. Door de bekroning met de prestigieuze Kruyskampprijs wordt mijn boek als waardige opvolger van Moormanns standaardwerk erkend. Ik durf mij nu onbeschroomd 'bargoenist' noemen.

Ik wil mijn dankwoord graag afsluiten met een echt woord van dank aan het adres van de Maatschappij en de jury. Ik ervaar het als een grote eer dat ik de prijs in ontvangst mag nemen die vernoemd is naar dr. C. Kruyskamp, redacteur van vier opeenvolgende edities van de Grote Van Dale. Het is namelijk door toedoen van dr. Kruyskamp dat in het woordenboek een groot aantal Bargoense woorden zijn opgenomen, woorden die via veel gelezen literaire werken over het leven in de Amsterdamse volks-

jaarboek20-21.indd 186 23-5-2022 08:44:53

buurten, hun weg hebben gevonden naar het Algemeen Nederlands. Ik ervaar het ook als een eer dat ik me voortaan laureaat mag noemen van een prestigieuze prijs die eerder al te beurt viel aan twee vrienden van mij die ik al jaren bewonder niet het minst voor hun onverdroten werkkracht: Frans Claes (†) en Frans Debrabandere.

De jury dank ik voor het doorwrochte en empathische rapport. Het is de juryleden niet ontgaan dat ik het boek vooral bedoeld heb als trigger voor intensief onderzoek van het vroegere en het huidige Bargoens. Ze schrijven in hun rapport: 'Van Hauwermeiren doet in zijn werk zinnige suggesties voor verder onderzoek. Hopelijk zal hij zelf daarin een belangrijke rol kunnen spelen'. Ik hoop dat met hen. Meer bepaald zou ik graag nog meewerken aan een Bargoens woordenboek dat op *Bargoens. Vijf eeuwen geheimtaal van randgroepen in De Lage Landen* gebaseerd is. Nog liever zou ik mijn medewerking verlenen aan een elektronische database van Bargoense woorden, zinnen en documenten. Een suggestie voor verder onderzoek die de jury zinnig vindt, betreft het Bargoens van de reizigers die met hun woning op wielen op grote en kleine woonwagenterreinen staan. Hun Bargoens moet dringend worden opgetekend. Dat laat ik graag over aan jongere onderzoekers die hopelijk door het lezen van mijn boek daartoe gestimuleerd worden.

jaarboek20-21.indd 187 23-5-2022 08:44:54

LUCY B. EN C.W. VAN DER HOOGTPRIJS 2021

ADVIES VAN DE COMMISSIE VOOR SCHONE LETTEREN

Op 25 januari 2021 vergaderde de jury van de Van der Hoogtprijs. Uit dertig inzendingen selecteerde zij *En niet bij machte* van J.V. Neylen. Na een discussie over een shortlist van zes bundels is de jury met unanimiteit van stemmen tot een voordracht gekomen. De juryleden spraken hun enthousiasme uit over de ingestuurde bundels. Niet alleen de omvang springt in het oog, ook de poëzie zelf laat een brede waaier zien van versvormen, compositorische keuzes, thematische variëteit. Opvallend veel dichters reflecteren in hun werk over identiteit, de positie in de wereld en de verhouding tot de taal, in het bijzonder de onmogelijkheid om in taal de 'prismatische schittering' van het bestaan te vatten. Naast klassiek gecomponeerde gedichten zijn er opvallend veel bundels met teksten die de grenzen van genreconventies opzoeken, die een mengvorm presenteren van proza en poëzie. In soms meanderende versvormen wordt een zoektocht ondernomen naar het ik in zijn vele gedaanten, hoe dat ik zich verhoudt ten opzichte van de wereld. Met aandacht, expliciet of impliciet, voor maatschappelijke thema's zoals klimaat, politiek en culturele of etnische diversiteit.

De jury selecteerde *En niet bij machte*. De bundel is een rijk debuut. De juryleden zijn met name getroffen door rake zinnen, zoals 'ik schudde de takken uit mijn hoofd, nam een blad en sneed de dag opnieuw aan stukken – hoe grandioos ik hem beginnen zou' en 'de mist die in mijn keel is gezakt'. *Niet bij machte* is beslist anders dan alle andere ingestuurde bundels en biedt een heel ander geluid dan wat je meestal in de hedendaagse poëzieproductie leest. De tekst is ook gedurfd: in een soort bewuste ouderwetsheid bouwt de dichter een poëtische wereld op, met opvallende aandacht voor de taal zelf. J.V.Neylen heeft in haar debuut al meteen een patent op een eigenzinnig beeldarsenaal.

Verder valt de bundel op door het binnenstebuiten keren van de blik. Hoewel er een erg aanwezig poëtisch ik is, wordt dat op allerlei verrassende manieren te kijk gesteld. Zo gaat het over horizontaal leven of een gedachte verknippen, of het dichterlijke ik ziet zichzelf vastlopen in een

jaarboek20-21.indd 188 23-5-2022 08:44:54

winkelruit. J.V. Neylen verkent spannende perspectieven die vaak tot een abstractie leiden, een gedachte-experiment, een werkelijkheid buiten de dingen.

De laureaat heeft, zoals jurylid Pia de Jong het uitdrukte, 'een stem voor de toekomst'. De onweerstaanbaar boeiende en tijdloos-soevereine bundel *En niet bij machte* houdt zonder meer een belofte in voor de toekomst. Op opvallende en in deze tijd, in de contemporaine poëzie, nogal ongewone wijze staat J.V.Neylen in de traditie van iconen van de Nederlandstalige poëzie, heel expliciet zelfs M. Nijhoff en Jan van Nijlen. De auteur weet die invloeden en (expliciete) referenties – eerder een soort resonans – soepel en op welhaast vanzelfsprekende wijze in haar werk te vervlechten. De verzen balanceren tussen raadselachtigheid en helderheid, helemaal in de trant van de helder geformuleerde cryptogrammen van Nijhoff, tussen geslotenheid en toegankelijkheid. Neem de prachtige slotregels van het gedicht 'Grondmens': 'Doe net als de mens die koppig / naar zijn werk vertrekt en zijn dag verlaat. Maar doe het omgekeerd'.

En niet bij machte bevat gedichten, in een hechte compositie gepresenteerd, over keuzes die we allemaal maken: wanneer ik naar mijn werk ga, verlaat ik dan mijn dag? Ja, dat moet het zijn. En dat is ook vertwijfeling. Want als je je dag verlaat, ben je weer een dag uit je leven kwijt. Die bijna melancholieke ondertoon schuilt in veel van de gedichten. De titel van de bundel kan als programmatisch worden gelezen: de ik-figuur is niet bij machte contact te krijgen met de buitenwereld, zoals in het gedicht '12.00': 'Ik tik mijn marionettenvingers / op de ruimte die niet opensplijt. Ze hebben niets // omhanden deze handen – verdwaald / in een dag die speelt voor dood. Zijn zilver // trekt als een helm over mijn hoofd'.

Het is vooral de combinatie van het zilver van de dag en de helm over 'mijn hoofd' die hier opvalt. In de beeldentaal is zilver als metaal van schitter en glans op beklemmende wijze verbonden met de dood, met een helm. Dat laatste beeld kan duiden op gevangenschap en machteloosheid om een uitweg te vinden. Maar het is tezelfdertijd een wapen tegen diezelfde dood en wie weet de buitenwereld.

Op meesterlijke wijze, zeker voor een debuut, worden dergelijke ambivalenties gethematiseerd. Zonder boodschapperig en vertellend te schrij-

jaarboek20-21.indd 189 23-5-2022 08:44:54

ven, doet de dichter een beroep op de verbeeldingskracht en de creativiteit van haar lezer. Dat zij die ruimte creëert voor de lezer, die ontvankelijk is voor de beeldspraak en de idiomatische zegging van de gedichten, draagt er aanzienlijk toe bij dat hij of zij zich van meet af aan betrokken voelt, dat de poëzie in *En niet bij machte* niemand onberoerd kan laten. De jury is onder de indruk van zoveel branie en métier, en draagt om die reden eensgezind de bundel voor als laureaat van de Van der Hoogtprijs 2021.

Namens de Commissie voor schone letteren,

Pia de Jong
Kester Freriks (voorzitter)
Yves T'Sjoen
Hanneke van Eijken
Lies Van Gasse

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie voor schone letteren, de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs 2021 toe te kennen aan J.V. Neylen voor haar poëziebundel *En niet bij machte*. De prijs werd op 30 oktober 2021 uitgereikt te Leiden.

jaarboek20-21.indd 190 23-5-2022 08:44:54

LUCY B. EN C.W. VAN DER HOOGTPRIJS 2021

Dankwoord, uitgesproken door J.V. Neylen bij de overhandiging van de Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs 2021 tijdens de Laureatenmiddag van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 30 oktober 2021 te Leiden

Lieve familie, juryleden en andere aanwezigen,

Als schrijver wil je gelezen worden. Je wil dat je boek zijn eigen leven gaat leiden en mensen leert kennen – je wil dat het iets bijdraagt aan hun levens, iets nieuws kan vertellen of kan raken. Het feit dat ik hier sta wil zeggen dat mijn boek bestaat, dat het in dialoog is gegaan met mensen waarvan ik zélf het bestaan niet ken. Dat is een onwerkelijk gevoel. Toen ik het juryverslag van deze prijs las heb ik voor het eerst ervaren dat mijn boek, onafhankelijk van mij, onbekende paden betrad en in contact kwam met anderen.

Dat was op 16 maart, om 7u 's avonds. Een klein jaar eerder was mijn debuut verschenen. Omwille van de pandemie was er geen boekpresentatie, geen feestgedruis – alleen een al overheersende stilte. Voor het boek dat ik geschreven had was dat een groot nadeel, maar ikzelf genoot immens van deze stilte. Het is immers ver weg van de drukte en de ruis, dat de echte wereld vorm krijgt. Alleen in stilte kan iets geschreven worden, en waar ik schrijf voel ik mij thuis.

België zat in een tweede lockdown. Mensen stonden op scherp – voorbij was de burgerlijke gehoorzaamheid, het geduld en de naastenliefde. Een geprikkeld egocentrisme rukte op.

Aan de kassa riep een vrouw dat ze de winkel niet binnen wou zolang de man voor haar geen mondkapje droeg. De man voor haar stak zijn handen in de lucht en liep verder, sloeg zijn hielen als hoeven op de grond. Op weg naar huis begon het te regenen, mensen liepen met regenkap en mondmaskers zo ver over hun gezichten dat ook hun ogen onzichtbaar werden. Er werd vaak tegen mijn schouders aangelopen en ik kreeg het gevoel dat ik niet bestond en, in het verlengde van mezelf, dat mijn boek niet bestond.

jaarboek20-21.indd 191 23-5-2022 08:44:54

Eenmaal thuis opende ik de mail, waarin – zonder dat er een aankondiging van bekendmaking of nominatie aan vooraf ging – te lezen stond dat ik de Lucy B. en C. W. van der Hoogtprijs gewonnen had. Het stond er alsof het gefluisterd werd, een zacht gefluister in de volkomen stilte waarin ik me bevond.

In het juryverslag las ik dat er in mijn gedichten ruimte is voor de lezer, dat die lezer zich van meet af aan betrokken voelt en dat de poëzie in mijn bundel niemand onberoerd kan laten.

Zo, dacht ik: er was dus een lezer. Wie dan? Niet iemand mìj kende en door mij te kennen ook van alles projecteerde in mijn gedichten, geen recensent die een gedicht had ontleed als een wiskundesom. Dit was vleziger, intiemer: dit kwam van mijn eerste, anonieme lezer. Ik voelde dat mijn boek in goede handen gevallen was, ik voelde dat het werd begrepen. Ik beantwoordde dit nieuws dan ook niet met luid enthousiasme, maar met volstrekte stilte. Ik was diep ontroerd.

Toen ik een jaar of 6 was las ik op mijn knieën in de zetel *Het meisje met de zwavelstokjes*. Het meisje op de prent zat ook op haar knieën, ze was verkleumd van de koude en strekte haar armen uit naar haar dode oma, die in een warmtewolk boven haar verscheen. Ze riep: "oma, neem me mee." De koude en de warmte, de verschrikking en de schoonheid, de eenzaamheid en de liefde: alle contradicties balden samen tot een waarheid die in mij gebliksemd werd. Ik herkende wat hier gebeurde. Ik had geen dode oma en was niet verkleumd, maar ik herkende het lijden. En in de bevestiging en herkenning van dit lijden zat troost.

Andersens sprookjes werden een houvast in mijn jonge leven, een mantra dat ik heimelijk in mij droeg en waar ik gesterkt mee naar school ging.

Ik voelde me rechtstreeks door hem aangesproken. Het leek alsof ik een geheim met Andersen deelde, en alsof hij die sprookjes voor mij alleen geschreven had.

Als ik één enkele lezer op die intieme manier met mijn bundel aan kan spreken, is het schrijven van deze bundel wat mij betreft niet voor niets geweest.

Ik zie geen massa voor me als ik schrijf, maar een enkeling in de massa die zich aangesproken voelt, een enkeling thuis op de bank die zich verbonden voelt.

jaarboek20-21.indd 192 23-5-2022 08:44:54

Ik zie deze prijs als een uitnodiging om mijn obsessies schaamteloos te blijven volgen en vanuit de luwte te blijven schrijven aan de enkeling – of deze nu uit één of honderden bestaat.

Ik ben de jury dankbaar voor het opmerken, begrijpen en prijzen van mijn debuut. Naast de jury wil ik ook alle schrijvers bedanken die mij een leven lang gedichten hebben geschonken en die mij hebben leren schrijven.

Aangezien mijn boek niet gedoopt werd met een boekpresentatie wil ik van deze gelegenheid gebruik maken om ook mijn uitgeverij Atlas Contact te bedanken, en in het bijzonder mijn redacteur Mariska Kleinhoonte van Os – die hier vandaag niet aanwezig kon zijn maar die ik niet onbenoemd kan laten. Naast een fijngevoelige redacteur was zij een enorme steunpilaar tijdens het schrijven.

En aan mijn geliefde, die ervoor gezorgd heeft dat het schrijven van deze bundel, en de intense vreugde en uitputting die ermee gepaard ging, dragelijk bleef: mijn oprechte dank.

jaarboek20-21.indd 193 23-5-2022 08:44:54

DR. WIJNAENDTS FRANCKENPRIJS 2021

ADVIES VAN DE COMMISSIE VAN VOORDRACHT

Het essay is een moeilijk te plaatsen, hybride genre, en daarmee het buitenbeentje van de literatuur. Het valt in de categorie 'beschouwend proza', maar is per definitie zo particulier en zelfs privé dat distantie en objectiviteit menigmaal ver te zoeken zijn – wat de aantrekkelijkheid alleen maar vergroot. Het essay mag best een verhaal vertellen, maar moet daarbij vooral authentiek en persoonlijk zijn, een stem laten horen, weg blijven van loze en gratuite verzinsels. Het mag de lengte van een vierhonderd woorden tellende column beslaan, maar een kloek boek telt even goed mee.

De eens in de drie jaar uit te reiken dr. Wijnaendts Franckenprijs is beurtelings bestemd voor het essay, al dan niet op het terrein van de literaire kritiek, dan wel voor een beschouwelijke tekst op het gebied van de cultuurgeschiedenis. Ditmaal was het de beurt aan de cultuurgeschiedenis. Uit de opbrengst van de jaren 2015 tot en met 2020 heeft de jury met volle overtuiging gekozen voor *Waagstukken* van Charlotte Van den Broeck, een boek dat naar de inhoud cultuurhistorisch is, maar dat in zijn vormgeving beantwoordt aan een aantal prominente kenmerken van het essay. Het handelt over een wereldreis langs dertien bouwwerken waarvan de makers een einde aan hun leven hebben gemaakt, meestal omdat ze de schande van een door hen gemaakte fout niet wilden overleven. Daarmee snijdt het een tot nu toe door kunst- en architectuurhistorici veronachtzaamde kwestie aan. Maar de manier waarop wordt gestuurd door het particuliere belang van de verteller, die al spiegelend en bespiegelend recht weet te doen aan de dramatiek van de dertien levensverhalen.

Van den Broecks odyssee begint in haar geboorteplaats Turnhout, bij een zwembad dat vanwege constructiefouten keer op keer moet sluiten. Op haar punt van vertrek vraagt ze zich af wanneer een mislukking de moeite waard is om voor te sterven. Daarmee reikt ze veel verder dan een anekdotisch relaas over de spreekwoordelijke twaalf ambachten en dertien ongelukken. *Waagstukken*, dat in zijn titel verwijst naar even ambitieuze als hachelijke ondernemingen waarvan je vooraf niet weet of je ze tot een

jaarboek20-21.indd 194 23-5-2022 08:44:54

goed einde zal brengen, is eigenlijk een verhandeling over de kunst, die niet zelden ook de kunst van het falen is.

Halverwege haar reis komt Van den Broeck tot de conclusie dat de verhouding tussen schepper en schepping altijd iets weg heeft van een destructieve liefdesverhouding waarbij de een zichzelf kapotmaakt in functie van de ander. Eenmaal dat vastgesteld neemt ze zichzelf als schrijver flink de maat. 'Het kan niet allebei, schrijven en een heel leven, er moet iets kapot. Vanuit het eerste besef iets gemaakt te hebben, en de kortstondige megalomanie die daarmee gepaard ging, wilde ik weten of ik ook kon vernielen. Een kleine, despotische neiging, ik viel er niemand mee lastig, als object van vernietiging koos ik mezelf.'

Zo loopt deze verkenning van bouwmeesterlijk falen uit op een hoogstpersoonlijke *defence of poetry*, maar een die toch aansluit bij de tradities van romantiek, symbolisme en modernisme . 'Schrijven vanuit het gebrek', daar komt Charlotte Van den Broeck op uit, maar niet zonder 'het verlangen om wat gebrekkig is weer heel te maken, of toch de mogelijkheid om dat te doen binnen de lege ruimte van een wit papier.'

Namens de Commissie van voordracht,

Jaap Goedegebuure
Odile Heynders
Nelleke Noordervliet

Het bestuur van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde heeft besloten, overeenkomstig het advies van de Commissie van voordracht, de Dr. Wijnaendts Franckenprijs 2021 toe te kennen aan Charlotte Van den Broeck voor haar boek *Waagstukken*. De prijs werd op 30 oktober 2021 uitgereikt te Leiden.

jaarboek20-21.indd 195 23-5-2022 08:44:54

DR. WIJNAENDTS FRANCKENPRIJS 2021

Dankwoord, uitgesproken door Charlotte Van den Broeck bij de overhandiging van de Dr. Wijnaendts Franckenprijs 2021 tijdens de Laureatenmiddag van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde op 30 oktober 2021 te Leiden

Hoe blij ben ik om vandaag in naam van Dr. Cornelis Wijnaendts Francken deze prijs in ontvangst te mogen nemen! Een snelle blik in zijn leven leert dat hij getrouwd was met een protofeministe genaamd Welmoet – what's in a name, dat hij een doctoraat schreef over steencellen, zijn avonturen als alpinist boekstaafde en dat hij op 58-jarige leeftijd begon aan het moedige traktaat 'Het sexueele leven en daarmee samenhangende problemen'. Dr. Wijaendts Francken is met andere woorden een onderzoeker naar mijn hart!

Ik ben zeer dankbaar voor deze erkenning. Dat *Waagstukken* zoveel lezers heeft mogen vinden en daarbij deze ondersteuning krijgt vanuit de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde maakt mij dan weer moedig. Ik dank de jury. Ik dank mijn redacteur Peter Nijssen, uitgever Elik Lettinga, agent Michaël Roumen voor alle ondersteuning. En mijn lief, Wouter Haverals.

jaarboek20-21.indd 196 23-5-2022 08:44:54

VERSLAGEN EN BIJLAGEN

VERSLAG VAN DE JAARVERGADERING VAN DE MAATSCHAPPIJ

De jaarvergadering is op zaterdag 30 oktober 2021 gehouden in het Telders Auditorium van het Academiegebouw te Leiden. Er zijn tijdens het besloten gedeelte 16 aanwezigen. De voorzitter opent de vergadering en houdt zoals de Wet voorschrijft in de beslotenheid van de Maatschappij en haar leden een rede die elders in dit *Jaarboek* staat afgedrukt.

Daarna herdenkt de voorzitter de leden die ons het afgelopen maatschappelijk jaar zijn ontvallen: mevrouw Saya D.L. Amores, de heer dr. H. Beukers, de heer dr. J. van Biezen, de heer dr. Freek Broekman, de heer dr. F. Bulhof, de heer dr. A.M.J. van Buuren, de heer Igor Cornelissen, de heer R.J.M. Ekkers, de heer dr. A.C. Fix, de heer Jacques van Gent, mevrouw Liselore Gerritsen, de heer dr. J.A. Gruys, de heer Mark de Haan, de heer Pieter van Hees, de heer dr. Th.C.J. van der Heijden, de heer dr. F.J. van Ingen, mevrouw Jeanine De Landtsheer, de heer dr. L.L. van Maris, de heer Cyriel Moeyaert, de heer Frits Niessen, de heer dr. E.H. Pool, de heer dr. P.G.J.M. Raedts, mevrouw Anneke Reitsma, mevrouw dr. I. Spijker, de heer dr. C.M.L. Verdegaal, de heer P.J.A. Winkels, de heer Wim Zaal, de heer dr. G.C. Zieleman.

Bij agendapunt 1 deelt de voorzitter mee dat mevrouw dr. Anneke Boot, de heer Anne Doornbos, mevrouw Hanneke Eggels, mevrouw Marja Kristel, mevrouw dr. Marijke Laurense, de heer dr. P.J. Moree, mevrouw dr. M.E.H.N. Mout, de heer jhr. Eppo van Nispen tot Sevenaer, de heer dr. C.F.J. Schriks, de heer dr. P.J. Sigmond, mevrouw Anneloes Timmerije, de heer dr. Wim Vandenbussche, de heer C.B. van 't Veer verhinderd waren de vergadering bij te wonen.

Bij agendapunt 2 dankt de voorzitter de nieuwe kandidaat Odile Heynders zich in te willen zetten voor het bestuur en heet haar van harte welkom.

Op de vraag van de voorzitter, bij agendapunt 3, of een van de aanwezigen beschikbaar wil zijn voor de Continuïteitscommissie antwoordt Berry Dongelmans dat hij het een hele eer vindt om in de Commissie zitting te mogen nemen.

De verslagen van de Staat der Maatschappij (4), Noordelijke Afdeling (5), van de Zuidelijke Afdeling (6), van de vertegenwoordiger voor Zuid-

jaarboek20-21.indd 199 23-5-2022 08:44:54

Afrika (7), van de Commissie voor Zuid-Afrika (8) en van de bibliothecaris (9) worden vastgesteld.

Bij agendapunt 10 wordt het voorstel van de penningmeester, om de contributie voor 2022 te verhogen naar € 42,50, gevolgd. Vervolgens wordt het verslag van de kascommissie voorgelezen die dit jaar bestaat uit Kurt De Belder en Coen van 't Veer. De voorzitter dankt de kascommissie voor de zorgvuldige wijze waarop zij het werk heeft verricht. De vergadering dechargeert het bestuur van rekening en verantwoording over het boekjaar 2020.

De verslagen van de Commissie voor geschied- en oudheidkunde (11), van de Commissie voor taal- en letterkunde (12), van de Werkgroep Zeventiende Eeuw (13), de Werkgroep 18e Eeuw (14), de Werkgroep De Moderne Tijd (15), de Werkgroep Indisch-Nederlandse letterkunde (16), de Werkgroep Biografie (17), de Werkgroep Nederlandse Boekhistorische Vereniging (18), de Werkgroep Caraïbische Letteren (19), de Werkgroep Bilderdijk (20) en het verslag van de redactie van het *Nieuw Letterkundig Magazijn* (21) worden vastgesteld.

De Lucy B. en C.W. van der Hoogtprijs (22) is toegekend aan J.V. Neylen voor haar poëziebundel *En niet bij machte*, de Dr. Wijnaendts Franckenprijs (23) is toegekend aan Charlotte Van den Broeck voor haar boek *Waagstukken* en de Kruyskampprijs (24) is toegekend aan Paul van Hauwermeiren voor zijn studie *Bargoens. Vijf eeuwen geheimtaal van randgroepen in de Lage Landen* . De Academische jaarprijzen 2021 zijn toegekend aan Cora Cavirani-Pots voor haar proefschrift *Roots in Progress. Semi-lexicality in the Dutch and Afrikaans verbal domain*, aan Maarten Bogaards voor zijn scriptie *Sitting stuck and standing scribbled. Productivity, structure, and meaning of posture verbs combined with a complementive past participle in Dutch*, aan Alex Reuneker voor zijn artikel *Clause order and syntactic integration patterns in Dutch conditionals*, en een extra prijs werd toegekend aan Marc de Mik voor zijn scriptie *Samen lezen, beter lezen? Een quasi-experimenteel onderzoek naar de meerwaarde van samenwerkend leren voor het leesvaardigheidsonderwijs in de brugklas*. De voorzitter bedankt de commissies voor de mooie voordrachten die ze hebben geleverd.

Bij acclamatie wordt mevrouw dr. Odile Heynders voor het jaar 2021-2022 gekozen tot voorzitter (26).

De Commissie voor stemopneming bestond dit jaar uit het bestuurslid de heer Kurt De Belder en mevrouw Andy Wieles-Maathuis (27). Er

jaarboek20-21.indd 200 23-5-2022 08:44:54

zijn 63 geldige stembiljetten binnengekomen, zodat de kiesdeler volgens de Wet moest worden vastgesteld op 12.6. Na de telling bleek dat alle 32 kandidaten 13 of meer stemmen op zich hadden verenigd, zodat zij allen tot lid zijn gekozen. Hun namen zijn: Erik Ader, Freek van Apeldoorn, mr. W.J. van Bennekom, Annegreet van Bergen, dr. G.A. Bijl, dr. S.V. Bluijs, Elleke Boehmer, dr. Rena Rayka Bood, Hendrik Carette, Anjet Daanje, Alain Delmotte, dr. Marijke Denger, dr. C.F.H.A. Dols, Rémon van Gemeren, Christina Guirlande, dr. Joost Haan, Myron Hamming, dr. Wouter Haverals, Martha Heesen, Toine Heijmans, M. Jansen-de Kok, John Kroon, M.A. Kruk, dr. Leonoor Kuijk, Willeke van der Meer, Stefan Nieuwenhuis, Lejo Siepe, W.J. van Til, dr. Peter J. Tomson, Leonieke Vermeer, P. Walewijn, Irene Wiersma.

Bij de rondvraag (28) vraagt Eep Francken zich af of de voortgezette digitalisering schuldig is aan de kleine opkomst vandaag. Bovendien vragen hij en Berry Dongelmans zich af of het papieren stembiljet weer in ere kan worden hersteld. De voorzitter zegt toe dit verzoek op de eerstkomende bestuursvergadering te agenderen. De voorzitter kondigt aan dat in de opvolging van Lies Klumper is voorzien. Per 1 januari zal Ida Huussen haar taken overnemen.

Met dank aan de aanwezigen sluit de voorzitter de vergadering om 11.15 uur.

jaarboek20-21.indd 201 23-5-2022 08:44:54

BESTUREN EN COMMISSIES PER 30 OKTOBER 2021

ALGEMEEN BESTUUR

Voorzitter: mevrouw Odile Heynders
Ondervoorzitter: de heer Carl De Strycker
Secretaris: mevrouw Tanja Simons, mnl@library.leidenuniv.nl
Penningmeester: de heer Peter Noordervliet
Bibliothecaris: de heer Kurt De Belder
Leden: mevrouw Anna Dlabačová, mevrouw Djoeke van Netten, de heer Marc van Oostendorp, mevrouw Manon Uphoff

BESTUUR VAN DE NOORDELIJKE AFDELING

Voorzitter: de heer Anton Brand
Secretaris: de heer Maarten Praamstra, m.praamstra@gmail.com
Penningmeester: de heer Rob Pronk
Assessoren: mevrouw Erica van Boven, de heer Stefan van der Poel

BESTUUR VAN DE ZUIDELIJKE AFDELING

Voorzitter: de heer Peter Altena
Secretaris: mevrouw Liesbeth Vonhögen, l.vonhogen@gmail.com
Penningmeester: de heer Frank Hovens

VERTEGENWOORDIGER VOOR ZUID-AFRIKA

Mevrouw Renée Marais, reneemarais@up.ac.za

COMMISSIE VOOR ZUID-AFRIKA

Secretaris: mevrouw Ingrid Glorie, glorieingrid@gmail.com
Leden: Elleke Boehmer, de heer Jos Damen, de heer Adriaan van Dis, de heer Eep Francken, mevrouw Ena Jansen, de heer Vincent Kuitenbrouwer, de heer Robert Ross, mevrouw Margriet van der Waal

jaarboek20-21.indd 202 23-5-2022 08:44:54

BESTUREN EN COMMISSIES PER 30 OKTOBER 2021

COMMISSIE VOOR DE BIBLIOTHEEK

Voorzitter: de heer Jan Bedaux
Leden: de heer Kurt De Belder, mevrouw Carla van der Poel

COMMISSIE VAN ADVIES VOOR DE FINANCIËN

Voorzitter: de heer Piet van Sterkenburg
Leden: de heer Perry Moree

COMMISSIE VOOR GESCHIED- EN OUDHEIDKUNDE

Voorzitters: mevrouw N.N.W. Akkerman en de heer C.J. van Rhee
Secretaris: de heer P.G. Hoftijzer, p.g.hoftijzer@hum.leidenuniv.nl
Leden: de heer J.C.H. Blom, de heer B.E. van der Boom,
de heer S. Groenveld, mevrouw dr. M. Keblusek, de heer E.E.P. Kolfin,
mevrouw M.E.H.N. Mout, mevrouw R.M.R. van Oosten,
mevrouw J. Pollmann, de heer L.H.J. Sicking, de heer J.P. Sigmond

COMMISSIE VOOR TAAL- EN LETTERKUNDE

Voorzitter: de heer André Bouwman
Secretaris: de heer Ton van Kalmthout
ton.van.kalmthout@huygens.knaw.nl
Leden: mevrouw Esther Op de Beek, mevrouw Jacqueline Bel,
mevrouw Anne van Buul, mevrouw Lieke van Deinsen,
de heer Jeroen Dera, de heer Rick Honings, mevrouw Lotte Jensen,
de heer Mike Kestemont, mevrouw Ann Marynissen,
de heer Hubert Meeus, mevrouw Nelleke Moser,
de heer Marc van Oostendorp, de heer Jan Oosterholt,
mevrouw Margit Rem, de heer Gijsbert Rutten,
mevrouw Nicoline van der Sijs, de heer Yves T'Sjoen,
mevrouw Wyke Stommel, de heer Wim Vandenbussche,
de heer Freek Van de Velde, mevrouw Lieve De Wachter,
de heer Geert Warnar, de heer Marc van Zoggel.

jaarboek20-21.indd 203 23-5-2022 08:44:54

BESTUREN EN COMMISSIES PER 30 OKTOBER 2021

COMMISSIE VOOR SCHONE LETTEREN

Voorzitter: de heer Kester Freriks
Leden: mevrouw Hanneke van Eijken, mevrouw Lies Van Gasse,
mevrouw Pia de Jong, de heer Y.G.R.N. T'Sjoen

COMMISSIE VOOR HET JAARBOEK

Voorzitter: mevrouw Jacqueline Bel
Secretaris: mevrouw Marijke Tolsma, marijketolsma01@gmail.com
Leden: de heer Marcel Barnard, de heer Harm-Jan van Dam,
de heer Hans Heestermans

COMMISSIE ACADEMISCHE JAARPRIJZEN

Bestuur: mevrouw Suzanne Aalberse, mevrouw Yra van Dijk,
de heer Max van Duijn, mevrouw Marieke Winkler
Leden Taalkunde: de heer Hans Bennis, mevrouw Marinel Gerritsen,
de heer Jaap van Marle
Leden Letterkunde: mevrouw Erica van Boven,
mevrouw Henriëtte Louwerse

WERKGROEP ZEVENTIENDE EEUW

Voorzitter: de heer J. Koppenol
Secretaris: mevrouw C. Lenarduzzi, cperrick@xs4all.nl
Penningmeester: de heer J. van der Steen
Leden: mevrouw N. Geerdink, de heer David de Haan,
de heer G. Verhoeven

WERKGROEP 18E EEUW

Voorzitter: de heer Fokko Jan Dijksterhuis
Secretaris: de heer Wouter de Vries, secretaris@18e-eeuw.nl
Penningmeester: de heer Henk Boels
Leden: mevrouw Lieke van Deinsen, mevrouw Josephina de Fouw,
mevrouw Annelien de Deijn, de heer Devin Vartija,
mevrouw Lien Verpoest

jaarboek20-21.indd 204 23-5-2022 08:44:54

WERKGROEP DE MODERNE TIJD

Voorzitter: mevrouw Jenny Reynaerts
Secretaris: mevrouw Marjet Brolsma, m.brolsma@uva.nl
Penningmeester: mevrouw Lotte Jensen
Leden: de heer Thijs Dekeukeleire, mevrouw Anne Petterson, de heer Diederik Smit, de heer Robert Verhoogt

WERKGROEP INDISCH-NEDERLANDSE LETTERKUNDE

Voorzitter: de heer Peter van Zonneveld, petervanzonneveld48@gmail.com
Penningmeester: de heer Coen van 't Veer
Leden: de heer Arnoud Arps, mevrouw Jacqueline Bel, mevrouw Petra Boudewijn, de heer Rick Honings, de heer Geert Onno Prins

WERKGROEP BIOGRAFIE

Voorzitter: mevrouw Mineke Bosch
Secretaris: mevrouw Rozemarijn van de Wal r.van.de.wal@rug.nl
Penningmeester: mevrouw Nele Beyens
Leden: mevrouw Fia Dieteren, mevrouw Laura van Hasselt, de heer Louis van den Hengel, mevrouw Annemieke Klijn, de heer Abel Streefland

WERKGROEP NEDERLANDSE BOEKHISTORISCHE VERENIGING

Voorzitters: mevrouw Andrea Reyes Elizondo en de heer Herre de Vries
Secretaris: mevrouw Gwendolyn Verbraak, info@boekgeschiedenis.nl
Penningmeester: de heer Arnold Lubbers
Leden: mevrouw Annette Knol, mevrouw Katell Lavéant, mevrouw Andrea van Leerdam, mevrouw Irene van Renswoude, mevrouw Irene Schrier, de heer Jeroen Vandommele

jaarboek20-21.indd 205 23-5-2022 08:44:54

WERKGROEP CARAÏBISCHE LETTEREN

Voorzitter: mevrouw Rita Rahman
Vice-voorzitter: de heer Michiel van Kempen
Secretaris: mevrouw Paulette Smit, paulettesmit@me.com
Penningmeester: de heer Bert Reinders
Leden: mevrouw Noraly Beyer, mevrouw Charlotte Doornhein, de heer Julien Ignacio, de heer Raoul de Jong, de heer Peter Meel, mevrouw Valika Smeulders

WERKGROEP BILDERDIJK

Voorzitter: de heer Rick Honings
Secretaris: de heer Gert-Jan Johannes, gjjohannes@cs.com; per 10 december 2021: de heer Ton van Kalmthout, ton.van.kalmthout@huygens.knaw.nl
Penningmeester: mevrouw Monique van Rooijen
Leden: mevrouw Lotte Jensen, mevrouw Ellen Krol, de heer Lesley Monfils, de heer Fred van Lieburg

REDACTIE NIEUW LETTERKUNDIG MAGAZIJN

Hoofdredacteur: mevrouw Rietje van Vliet, rietjevanvliet@mac.com
Leden: de heer Stefan Van den Bossche, mevrouw Johanna Ferket, de heer Alan Moss, de heer Kasper van Ommen, mevrouw Susanne Onel, mevrouw Liesje Schreuders, de heer Menno Voskuil

jaarboek20-21.indd 206 23-5-2022 08:44:54

Dit Jaarboek is samengesteld onder redactie van de Commissie voor het jaarboek. Met de dagelijkse zorg voor de uitgave en de drukbezorging werd de secretaris belast.

Het correspondentieadres van de secretaris van de Commissie voor het jaarboek luidt:

Mevrouw dr. Marijke Tolsma
e-mail: jaarboek@mdnl.nl

De vormgeving is van Perfect Service te Reeuwijk,
het druk- en bindwerk van Printforce te Culemborg

Maatschappij der Nederlandse Letterkunde
Mevrouw dr. Tanja Simons, secretaris
p/a Universiteitsbibliotheek
Postbus 9501
2300 RA Leiden
e-mail: mnl@library.leidenuniv.nl

Mevrouw Ida Huussen, secretariaat MDNL
e-mail: mdnlsecretariaat@gmail.com

De heer Peter Noordervliet, penningmeester
e-mail: peter.noordervliet@telfort.nl

Bankrekeningen (ten name van Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden):
ING Bank 4384197
(BIC: INGBNL2A; IBAN: NL07 INGB 0004 384 197)
ABN AMRO Bank 45.10.61.306
(BIC: ABNANL2A; IBAN: NL 82 ABNA 0451 0613 06)

Website van de Maatschappij:
Internet: www.mdnl.nl
Facebook: www.facebook.com/mijnedlet/
Twitter: @Letterkunde

Website van de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren:
www.dbnl.org

ISSN: 2666-5328